

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

Э. ҒОЗИЕВ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Психология мутахассислиги учун ўқув қўлланма

Тошкент-2002

**Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги**

**Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон миллий Университети**

Э. Ғозиев

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Психология мутахассислиги учун ўқув қўлланма

I китоб

**Тошкент
«Университет»
2002**

Мазкур ўқув қўлланма умумий психология фанига бағишланган бўлиб, психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал-типологик хусусиятлари тўғрисидаги материалларни ўзида мужассамлаштирган. Қўлланманинг ўтмишдошларидан фарқи шундаки. Унда барча психологик категориялар, муаммолар янгича методологик ёндашув негизига суянган ҳолда талқин қилинади. Унинг биринчи қисмида психологиянинг предмети, тадқиқот методлари, принциплари, психиканинг эволюцион тараққиёти, фаолият ва онгнинг психологик таҳлили умумлаштирилган.

қўлланманинг иккинчи қисмида шахс тўғрисида тушунча, унинг тузилмаси, назариялари, асосий методлари, шахс эҳтиёжлари, мотивацияси, қизиқиши, эмоцияси (хиссиёти), характери, иродаси, қобилияти, темпераменти ҳамда уларнинг жаҳон психологияси фанида ўрганилиши масалалари ўз ифодасини топган.

қўлланма психолог мутахассисларни назарий ва амалий маълумотлар билан қуроллантириш имкониятига эга.

қўлланма психолог мутахассисларга, аспирантларга ва олий мактаб ўқитувчиларига мўлжалланган.

ТАҚРИЗЧИЛАР: Н.қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти бўлим бошлиғи, психология фанлари номзоди, доцент М.Ш.Расулова:
Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ижтимоий психология кафедраси доценти Р.Ю. Тошимов

МАСЪУЛ МУҲАРРИР: Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ижтимоий психология кафедраси доценти М.М.Маматов

ЎзМУ Ўқув методик Кенгашининг 2001 йил. Мажлис қарори билан нашрга тавсия этилган. «Университет» нашриёти, 2002.

МУҚАДДИМА

Йигирма биринчи аср фан ва техниканинг янги бир юксалиш палласига кирганлиги билан, шунингдек, қарама-қарши тизимлар барҳам топганлиги билан ўзига хос аҳамият касб этади. XXI аср жаҳон цивилизацияга олтин ҳарфлар билан битилган сон-саноксиз зар вароғларга эга бўлиши билан бирга экология муаммоларининг юзага чиқарганлиги туфайли бошқа асрлардан кескин ажралиб туради.

Ер куррасида фаровонлик, мўл-кўлчилик, тинч, осойишта ҳаёт бўлиши учун қитъалараро, миллатлараро ҳамкорлик йўлга қўйилиши, экологияни мусаффолаштириш учун стратегик қурооллар ва технологияни зарарсизлантириш, она заминни ва мовий осмонни авайлаш лозим. Ер фарзанди деган нуқтаи назар билан жаҳондаги миллат ва элатларни ҳамкорликка ундаш орқали абадийлик қонуниятини сақлаб қолиш мумкин, холос.

Маълумки, жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни тадқиқот этишга мўжалланган фанлардан биттаси психология ҳисобланади. Психологик билимларни ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида татбиқ этиш кўлами кенгайиб бориши унинг масъулияти ва нуфузи ортаётганлигидан далолат беради. Худди шу боис психолог мутахассисларга нисбатан ижтимоий буюртманинг кўпайиши уларни ҳозирги замон талабига жавоб берадиган даражада тайёрлашни тақозо қилмоқда. Истиқлол шарофати туфайли илмий ёндашувларга, олдинги методологик муаммоларга ҳолисона муносабатда бўлиш имконияти вужудга келди. Мамлакатимиз президенти И.А.Каримов асарларида, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонун» да, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да, "Миллий ғоя ва миллий истиқлол мафқураси" ҳужжатида мутахассислар олдида улкан талаблар ва масъул вазифалар юкламоқда.

Ана шу вазифаларни амалиётда ўз ифодасини топтиришда умумий психология фани муҳим роль ўйнайди. Мутахассислар тайёрлаш жараёнида умумий психология фани касбий билимлар, кўникмалар ва малакаларни шакллантириш борасида устувор ўрин эгаллайди. Шунинг учун психолог ихтисослигига ушбу фан уч йил мобайнида ўқитилади.

Мазкур қўлланма умумий психология дастурига асосланган ҳолда яратилган бўлиб, талабалар учун зарур материаллар изчил равишда, муайян тартибда жойлаштирилгандир. Умумий психология ўқув қўлланмаси 2 жилддан иборат бўлиб, биринчи китобда умумий

психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал-типологик хусусиятларига бағишланган материаллар жамланган. Иккинчи китобда билиш жараёнлари юзасидан маълумотлар умумлаштирилади. Назарий ва амалий материаллар нисбати мақсадга мувофиқ тақсимланган бўлиб, назария билан амалиёт бирлиги принципига тўла риоя қилинган.

қўлланма психология мутахассислигининг бакалавриатура босқичи учун мўжалланган.

БИРИНЧИ ҚИСМ ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

І.БОБ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ

1. Психология ҳақида тушунча

Жаҳон фанларининг муайян қонуниятларига асосланиб туркумларига киритилишига кўра психология фани бу тизимда нуфузли ўрин эгаллашига барча объектив шарт ва шароитлар етарлидир. қатъий ишонч билан айтилган фикрнинг замирида бир қатор муҳим ҳам табиий, ҳам ижтимоий омиллар ётиши шак-шубҳасиздир. Чунки психология фани инсоният томонидан кашф қилинган фанларнинг ичида энг мураккаби бўлиб, биосферик таълимотдан келиб чиққан ҳолда психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусиятини акс эттирувчи категория сифатида ўрганилиб келинган. Лекин бугунги кунда носферик таълимотга биноан фазовий муносабатлар, сайёралараро алоқалар, ўзаро таъсирлар, моддалар, заррачалар, нурлар ҳаракати, алмашилиши, кўшилиши тўғрисида мулоҳазалар, фаразий асосда бўлса ҳам, юритилмоқда. Айниқса биосферага кириб келаётган моддаларнинг ўзаро бирикуви, муайян фазовий майдоннинг ҳосил қилиши, тўпланиши инсон тана аъзоларига ижодий таъсир кўрсатиши, натижада фавқулоддаги ҳолатлар содир бўлиши, кашфиётлар юзбериши, интуитив (лотинча *intueri* синчковлик, диққат билан қарамоқ ёки ички сезгирлик демакдир) шаклдаги руҳий ҳолатларнинг кучайиши намоён бўлиши мумкин. Булар қаторига телепатик (юнонча *tele* узокни *pathos* сезаман деган маъно англатади) самаралар, ўта сезгирлик, экстрасензитивлик (лотинча *extra* ўта *sensus* сезгирлик дегани), экстрасенслик (лотин ўта *extra* ҳис қиламан *sensus* маъносини билдиради) каби психологик ҳолатларнинг кечиши сабабларини критса бўлади. Шунингдек, омадсизлик, ичкишлик, касалнинг интизор кутиши, насиб этмаслик, ишқий кечималар, тушда аён бўлиш каби руҳий ҳолатлар, ҳодисалар ҳанузгача ишончли далиллар билан тушунтириб берилгани йўқ. Аммо борада билиш объекти (лотин. *Objectum* жисм демакдир) билан субъектининг (лотин. *Subjectum* ташқи олами булувчи инсон) бирикувида психологиянинг қулай имкониятга эга эканлигини таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Ушбу фикрни яққоллаштириш мақсадида айрим мисоллар ва талқинларни қайтатдан таҳлил қилиб ўтамиз. Жумладан, чақалоқ дунё юзини кўришдан эътиборан идрокида теvarак-атрофни ва унга меҳригиёси билан термилаётган кишилар муҳитини акс этира бошлайди, даставвал объектив (ташқи) ва субъектив (ички, одамлар ўртасидаги) муҳитга мослашиш содда инстинктлар (лот.instinctus табиий кўзғатувчи, туғма хусусият демакдир), шартсиз рефлекслар (лот.reflexus акс эттириш) ёрдамида оддий таъсирланиш ва таассурот тарзида намоён бўлади. Тараққиётнинг мазкур даврида у ўзлигини тушуна ва англай олмайди, ҳатто бунинг юзага келиши ҳақида мулоҳаза юритишга ҳам асло мумкин эмас. Бола бир ёшгача даврда тез суръатлар билан ривожланади, йил давомида унинг жисмоний аъзолари 50 фоизгача такомиллашиши мумкин. Жисмоний ўсиш-психик (руҳий) тараққиётни тезлаштиришга пухта замин ҳозирлайди, натижада кўриш, ушлаш, юриш, талпиниш, ғазабланиш ва қувониш, самимийлик ҳам беғуборлик сингари инсоний туйғулари вужудга келади, нутқ фаолияти пайдо бўлиши унинг тушуниш даражасини янги бир сифат босқичига кўтаради. Психиканинг муайян хусусиятлари, ҳолатлари, ходисалари, хоссалари, сифатлари, фазилатлари, қонуниятлари орқали моддий дунёни тушуна боради ва унда ўз фаолиятининг мазмунида барча объектларни амалга ошира бошлайди. Болалик дунёсининг ички мураккаб қатламларидан аста-секин «ўзлик» ни, шахсий «мен» ликни тушуниш туйғуси, сезиш, ҳис қилиш жараёнлари шакллана бошлайди ҳамда у ёки бу ҳар хил хусусиятли тўсиқларни енгиш имконияти рўёбга чиқади. Мазкур тараққиёт босқичи психология фанида «мен» даври ёки «ўзлик»ни англаш даври деб юритилади, у болада нутқ пайдо бўлганидан бошланиб, бир неча ривожланиш босқичларини ўз ичига қамраб олади. «Мен» даврининг англашилган шакллари ва кўринишларининг намоён бўлиши ўсмирлик даврига тўғри келади. Ўсмирлик даврида ўғил ва қизларнинг руҳиятига ўзликни англашга боғлиқ бир талай муаммоли саволлар ва уларнинг турмушда қарор топтириш туйғулари, истаклари, орзулари пайдо бўлиб, кўпинча бу нарсалар яққа шахснинг «кимлиги», «қандайлиги», «кимга ва нима учун кераклиги»

га йўналтирилади. Боланинг психик хусусиятлари, функциялари (лот.functio ижро этиш, бажариш деган маъно англатади) уни қуршаб турган жонли ва жонсиз табиат ажойитботларини жисмоний ва ижтимоий воситалар орқали эгаллаш учун хизмат қилади.

Худди шунга ўхшаш ўзлигини англаш жараёни инсониятнинг барча тарихий ва эволюцион (лот.evolutio табиий равишда ўзгариш) тараққиёти даврларига хос хусусият саналади. Ибтидоий жамиятда кишиларнинг куч-қуввати яшаш учун курашга ва ташқи дунёни эгаллашга сарфланган, ана шу тариқа табиат ҳақидаги дастлабки билимлар, тажриба сабоқлари орқали ўзлаштирилган. Ярим йиртқич ҳолатдаги аждодларимиз оловни кашф қилганлар, ёввойи ҳайвонларни овлаганлар, табиат неъматларидан баҳраманд бўлганлар ва худди шу қабилда табиат билан таниша бошлаганлар, моддий дунёнинг саҳийлиги, табиатнинг эҳсонлари ва офатлари, ҳайвонот оламини маданийлаштириш (хонакилаштириш), ер илмини ўрганиш бўйича билимларнинг тўпланиши натижасида инсон табиатнинг қуллигидан қутила борган сониядан эътиборан ўзлигини (кимлигини) англаш имконияти туғила бошлаган. Лекин у даврнинг одамлари болага ўхшаб ўзлигини оқилона, одилона, омилкорлик билан тасаввур эта олмаганлар. Инсоният тараққиётининг тарихий даврларида кишиларда ички руҳий имкониятлар юзага чиқа бошлаган, туғма майл ва лаёқатлар аломатлари аста-секин истеъдодга, қобилиятга айлана борган. Аммо бу жараён бирининг ўрнига иккинчисини механик (юнонча *mechanike* қурол ёки содда тарзда демакдир) равишда юзага келганлигини билдирмайди, балки аксинча мураккаб сифат ўзгаришлари, органларнинг такомиллашуви, тажрибаларда тўпланган тадбиқий билимлар тартибга солинаётганлигини ифодалайди. Инсоннинг жисмоний (биологик), руҳий (психик), ижтимоий (социал) ривожланиши натижасида ер куррасида моддий дунё, маънавият, ёзув, санъат, адабиёт, фан, техника яратилган. Буларнинг замирида инсон тафаккури, онги, ақл-заковати, кучли иродаси, мустаҳкам характери (юнонча *charakter* қиёфа, ҳислат дегани), ижодиёти, ҳаёлати ётади. Инсоният тараққиётининг муайян босқичида одам ўзини ҳаяжонлантирган, таажубга солган саволларига жавоб излаш имконияти вужудга келган. Бунинг натижасида «Инсон қандай фикрлайди?», «Одам қандай янгилик яратиши мумкин?», «Ижод қилиш қай йўсинда пайдо бўлади?», «Моддий дунёни қай тариқа бўйсинтириш мумкин?», «Ақл-заковатнинг ўзи нима?», «Инсонга унинг ички руҳий дунёси қайси қонунлар асосида бўйсунди?», «Инсон ўзига-ўзи таъс нг, ўзини-ўзи англаш эса психологик билимлар туғилишининг бош ир ўткази оладими?», «Ўзгаларга-чи?» каби турли-туман муаммолар ечимини қидиришга ҳаракат қилади. Мана бунинг барчаси психологик билимлар туғилиш нуқтасини вужудга келтиради

ва ана шу дақиқадан бошлаб инсон ўзини ўзи англайди. Бинобарин, психологик билимлар намоён бўлиши ўзини ўзи англашни омилига айланади, улар борган сари тобора уйғунлашиб, мутаносиблашиб бориб, изчил, узлуксиз алоқага ўсиб ўтади. Бебаҳо аҳамиятга эга бўлган инсониятнинг буюк ютуғи- бу тафаккурнинг кашф қилинишига олиб келди. Авваллари унинг фикри, ҳаёли ташқи дунёни эгаллашга қаратилган бўлса, тафаккур кашф қилинган даврдан бошлаб субъект-объект (инсон фикрлаши ташқи оламга қаратилган) муносабати ўрнини субъект (инсоннинг фикри ўзини ўзи англашга йўналтирилган) муносабати эгаллай боради. Демак, инсон объектив дунёни субъектив тарзда акс эттириш орқали ўзини ўзи тадқиқ қилишдек мураккаб, қалтис ишни амалга оширишга қарор қилади. Ана шу боисдан психология фанининг вазифалари қўлами кенгайди, мураккаблашди, ички таркибида кескин бурилиш ясаб, ўз предметига инсонни илмий жиҳатдан ўрганишдан ташқари ўзини ўзи англашни ҳам киритди.

Психология фанининг бошқа фан соҳаларидан фарқли томони шундан иборатки, унинг амалий, тадбиқий жиҳатлари мавжуд бўлиб, ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларида бевосита қатнашади, муайян даражада таъсир ўтказади. Психология бошқа фанлардан фарқли ўлароқ ўз тадбиқий маълумотлари, натижаларининг кўпқирра, кўпёқлама эканлиги билан тубдан ажралиб туради ва мутлақо бошқа сифат кўрсаткичига эга. Айниқса, бу борада ўзини ўзи бошқариш алоҳида аҳамият касб этади, шунинг учун у табиатни ўрганиш илмидан тафовутланиб, ўзининг психик жараёнлари, функциялари, ҳолатлари, ҳиссиёти, иродаси, характери, темпераменти кабиларни бошқаришда ўз аксини топади. Инсон ўзини англай бориб, ўз инсоний ҳислати, хусусияти, сифати, ҳуқини ўзгартириш имкониятига эга бўлади.

Ҳозирги кунда жаҳон психологияси фани ўзини ўзи бошқариш ва такомиллаштириш, ўзини ўзи қўлга олиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи тарбиялаш бўйича бой материаллар тўплаган, бу эса ўз навбатида инсон муносабати, мақсади, ҳолати, кечинмалари ўзгариши ва янгидан яралиши ҳақида илмий-тадбиқий маълумотлар беради, қуналик турмуш психологияси ранг-баранглигини таъминлаб туради. Психология инсон психикасини аниқлаш, шакллантириш, янги шароитга кўчириш, такомиллаштириш, ривожланиш динамикасини таъминлаш, янги сифат босқичига ўтишини қайд қилиш имконияти борлиги билан ўта амалий, тадбиқий фанга айлангандир. Психология

фанининг соҳалари унинг амалиёт учун муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради (ҳуқуқшунослик психологияси, клиник психология, меҳнат психологияси, савдо психологияси, социал психология, педагогик психология, маҳсус психология, спорт психологияси ва ҳоказо). Психология амалий, тадбиқий жиҳатдан ўз предметига эга бўлиб, амалий социал психолог, инженер (муҳандис) психолог, оилавий психотерапевт, тиббиёт психологи, мактаб психологи каби соҳаларни ўз ичига қамраб олгандир.

Юқорида билдирилган фикрларга яқун ясаб, шу нарсани алоҳида таъкилаб ўтиш керакки, психология фани кўхна тарихга эга бўлишга қарамай, у жуда навқирон фандир, чунки илмий психология немис психологи В. Вундт томонидан 1879 йилда Лейпциг (Германия) университетиде асос солинган биринчи экспериментал лаборатория очилишидан бошланади. Шунинг учун эндигина рефлексияни (лотинча reflexus ўзининг руҳий ҳолатини таҳлил қилиш дегани) илмий жиҳатдан ўрганишни психология фани предмети таркибига киритиш даври (мавриди) келди.

Психология фани табиатшунослик фанлари ва фалсафа негизиде пайдо бўлган бўлиб, то ҳанузгача унинг на гуманитар, на табиий фанлар қаторига киритилиши аниқлангани йўқ, лекин шунга қарамасдан, уни ҳар иккала йўналишдаги соҳалар бўйича тўпланган маълумотлар, қонуниятлар бирлашувининг маҳсули деб аташ мумкин. Аммо психологиянинг таркибиде ҳам гуманитар, ҳам ижтимоий билимлар мавжуд бўлишидан қатъи назар, у алоҳиде хусусиятга эга бўлган мустақил фандир. Бизнингча (Э.Ғ), унинг моҳиятини ёритиш учун бошқа манбага мурожаат қилиш ҳақиқатга яқинроқ маълумот бериши эҳтимол. Чунки психология фани яққол инсон фазилати, муайян тараққиёт хусусиятлари, механизмлари, қонуниятлари, ўзига хослик, алоҳидалик, яққаҳоллик табиати юзасидан баҳс юритилади. Психология фанини таҳлил қилишда унинг қай фан соҳаси билан алоқасини аниқлашдан кўра илмий ва кундалик турмуш психологияси ўртасидеги муносабат тўғрисида мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, ҳар қандай фан негизиде одамларнинг турмуш ва амалий тажрибаси муайян даражада ўз аксини топган бўлади. Масалан, кимё предмети моддаларнинг хусусиятлари, уларнинг зичлиги, оғирлиги, ўзаро бирикуви тўғрисидаги кундалик турмуш билимларига суянади, математика фани сонлар, миқдорий муносабатлар, геометрик шаклларнинг хоссалари, тригонометрик функциялар ҳақидаги инсон тасаввурлари

асосига қурилади. Лекин психология юзасидан ана шундай мулоҳазалар юритиш ёки билдириш мумкин эмас, чунки унинг замирида тубдан бошқача ўзига хослик ётади. Ҳар қайси шахс кундалик турмушнинг ўзига хос психологик билимларини эгаллаган бўлиб, ўз савияси, салоҳияти билан турлича камолот кўрсатгичига эгадир, ҳатто турмуш тажрибасида тўпланган билимлар илмий психологик билимлардан устинроқ туриши ҳам мумкин (қари билганни-пари билмас). Чунки, йирик ёзувчилар (шахслараро муносабат ва муомала, мулоқат хусусиятлари юзасидан кузатувчанликка эгадирлар), врачлар, ўқитувчилар, руҳонийлар, савдогарлар узлуксиз равишда кишилар билан муомалага киришишлари натижасида уларнинг ички дунёси ва хулқ-атвориغا оид билимлар билан юксак даражада қуроллангандирлар. Лекин ҳар қандай инсонда ҳам озми ёки кўпми психологик билимлар мавжуддир, бунинг далили сифатида одамларнинг бир-бирларини тушунишлари, таъсир ўтказишлари, хулқ-атвор оқибатини олдиндан башорат қилиш, кишининг яккаҳол хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унга ёрдам кўрсатишни таъкидлаб ўтишнинг ўзи kifоя.

Энди кундалик турмушнинг психологик билимлари билан илмий психологик билимлар ўртасидаги тафовутлар юзасидан мулоҳаза юритиш айна муддаодир. Кундалик турмушга оид психологик билимлар, даст-аввал, яққол ва алоҳида олинган ҳолат, вазиятни ўз ичига қамраб олади. Масалан, сичков бола ўз муддаосига етиш учун отасига, онасига, бувасига, опаси ҳамда акасига ҳар хил услуб билан таъсир ўтказди, турлича воситалардан фойдаланади. У кўзланган мақсадига эришиш учун катта ёшдаги одамларнинг индивидуал-типологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутди. Кундалик турмушга оид психологик билимлар аниқ вазиятга қаратилганлиги, бирор шахсга йўналтирилганлиги билан илмий психологик билимлардан фарқ қилади.

Илмий психология эса муайян методлар, воситалар, услублар, усуллар, операциялар ёрдамида маълумотлар тўплаш ва уларни умумлаштиришга интилади, изланётган объектнинг хусусияти, ҳолати, муносабати, боғланиши кабиларни акс эттирувчи илмий тушунчалар, таърифлар, қонуниятлар, хоссалар ёрдамида психологик механизмлар кашф қилишга ҳаракат қилади.

Одатда шахснинг хусусиятлари, сифатлари, фазилатлари, хислатлари, хулқ-атворлари, хатти-ҳаракатлари бўйича турмуш шароитидаги билан фан оламидагилар (ҳатто илмий тушунчалар,

атамалар) ўзаро ўхшаб кетса-да, лекин илмий психологик мазмун, моҳият, мажмуа ўзининг тузилиши, таркиби, аниқлиги, мантиқан изчиллиги, маънонинг йиғиқлиги билан кескин ажралиб туради.

Юқорида юритилган мулоҳазалар кундалик турмуш тажрибасида тўпланадиган психологик билимлар билан илмий билимлар орасидаги дастлабки (биринчи) фарқни шарҳлашга йўналтирилганлиги боис алоҳида аҳамият касб этади. Лекин шу нарсани ёддан чиқармаслик керакки, турмушга оид амалий психологик билимларга асосланмасдан туриб, илмий психологик назарияларни яратиш мумкин эмас. Ҳолбуки шундай экан, амалий билимлар генетик келиб чиқиши нуқтаи назаридан бирламчи ҳисобланади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, кундалик турмуш психологик билимлари аксарият ҳолларда фаросатлилиқ, сезгирлик, топқирлик хусусияти асосида интуитив тарзда намоён бўлиши кузатилади. Бунинг асосий сабаби шуки, кўпинча эгалланаётган билимлар ҳаётий тажрибада учраган воқеликка нисбатан муносабат амалий синовлар негизида вужудга келади, кейинчалик ундаги айрим дағаллик ва нуқсонлар силлиқланади. Шунинг учун ундай психологик билимлар махсус услублар ёрдамида қабул қилинади, аммо мантиқий таҳлил қилинмасдан туриб тўғридан-тўғри муомала тизимига узатилади.

Турмушда учрайдиган гўдакларнинг ҳар хил шаклдаги хархашалари ва уларнинг мақсадга эришиш истаклари кундалик ҳаётий тажрибаларнинг синовларида тобланади, сезгир болалар катта ёшдаги одамларнинг заиф ва мустаҳкам томонларини пухта ўрганадилар, бу борада муайян қарорга келганларидан сўнг ҳар қайси шахсга яққоҳол ёндашишини амалиётга тадбиқ қилиб кўрадилар. Ана шу тариқа амалий психологик билимлар маълум тизимга киритилади, уларнинг барқарор хусусият касб этганлари эса турмушда қўлланила бошланади.

Ижтимоий ҳаётда (муҳитда) жуда кўп учрайдиган, айниқса, ўқитувчилар, мураббийлар, тренерлар, раҳбарлар, врачлар фаолиятида намоён бўлувчи таълимий, тарбиявий, тиббий услуб арзимас ижобий силжишни пайқаш имкониятини яратади. Амалий фаолиятда эришилган ушбу самара психологик таҳлилга муҳтождир, чунки уни келтириб чиқарувчи объектив ёки субъектив омилларни далиллаш анча мушкулдир. Бунинг учун ўзгалар таъсир ўтказиш усули, уларда ички имкониятга ишонч туйғусини уйғотиш

қўзғовчиси, таъсирга берилувчанликни кучайтирувчи мотивлар (французча motif қўзғатувчи сабаб маъносини билдиради) табиатини чуқур таҳлил қилиш керак. Фақат мана шу йўл билангина силжишнинг психологик маъно касб этишини далиллаш мумкин, холос.

Ҳаётий психологик билимларнинг илмий психологик билимлардан фарқи шундан иборатки, илмий жиҳатдан асосланган билимлар англашилган, мантиқий пухта, оқилоналик хусусиятига эга бўлади. Илмий психологик билимлар фараз ва ғояларни илгари суриш дақиқасидан бошлабоқ шакллана боради, улардан келиб чиқадиган оқибатларни мантиқан текшириш билан яқунланади. Бунда ҳам олға сурилган ғоялар текшириш жараёнида бирон-бир тасдиқ ёки инкор маъносига эришсагина илмий психологик билимлар тизимига киритилади.

Ҳаётий психологик билимларнинг илмий психологик билимлар билан қиёсланишни давом эттирсак, унда улар ўртасидаги тафовутлар янада яққолроқ кўзга ташлана бошлайди. Ўзидан ўзи маълумки, ҳаёт психологиясида тўпланган билимларни мерос сифатида бевосита қолдириш ёки уларни ёш авлод онгига қайсидир йўл билан узатиш имконияти ўта чеклангандир. Чунки кекса (катта) авлод томонидан яратилган турмуш психологиясини ёш авлод тўғридан-тўғри қабул қила олмайди. Ҳар бир ёш яккаҳол равишда ҳаётий психологик билимларни шахсий тажрибасидан ўтказганидан кейингина уларнинг тўғрилигига ишоч ҳосил қилади. Ана шу боисдан кекса ёки катта авлод билан ёш авлод ўртасида юз берадиган низолар, тушунмовчиликлар узлуксиз, тўхтовсиз равишда давом этаётганлиги сабабли абадиёт қонуниятларига айланиб кетгандир. Авлодлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар, англашилмовчилик тўсиғи, ҳаёт диалетикасини вужудга келтириб, мангулик муаммосига айланиб қолган инсоф, иймон, нафосат, адолат, эрк тушунчалари атрофидаги баҳсларни давом эттиришга пухта замин ҳозирлайди. Илмий психологик билимлар бундан фарқли ўлароқ тажрибаларда, илмий тушунчалар ва қонуниятларда янада ойдинлашади, сўз ва аломатлар орқали, нутқ ёрдамида муайян ёзма нутқ манбаларида қолдирилади. Шунинг учун уларнинг ёйилиш қўлами кенг, тарқалиш суръати тездир.

Кундалик турмушда тўпланадиган психологик билимлар кузатишлар, мулоҳазалар у ёки бу яққол ҳолатга нисбатан қарорга келишлар замирига қурилади. Илмий психологик билимлар ташхис

қилиш, синаш, тажриба (эксперимент) ўтказиш орқали бир воқеликни бир неча марта такроран текширишлар ёрдамида умумлаштирилади. Агарда кундалик турмуш психологиясининг материаллари табиий равишда рўй берган вазият, ҳолат, воқелик кабиларни таҳлил қилиш натижасида юзага келса, илмий психологик билимлар кенг қамровли тажриба маълумотларига таянади. Тажрибалар эса бир неча босқичлардан, қисмлардан, балки зарур шароит яратилади.

Шу фактни (омилни) яна бир маротаба таъкидлаш ўринлики, илмий психологияда катта ҳажмдаги материаллар, шу жумладан, қонуниятлар, хусусиятлар умумлаштирилади, инсоннинг ички имконияти, истеъдоди, ишчанлиги, қобилияти юзасидан умуминсоний тавсифга эга бўлган теран хулосалар чиқарилади. Бунинг натижасида одам психикасини аниқлаш, башорат қилиш, айрим руҳий нуқсонларни тузатиш, нохуш кечинмаларнинг олдини олиш имконияти туғилади, бу эса ижтимоий, ижтимоий психологик боғланишлар моҳиятини оқилона тавсифлаш учун хизмат қилади. Ижтимоий ва яккаҳол турмуш оғирликлари ва ташвишларини камайтириш, ақлий ҳамда жисмоний зўриқишларни пасайтириш, шахслараро низоларни бартараф этиш сингари саъи-ҳаракатларни фақат илмий психологик материалларга асосланган ҳолда ошириш мумкин.

Шунинг учун психологиянинг турли соҳаларида (ёш психологияси, педагогик психология, тиббиёт психологияси, социал психология ва бошқалар) ўтказилган тадқиқот ишлари илмий асосда психика, психик ҳолат, психик ҳодиса, психик жараён, психик функция, психик хусусият, ижодиёт, фаолият, онг, хулқ, муомала сингари тушунчалар бўйича материаллар тўплаб беради, шунингдек, психик акс эттиришнинг (физик, физиологик, психик, онг, ўзини ўзи англаш) моддий асослари, механизмлари юзасидан қонуният очишга имкон яратади, ҳатто инсоннинг ўзлигини англаш ва бошқариш сари етаклайди.

Энди психология фанининг предмети тўғрисидаги саволга жавоб беришга ҳаракат қилайлик. Маълумки, психология тарихида бу муаммони таҳлил қилишга бағишланган сон-саноксиз тадқиқотлар мавжуддир. Лекин улар ҳақида батафсил фикр юритмоқчи эмасмиз, чунки бу нарса навбатдаги параграфда берилиши режалаштирилган.

«Психология» (юнонча *psychelogos* сўзини ўзбек тилига таржима қилсак, у «жон», «руҳ» ҳақидаги «фан, таълимот» деган маъно англатади. Бироқ ҳозирги даврда «жон» тушунчаси ўрнига

«психика»-ни қўллашда давом этмоқдамиз. Лингвистик нуқтаи назардан «жон», «психика» тушунчалари айнан бир хил маънони билдиради. Лекин «психика» тушунчаси бугунги кунда «жон»дан кенгроқ қўламга эга бўлиб, ҳам кўзга кўринувчи, ҳам кўзга кўринмовчи томонларини ўзига акс эттиради. Психиканинг таркибий қисмлари фаолият, хулқ, муомала яққол намоён бўлиш хусусиятига эга бўлса, билиш жараёнлари, психик ҳолатлар, ички кечималар, ижодий режалар, илмий фаразлар мияда мужассамлашгани учун улар кўзга кўринмайди. Психология фанининг кейинги даврдаги тарақиёти улар ўртасида бир талай тафовутларни келтириб чиқарди.

Психика тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўлиш учун даставвал психик ҳодисалар моҳияти билан танишамиз. Одатда психик ҳодисалар деганда ички, субъектив тажриба фактларнинг (воқеликнинг) намоён бўлиши тушунилади, бошқача сўз билан айтганда психика ҳаётнинг сезги, идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл каби ҳар бири алоҳида олинган яққол шаклларида иборатдир. Ички, субъектив тажрибанинг ўзи нимани англатади? Инсондаги қувонч ёки зеркиш туйғулари, унинг нималарнидир эсга тушириши, бирон-бир хоҳиш ёки интилиш кечинмалари, хотиржамлик ёки ҳаяжонланиш, ҳадиксираш ҳисларининг барчаси шахснинг ички дунёни таркибий қисмларидир, яъни буларнинг ҳаммаси субъектив психик ҳодисалар саналади.

Субъектив ҳодисаларнинг асосий хусусияти-уларнинг бевосита субъектга тааллуқлилигидир. Агар инсон идрок қилса, сезса, фикрласа, эсласа, хоҳиш билдирса, албатта ана шу ҳодисаларни бир даврнинг ўзида тушуниб (кузатиб) ҳам туради. Инсон интилса, иккиланса, бир қарорга келса, биз уларнинг барчасини содир бўлаётганлигини англаб турамыз ҳам. Шунинг учун психик ҳодисалар бизнинг руҳиятимизда содир бўлишидан ташқари, улар бевосита кўз ўнгимизда намоён бўлиб туради. Образли қилиб айтганда, одамнинг ички дунёсида турли ҳодисалар вужудга келади, кечади, одатда шахс бундай ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи кучи ҳамда уларнинг томошабини ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаб ўтиган субъектив ҳодисалар хусусиятидан келиб чиққан ҳолда айрим психологлар психология фани субъектив кечинмаларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг кечиши билан шуғулланиши зарур, унинг асосий методи ўзини ўзи кзатиш (шахснинг ўз фикрлари, ҳис-туйғулари ва хатти-ҳаракатларини ўзи кузатиши) бўлмоғи керак деган хулосага келдилар. Лекин

психология фанининг кейинги даврдаги тараққиёти бундан чекланганлик фанни мутлақо таъминлай олмаслигини тасдиқлади.

Психиканинг турли шаклларда кўриниши, жумладан, психик жараёнлар, англашилмаган ҳолатлар, хулқ-атвор, психосоматик (юнонча *psyche* «жон» *soma* «тана» маъносини англатади) ҳодисалар, инсон ақл-заковати ва кўлининг мўъжизакорлиги моддий ва маънавий маданият маҳсулини яратди. Ҳар қандай фактларда (воқеликда), ҳодисаларда психика намоён бўлади, ўзининг хусусиятларини ажратади, фақат улар орқалигина психикани ўрганиш мумкин.

Психологик воқелик-факт деганда субъектнинг ички кечинмаларининг таркибий қисмлари билан бир қаторда уларнинг объектив шакллари (хулқ-атвор, тана ҳаракати, жараёни, фаолият маҳсули, ижтимоий-маданий ҳодисалар) орқали психиканинг хусусиятлари, ҳолатлари, қонуниятларини ўрганиш тушунилади. Бошқача сўз билан айтганда, инсон онгидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳукм сурувчи объектив борлиқ, яъни атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар, муҳит, шароит ва бошқаларнинг психикада акс этиши психологик воқелик деб аталади.

Шундай қилиб, юқорида биз психология тўғрисидаги тасаввурлар, унинг предмети ҳамда унга кирувчи илмий тушунчалар, психологик ҳолатлар, воқелик юзасидан фикр алмашдик, илмий психологик материаллар ўртасидаги боғлиқлик ва тафовут бўйича мулоҳаза юритдик.

Бугунги кунда психология тўғрисидагина эмас, балки унинг соҳалари бўйича ҳам бой илмий материаллар тўпланган. Жаҳон психология фани тажрибасидан мана бундай соҳалар мустақил тадқиқот предметиға эга эканлиги ҳақида ишочли далиллар мавжуддир: меҳнат психологияси (инженерлик психологияси авиация психологияси, космик психологияси), педагогик психология (таълим психологияси, тарбия психологияси, олий мактаб психологияси, маҳсус психология, истеъдод психологияси (тиббиёт психологияси) психотерапия, психогигиена, психофармокология, патопсихология), юридик психология (меҳнат тузатиш, суд психологияси, суд психологик экспертизаси) ҳарбий психология, савдо ва реклама психологияси, спорт психологияси, ёш психологияси, қиёсий психология, психофизиология. Экспериментал ва малий психология кабилар.

Психология предмети куйидагиларни камраб олиш зарур:

- 1) психологик билиш жараёнлари (сезги, идрок, хотира ва ҳоказо)
- 2) психиканинг шакллари (фаолият, хулқ, муомала),
- 3) психиканинг ҳолатлари (кайфият, хаёлпаршонлик кабилар),
- 4) психиканинг ҳодисалари,
- 5) психиканинг хислатлари, фазилатлари, сифатлари, хоссалари,
- 6) психиканинг қонунятлари,
- 7) психиканинг механизмлари,
- 8) психик шароит, муҳит, вазият,
- 9) ўзаро сабабий боғланишлар,
- 10) тадқиқот методлари, воситалари, материаллари, принциплари ва ҳоказо.

2. Психология фанининг вужудга келиши

Психология фанининг вужудга келиши, шаклланиши, ривожланиши тўғрисида батафсил маълумот бериш ушбу курс учун шарт эмас, чунки унинг психология тарихи соҳаси мавжуддир. Шунга қарамасдан, психология фанининг пайдо бўлиши ҳақидаги айрим илмий материаллар, маълумотлар юзасидан қисқача мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқ.

Инсониятнинг ижтимоий тарихий тараққиёти давомида қадимги одамлар табиий ҳамда ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ибтидоий жамоа аъзоларининг психологик хусусиятларини аниқлаш, улардан шахслараро муносабатларда оқилона фойдаланиш, ўзининг хатти-ҳаракати, шахсий фаолияти ва муомалага киришишида уларни ҳисобга олишга интилиб яшаб келганлар. Кўп минг йиллик ижтимоий ҳаёт тажрибаларига асосланган равишда одамлар шахснинг индивидуал (лотинча *individuum* алоҳида, яккаҳол одам) хусусияларини жон билан боғлашга ва унинг таъсири билан изоҳлашга ҳаракат қилишган. қадимги одамларнинг тасаввурларига қараганда, инсон танасида жон жойлашган бўлиб, у шахсга оид хусусиятлар, хислатларни вужудга келтириш имкониятига эга эмиш. қадимги аждодларимизнинг «жон» тўғрисидаги тасаввурлари шунга боғлиқ, мутаносиб тушунчасини келтириб чиқарди ва бунинг натижасида анимизм (лотинча *anima* «жон» деган) таълимоти инсоният томонидан кашф қилинади. Ижтимоий халқларнинг тасаввурларида руҳ инсоннинг танаси билан узвий боғлиқ ҳолда ҳукм

суради, гўёки яшайди. Шунинг учун ижтимоий ҳодисалар, ҳатто онг, шунингдек, реал воқеликлар (ўлим, уйку, беҳуш бўлиш, бетоблик) кабиларни содда тарздаги моддийлик (мавжудлик) нуқтаи назаридан талқин қилишга уринганлар. Содда тафаккур шакллари билан қуролланган қадимги одамлар атроф-муҳит тўғрисидаги ранг-баранг ҳолатлар, ҳодисалар моҳиятини илмий жиҳатдан далиллаш имкониятига эга бўлганлиги сабабли идрок қилинган нарсани унинг ҳақиқий моҳияти тарзида акс эттиришган. Уларнинг тасаввурларида қуйидагича талқинлар кенг ўрин эгаллаган:

1) ўлим-уйқунинг бир тури, лекин руҳ баъзи бир сабабларга кўра танага қайтиб келмайди;

2) туш кўриш-уйқудаги танани тарк этиб юрган ҳаракатдаги руҳнинг таассуротидир;

3) руҳ-инсоннинг айнан ўзидир;

4) руҳнинг эҳтиёжлари, турмуш шароитлари тирик одамниқидан тафовутланмайди;

5) мархумларнинг руҳлари муайян машғулотлар тизимида, ижтимоий қонун-қоидаларга риоя қилувчи ҳамжамиятни яратар эмиш;

б) тирик инсонлар билан мархумларнинг руҳи бир-бирига боғлиқ бўлиб, моддий жиҳатдан ўзаро алоқадордирлар.

қадимги инсонлар табиатининг қудрати (куч-қуввати) олдидаги заифлиги туфайли яқка шахс ҳам, жамоа ҳам руҳга итоаткор тарзида тасаввур этилиши натижасида дин, ибодат тушунчалари пайдо бўлади.

Инсониятнинг ижтимоий тарихий тараққиёти давомида меҳнатни режалаштириш, ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқариш кучлари ва уларнинг табиқалашуви, одамлар тафаккурининг ривожланиши туфайли жоннинг (руҳнинг) моддийликдан ташқари хусусияти, кўриниши юзасидан ғоялар вужудга келади. Бунинг натижасида анимистик тасаввурлар ўрнини руҳни борлиқнинг натуралистик (лотинча *natura* –табиат маъносини аңлатувчи) фалсафий манзараси тарзида изоҳлаш намоён бўла бошлади:

1. Руҳ оламининг ибтидосини ташкил қилувчи нарсалар (сув, ҳаво, олов)нинг инсонлар ва ҳайвонларга жон бағишловчи шакли (Фалес эрамиздан олдинги VII – VI асрлар, Анексимон V аср, Гераклит VI-V асрлар);

2. Эрамиздан олдин ижод қилган юнон файласуфларининг илмий изланишлари натижасида материянинг жонлилиги, яъни

гилозоизм (юнонча *hule-* «модда» *zol* «ҳаёт» маъноси) тўғрисидаги ғоя юзага келади;

3. Материянинг жонлилиги ҳақидаги ғояни ривожлантирган атомизм (юнонча *atomos-*«бўлинмас» дегани) номояндалари (Демокрит эрамиздан аввалги V-IV асрлар, Эпикур IV-III асрлар, Лукриций I аср) бир қанча фикрларни илгари сурдилар, жумладан:

А) Рух танага жон бағишловчи моддий жисмлар;

Б) Моддий асос сифатидаги ақл;

В) Ҳаётни бошқарувчи идрок вазифасини бажарувчи аъзо;

Г) Рух билан ақл тана аъзолари, бинобарин уларнинг ўзи ҳам танадир;

Д) Улар шарсимон, кичик ҳаракатчан атомлардан иборатдир.

Атомистларнинг фикрлари таҳлили шуни кўрсатдики, унда тананинг (жонли нарсанинг) акс эттиришидан тортиб то психикага (юксак ақл идрокгача) жонлилиги ҳусусиятининг материяга хос ҳусусият эканлигининг эътироф этилиши ўша давр учун буюк илмий воқелик эди.

Юқоридаги психолог олимларнинг мулоҳазалари организмнинг анотомик физиологик тузилиши, миянинг таркиби сингари моддий асосларга суянган ҳолда реал воқеликни тушунтириш имкониятига эга эмас эди. Худди шу омилдан келиб чиққан ҳолда инсоннинг тафаккури, шахсий фазилатлари, унинг мақсад кўзлаши, гавдани идора этишга қобиллигини далиллаш тўғрисида фикр юритиш мураккаб руҳий жараён ҳисобланади.

Жумладан Афлотун (эрамиздан аввалги 428Ғ27 –347 йиллар) жоннинг таркибий қисмлари тўғрисидаги тушунчани психологияга олиб киради: а) ақл-идрок, б) жасорат, в) орзу истак кабилардан иборат бўлиб, улар бош, кўкрак, қорин бўшлиғига жойлашгандир. Афлотун психологияда дуализм (лотинча *dualis* икки мустақил маъно билдиради) таълимотини руҳий оламни, тана билан психикани иккита мустақил нарса деб изоҳлайди.

Афлотуннинг шогирди Арасту (эрамиздан олдинги 384-322 йиллар) ўзининг таълимотида психологияни табиий- илмий асосга қуриб, уни биология ва тиббиёт билан боғлаб тушунтиришга эришган. Арастунинг «Жон» тўғрисидаги китоби маълум бир давр учун тараққийпарвар манба вазифасини бажаради. Унда одамларнинг ва ҳайвонларнинг кундалик ҳаётини лаҳзаларини кузатиш орқали яққол воқеликни тасвирлаш, таҳлил қилиш жараёнлари мужассамлашгандир. Арастунинг таъкидлашича, жон қисмларга

бўлинмайди, лекин у фаолиятнинг озикланиш, ҳис этиш, ҳаракатга келтириш, ақл идрок каби турларга оид қобилиятларда рўёбга чиқади. Унинг мулоҳазасича, сезги билишнинг дастлабки қобилияти, у тасаввур шаклида из қолдириши мумкин.

қадимги дунёнинг кейинги ривожланиши паллаларида психологик ғоялар мукамаллашиб, унга оид таянч тушунчалар вужудга кела бошлади, ҳатто руҳ ҳозирги замон психикаси каби қўлланиш кенг қўлами кенгайди.

Психика категориясининг негизида идрок ва тафаккурдан ташқари онг тушунчаси юзага келди, бунинг натижасида ихтиёрий ҳаракатлар ва уларни назорат қилиш имконияти туғилди. Масалан, румолик шифокор Гален (эрамиздан олдинги II аср) физиология ва тиббиёт ютуқларини умумийлаштириб, психиканинг физиологик асослари тўғрисидаги тасаввурларни янада бойитди. Унинг илгари сурган ғоялари «онг» тушунчаси талқинига муайян даражада яқинлашади.

XVII аср биология ва психология фанлари тараққиёти учун муҳим давр бўлиб ҳисобланади. Жумладан, француз олими Декарт (1596-1650) томонидан хулқ-атворнинг рефлектор (ғайриихтиёрий) табиатга эга эканлигини кашф этилиши, юракдаги мушакларнинг ишлаши (фаолияти) қон айланишнинг ички механизми билан бошқарилаётганлиги тушунтирилиши муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, рефлекс (латинча reflexus акс эттириш) организминг ташқи таъсирга қонуний равишдаги жавоб реакцияси сифатида талқин қилиниш, асаб-мушак фаолиятини объектив тарзда билиш воситасига айланди, сезги, ассоциация, эхтирос юзага келишини изоҳлашга имкон яратилди.

Психология фанининг илмий асосга қурилишида инглиз олими Гоббс (1588-1679) руҳни мутлақо рад этиб, механи ҳаракатни ягона воқелик деб тан олиб, унинг қонуниятлари психологиянинг ҳам қонуниятлари эканлигини таъкидлади. Унинг негизида эпифеноменализм (юнонча ері ўта, *phainomenon* ғайритабиий ҳодиса) вужудга келди, яъни психология танадаги жараёнларнинг сояси сингари рўй бералиган руҳий ҳодисалар тўғрисидаги таълимотга айланди.

Нидерландиялик олим Спиноза (1632-1677) онгни катта қўламга эга материядан сира қолишмайдига воқелик, яъни якқол нарса деб тушунтирди. У детерминизм (лотинча *determinata* белгилайман) принципининг, яъни табиат, жамият ҳодисаларининг, шу жумладан,

психик ҳодисаларнинг абъектив сабаблари билан белгиланиши ҳақидаги таълимот тарғиботчиси эди.

Немис мутафаккири Лейбниц (1646-1716), инглиз файласуфи Жон Локи (1632-1704), инглиз тадқиқотчиси Гартли (1705-1757), француз Дидро (1713-1784) кабилар ғоялар ассоциацияси (боғланиши) қонуни, идрок ва тафаккурнинг пайдо бўлиши, қобилиятлар психологияси ҳақида муҳим таълимотларини яратиш билан фаннинг ривожланишига муҳим ҳисса қўшдилар.

XVIII асрга келиб нерв системасини тадқиқ қилишда улкан ютиқларга эришилди (Галлер, Прохазка), бунинг натижасида психика миянинг функцияси эканлиги ҳақидаги таълимот вужудга келди. Инглиз тадқиқотчиси Чарльз Белл ва француз Франсуа Мажанди томонидан ёзувчи ва ҳаракат нервлари ўртасидаги тафовут очиб берилди, унинг негизида рефлетор ёйи деган янги тушунча психология фанида пайдо бўлди. Буларнинг натижасида ихтиёрий (онгли) ва ихтиёрсиз (онгсиз) рефлексор турлари кашф қилинди. Юқоридаги илмий кашфиётлар таъсирида рус олими И.М. Сегеновнинг (1829-1905) рефлексор назарияси рўёбга чиқди ва ушбу назария психология фанининг физиологик асослари, механизмлари, бош мия рефлексларининг ўзига хос хусусиятлари табиатини очиб бериш имкониятига эга бўлди.

Психология фанининг экспериментал, психоаналитик, бихевиористик, эмпирик, эпифеноменалистик, гештальт, ассоциатив, вюрцбург, психогенетик, редукционизм, солипцизм, гуманистик, биогенетик, социогенетик каби йўналишлари томонидан тўпланган маълумотлар ҳозирги замон психологияни вужудга келтирди. Худди шу йўналишларнинг ранг-баранг методикалари, методлари умумий психология фанининг предметини ва унинг тадқиқоти принципларини аниқлаб берди.

3. Психиканинг физиологик механизмлари

Психиканинг рефлексор табиати, хусусияти тўғрисида мулоҳаза юририлганда рус олими И. М.Сеченов ва унинг шогирдлари томонидан тўпланган материаллар тасаввур этилади. И.М.Сеченовнинг «Бош мия рефлекслари» номли асарида қатъий равишда фикр билдиришича, «онг ва онгсиз ҳаётнинг барча ҳаракатлари рўй бериш усулига кўра рефлекслардан иборатдир». Психик ҳодиса сифатида онгнинг ҳаракати танасиз руҳнинг хусусиятига эмас, балки тадқиқотчининг мулоҳазисига қараганда, рўй

бериш, вужудга келиш усулига, тузилишига биноан рефлексга ўхшаш хислатга эга бўлган жараёнدير. Шундан келиб чиққан ҳолда фикр янада ривожлантирилса, психик (руҳий) ҳодиса инсоннинг шахсий ғояларини, ҳиссий кечинмаларини, сезги ва идрок жараёнларини ўзи кузатиш жараёнида акс этувчи воқеликдангина иборат эмас. Балки у рефлекс сигари ташқи кузатувчиларнинг таъсирини ва унги жавобан билдириладиган ҳаракат реакциясини ҳам ўзида мужассамлаштиради. Маълумки, И.М. Сеченовгача бўлган психологик, физиологик назарияларда инсоннинг онгида образлар, тасаввурлар, мулоҳазалар, ғоялар тарзида инъикос (акс) эттирилувчи ҳодисаларни психология фанининг предмети сифатида тан олинар эди. Лекин бу психологик воқелик Сеченов томонидан организмнинг муҳит билан ўзаро таъсир ҳаракатининг алоҳида шаклидан иборат эканлиги, психологик яхлит жараённинг айрим ҳолатлари, унинг лаҳзалари тариқаси тушунтирилди. Психологияда тан олиб келинаётган психик жараёнлар онгнинг ичида туғилади ва унинг ичида якунланади, деган ғоя И. М. Сеченов томонидан инкор қилинади, асоссиз даъво эканлиги таъкидланади.

И.М. Сеченовнинг фикрича, психик ҳодиса бус бутун (яхлит) рефлектор ҳаракат туфайли юзага келувчи ва унинг маҳсули бўлиши билан бирга ҳам вужудга келмаган, лекин таъсир ўтказиш эҳтимоли мавжуд кутилмадан бохабар қилувчи омил функциясини ҳам бажаради, яъни илгарилаб кетувчи башорат вазифасини ижро этади. Бундай дадил илмий мушоҳадалар психик жараёнлар умуман қандай роль ўйнаши мумкинлиги, уларнинг ўрни тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун моддий негизни вужудга келтиради. Психик жараёнлар организмда сигнал ва бошқарув (регулятив) функциясини ижро этиб, ўзгарувчан шарт-шароитларга ҳаракатни мослаштиради, шунингдек, мазкур дақиқада юқори самарага эришишни таъмилайди. Психик жараён миянинг бўлмалари (таркибий қисмлари) функцияси тариқасида ташқи олам (борлиқ) тўғрисидаги ахборатнинг қабул қилиниши, сақланиши, қайта ишланишини ўзида мужассамлаштирувчи жавоб фаолиятининг идора қилувчиси ҳисобланади. Шунинг учун одамларнинг билимлари борлиқ тўғрисидаги тасаввурлари, шахснинг шахсий тажрибаларининг йиғиндиси (мажмуаси) рефлектор ҳаракат таркибига киради. Шундай қилиб, психик ҳодисалар деганда миянинг ташқи (кураш турган олам) ва ички (физиологик чизимдаги организмнинг ҳолати) таъсирларга жавобини тушунмоқ керак. Бошқача сўз билан айтганда, психик ҳодисалар: биринчидан, бу

фаолиятнинг фавқулодда таъсир этаётган (сезгирлар, идрок), иккинчидан, ўтмиш тажрибада (хотира) акс этган кўзғатувчига жавоб тарзида рўёбга чиқадиган, мазкур таъсирни умумлаштирадиган, учинчидан, пировард натижаларни (тафаккур, хаёл) олдиндан пайқашга ёрдам берадиган, тўртинчидан, монотон таъсиротлар оқибатида фаолиятни (ҳис-туйғу, ирода) кучайтирадиган ёки сусайтирадиган, бешинчидан, умуман фаоллаштириб юборадиган, ўзгача таъсиротлар натижасида уни тормозлайдиган, олтинчидан, шахс хулқ-атворидаги (темперамент, характер ва ҳоказолар) тафовутларни аниқлайдиган доимий регуляторлари (идора қилувчилари) дир.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, И. М. Сеченов психиканинг рефлекторлиги ва фаолиятнинг психик жиҳатдан бошқарилиши таълимотини хаспўшлаб берди. Бу илғор ғоя муҳим таълимот. Назария рус олими И.П.Павлов (1849-1936) томонидан экспериментал тасдиқланди ва хусусий ҳолатларда кенг қўламда яққоллаштирилди. И.П.Павлов ҳам одамларнинг, ҳам ҳайвонларнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳаракати мия билан бошқарилиши қонуниятини очган эди. Унинг мазкур қонуниятларга тааллуқли қарашлари йиғиндиси биринчи ва иккинчи сигналлар тизими тўғрисидаги таъломот тариқасида фан оламида арзигулик мавқе эгаллади.

Теварак-атроф муҳитидаги нарса ва ҳодисаларнинг кўриниши, эшитилиши, ҳид тарқатиши, товланиши, енгил ёки оғирдиги, қаттиқ ёки юмшоқлиги кабилар ҳайвонлар учун шартсиз кўзғатувчи сигнал бўлиб хизмат қилади, кейинчалик улар шартли рефлексга айланиши мумкин. Ҳайвонлар ўз хатти-ҳаракатларида И.П.Павлов таъбири билан айтганда, биринчи сигнал системасининг сигналлари («биринчи сигналлар») га риоя этадилар. Бинобарин, уларнинг психик фаолияти биринчи сигналлар системаси босқичида амалга ошади ва унга узлуксиз равишда амал қилади. Инсон фаолияти ва хулқ-атвори учун ҳам биринчи сигнал системасининг сигналлари (яққол, тасаввурлар, тимсоллар, образлар) уларни бошқариши, йўналтириши, ҳаракатлантириши, фаоллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, (йўл, кўча) қоидалари, автомобиль, электровоз сигналлари, хаф-хатар белгилари шахс учун мушим роль ўйнайди. Шуни унитмаслик керакки, инсоннинг хулқ-атворини сигнал кўзғатувчилар механик равишда бошқармайди, балки макур кўзғатувчиларнинг мияга ўрнашиб қолган тимсоллари, яъни сигналлари бошқариб туради. Муайян тимсолга эга бўлган тимсоллар нарса ва ҳодисалар

тўғрисида сигнал жўнатади, бунинг натижасида инсоннинг хатти-ҳаракатини бошқариб туради.

Одамларда ҳайвонлардан фарқли ўлароқ, биринчи сигналлар системаси билан бир қаторда иккинчи сигналлар системаси ҳам мавжуддир. Иккинчи сигналлар системасининг сигналлари одмғамлар томонидан талаффуз этилган, қабул қилинган, эшитилган, ўқилган тушунчалар ва сўзлардан («иккинчи сигналлари»дан) ташкил топади. Одатда биринчи сигналлар системасининг сигналлари тимсолий сигналлар, ўз навбатида сўзлар билан алмаштирилади, узатилади. Сўз биринчи сигналлар системаси сигналлари ўринини босиши, умумлаштириши ва улар вужудга келтирадиган жамики хатти-ҳаракатларни амалга ошириши мумкин. Сигналнинг кузатувчилари билан улранинг мияда сўзларнинг мазмуни, моҳияти, маъноси тарзида мужассамлашувини ўзаро тафовутлаш мақсадга мувофиқ. Мабодо сўзнинг маъноси шахсга танишбўлса, у ҳолда унинг хулқ-атворини бошқара олади, табиий ёки ижтимоий муҳитга мослашувини таъминлашга ёрдам кўрсатади. Агарда сўзнинг маъноси нотаниш бўлса, у одамга фақат биринчи сигналлар системасининг сигналлари тарзида таъсир ўтказди ёинки шахс учун мутлақо қийматсиз, аҳамиятсиз нарсага айланиб қолади. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда психика объектив борлиқнинг субъектив образининг воқелик тарзида мияда акс этиши деб баҳолаш мумкин.

Психикани акс этириш имкониятини тўғри, оқилона талқин қилиш учун билиш назарияси, билиш мабалари, шакллари, услублари, ҳақиқатни ўлчаш мезонлари, воситалари, йўллари кабиларга илмий ёндашиш лозим. Психикани ўрганишда объект билан субъектнинг ҳамкорликдаги хатти-ҳаракатини ҳисобга олиш шахснинг борлиқ тўғрисидаги билимларининг чинлиги (ҳақиқатлиги), инъикоснинг ўхшашлиги муамолари ечимини топишга пухта негиз ҳозирлайди.

Психология фани психикани ўрганишнинг тадқиқот методларига, яққол вазифаларига, изланишнинг ранг-баранг мавзуларига эга бўлиб, вазият ва шарт-шароитдан келиб чиққан ҳолда уларга мурожаат қилади.

Психология фани таъсир кўрсатувчи (ўтказувчи) объектлари ҳисобланиш субъектнинг ички психик (руҳий) ҳолатига, шунингдек, ташқи таассуротлар натижасида вужудга келадиган ўзгаришлар жараён сифатида қай йўсинда кечишишни текширади. Психология акс этирилиувчи нарса ва ҳодисаларнинг инъикос жараёнига айданиш

механизларини, субъектнинг ўз фаолиятини режалаштиришни, назорат қилишни, бошқаришни тадқиқот этади.

Психика фаоллик хусусиятига эга бўлиб, у майлларда, мақбул ечимни қидиришда, хатти-ҳаракат вариантлари эҳтимоллигини хаёлдан ўтказишда, ундашда, турткиларда ўз ифодасини топади. Худди шу боис психик акс эттириш (инъикос) суут нарса эмас, балки у ҳаракат. Хатти-ҳаракат, таъсир, ўзаро таъсир кабиларни танлаш, қиёслаш, излаш, ажратиш билан бевосита алоқадор шахс фаолиятининг муҳим жабҳаси саналади.

Ҳозирги замон психологиясида фаолият, жараён ва хулқ-атворнинг фаол бошқарилиши тескари алоқа аппаратининг ишлашини тақазо этади (П.К.Анохин, А.Н.Бернштейн ва бошқалар). Тескари алоқа тушунчаси кибернетика, физиология, психология фанларида кенг кўламда қўлланилиб келинмоқда. Тескари алоқа психология билан физиологияфанларида ҳар бир эавоб ҳаракати ҳал қилинаётган вазифа (муаммо) мияда баҳоланилиши тушунилади. П.К.Анохин нуқтаи назарича, организмда муайян цикл билан иш бажарувчи яхлит системамавжуд. Мазкур системада марказдан жавоб ҳаракатига буйруқ берилишининг бирорта ҳам лаҳзаси тескари йўналишда (перефириядан марказга қараб)ҳаракатнинг натижаси ҳақида зудлик билан ахборот (тескари алоқа) юборилмагунча тугалланмайди. Тескари алоқа аппарати (системаси) ёрдами билан организм ўз ҳаракатининг натижасини образ (тимсол)билан таққослаб кўради. А.Н.Бернштейн талқинича, натижага нисбатан образ олдинроқ пайдо бўлади, воқеликнинг ўзига хос модели тарзида унинг юз бериши тўғрисида олдиндан (илгарилаб кетиб) ахборот. хабар, маълумот беради («башорат эҳтимоллиги» назарияси).

П.К.Анохин ва А.Н.Бернштейн назарияларига асосланган ҳолда психиканинг мавжудлиги ҳаракатнинг изчил дастурини (программасини) тузиш, олдинига ички режада иш бажариш, хулқ-атвордаги эҳтимолдаги кўринишларини танлаш босқичларини амалга ошириш туфайли ҳаракат қилиш имкони туғилади.

Табиатшанослик олимларининг мулоҳазаларича, биологик эволюция жараёнида шахс психикаси хулқ-атворнинг бошқаришнинг алоҳида аппарати тарзида пайдо бўлади, сифат жиҳатидан ўзгариб боради. Ижтимоий муҳит, шахслараро муносабат, жамоавий, оилавий турмуш (ҳаёт) қонунлари, қонуниятлари таъсири остида одамлар шахсга айлана бошлайди (ижтимоийлашув натижасида), уларнинг ҳар бирида микромуҳитнинг, камол топган тарихий шароитнинг излари ўз

аксини қолдиради. Умумийлик (этник)билан хусусийлик (шахслилик) ўртасида ўзаро уйғунлик ҳукм сурса-да, лекин алоҳида олинган инсоннинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари шахсий хусусият касб этади.

Юқорида юритилган мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда психология фанига таъриф бериш мумкин. Психология-воқеликнинг мияда образ тарзида юзага келтирувчи психик омиллар, жараёнлар, ҳолатлар, қонуниятлар, хоссалар, вазиятлар, хислатлар, фазилятлар, механизмлар тўғрисидаги фандир. Инсоннинг шахсий хусусиятга эга бўлган хулқ-атвори ва фаолияти воқеликнинг миядаги образлар ёрдами билан бошқарилиб туради.

4. Психология ва унинг моддий асослари

Психиканинг моддий асослари тўғрисида фикр юритилганда, энг аввало, у миянинг хусусияти эканлигини таъкид этиш жоиз. Билиш жараёнлари тўғрисида гап кетганида, албатта сезги, фикр, онг кабилар махсус равишда ташкил топган материянинг олий маҳсули эканлигини уқтириш мақсадга мувофиқдир. Организмнинг психик фаолияти тананинг кўп миқдордаги аъзоларининг ёрдами билан ишга тушади. Аъзоларнинг баъзи бирлари таъсиротларни қабул қилса, бошқалари уларни сигналларга айлантиради, хатти-ҳаракатларнинг режасини тузади ҳамда унинг амалга ошишини назорат қилади. Шунингдек, уларнинг бир гуруҳи хатти-ҳаракатга куч қувват, ғайрат, шижоат бағш этади, янга бир тури эса мушакларни, пайларни ҳаракатлантиради. Мана шундай мураккаб функциянинг йиғиндисиди (мажмуаси) организмнинг ташқи муҳитга мослашувини, унга мувофиқлашувини, ҳаётини вазифаларни ижро этилишини, бажарилишини таъминлайди.

Органик оламнинг микроорганизмдан то инсонга қадар бир неча ўн миллион йил давом этган эволюцияси давомида хатти-ҳаракатларнинг, хулқ-атворнинг физиологик механизмлари узлуксиз равишда мураккаблашиб, табақаланиб, бунинг оқибатида организм муҳитнинг ўзгаришларига тез реакция қилувчан, мослашувчан хусусия касб этиб борган.

Жумладан, бир хажайрали амёбанинг ҳаёт кечирishi унинг озуқа қидириш имконияти, ўз ҳаётини муҳофаза қилиш қобилияти муайян даражада чеклангандир. Ундаги ёлғиз хужайранинг ўзи ҳам сезувчи, ҳам ҳаракатланувчи, ҳам овқат хазм қилувчи вазифаларни ижро этади. Мураккаб тузилишга эга бўлган хайвонларда

аъзоларнинг ихтисослашуви озукани кўриш, уни фарқлаш, хавф-хатарни тез сезиш, аниқ мўлжал олиш имкониятини беради. Ихтисослашувнинг асосий функцияси сигналларни идрок қилишдан иборат хужайраларнинг вужудга келишида ўз аксини топади. Мазкур хужайралар рецептор деб номланмиш хужайралар туркумини юзага келтиради. Хужайраларнинг бошқалари мушак тўқималари ишини, безларнингшира ажратишини назорат қилади. Бундай хужайралар эффлекторлар дейилади. Ихтисослашув аъзоларни ҳамда функцияларни бир-биридан ажратади. Организмнинг асосий бошқарув имконияти яхлит нарса сифатида ҳаракат қиладиган марказий нерв системаси воситаси билан эришилади.

Нерв системасининг асосий унсурлари нерв хужайралари (нейронлар) ҳисобланиб, уларнинг функцияси кўзғатишдир. Нейрон хужайра таначасидан, дендритдан, аксондан ташкил топади. Марказий нерв системаси бош мия ва орқа миядан иборат.

Ҳозирги замон фанининг кўрсатишича, орқа мия ва мия найчаси рефлектор фаолиятининг туғма (шартсиз рефлекслар) ҳисобланган шаклларни амалга оширади, катта ярим шарларнинг қобиғи эса ҳаётда орттирилган, психика ёрдами билан бошқариладиган хулқ-атвор шаклларининг органи ҳисобланади.

Мия катта ярим шарлари фаолиятининг умумий қонунлари И.П.Павлов томонидан кашф этилган. Ҳозирги замон физиологияси маълумотига қараганда, мияда ҳосил бўладиган тўлқинлар турли частотадаги электромагнит тебранишларига ўхшаб кетади. Мияда электроэнцефалограмма кўринишдаги кучайтиргич ёрдамида ёзиб олиш мумкин бўлган электр тоқлари пайдо бўлишининг кашф этилиши муҳим аҳамиятга эга. Чунки космонавт миясининг ботоклари ёзуви унинг марказий нерв системасида юз берадиган ўзгаришлар кўсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Одамнинг психик ҳаётида катта ярим шарлар қобиғи сиртининг пешона қисмлари алоҳида роль ўйнайди. Психик функциялар муайян тарзда чап ва ўнг ярим шарлар ўртасида тақсимланиши чуқур ўрганилган. Маълумки, психиканинг мазмуни тирик мавжудод ўзаро муносабатда бўладиган ташқи олам билан белгиланади. Шунинг учун ташқи олам инсон мияси учун шунчаки оддий биологик муҳит эмас, балки одамлар томонидан уларнинг ижтимоий тарихий тараққиёт давомида яратилган ҳодисалар олами ҳамдир.

Психик ва нерв-физиологик жараёнларнинг ўзаро муносабати масаласи мураккаб муаммолардан ҳисобланади. Психиканинг ўзига

хос хусусиятлари нерв-физиологик хусусиятларидан қандай муҳим белгилари билан фарқланишини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Агарда мазкур ўзига хослик мавжуд бўлмаганида эди, у ҳолда психология мустақил билим соҳаси сифатида тадқиқ этилиши ҳам мумкин эмасди. Психик жараёнлар ўзида ички, физиологик жараёнларнинг эмас, балки ташқи объектларнинг тавсифини мужассамлаштиради.

5. Психика ва акс эттириш

Психика-бу юксак даражада ташкил топган материянинг системали хосаси (хусусияти), субъект томонидан объектив борлиқни фаол акс эттириш, мазкур борлиқ манзаларини субъект ўзидан узоқлаштирмай ифодалаш, худди шу аснода ўз ҳулқини ва фаолиятини шахсан бошқаришдир. Психикада ўтмишнинг, ҳозирги давр ва келаси замоннинг ҳодисалари ифодаланган, тартибга солингандир. Ўтмиш ҳодисалари инсон хотирасида мужассамлашиб, шахсий тажрибаларда намоён бўлади. Ҳозирги замон ақлий жараёнлар, ҳиссий кечинмалар, образлар ва тасаввудлар мажмуасида ифодаланади. Келажак эса турткиларда, мақсад, эзгу ниятларда, шунингдек, фантазия, виждон азоби, армон ва тушларда акс этади. Инсон психикаси ҳам англашилмаган, ҳам англашилган хусусиятга эга бўлиб, англашилмаган психика ўз навбатида ҳайвон психикасидан сифат жиҳатидан кескин тафовутга ва устуворликка эга.

Ташқи объектларнинг психика шаклида махсус тана аъзолари қурилмасининг фаол ва илгарилаб инъикос этиши шарофати билан мазкур объектларнинг хусусиятига мутлақо мутаносиб ҳаракатларни амалга ошириш имконияти юзага келади. Шу билан бирга психиканинг вазият устуворлиги ва қидирув фаоллиги туфайли организмнинг таркиблари ўртасида яшаш учун кураш рўёбга чиқади.

Худди шу боисдан психикани аниқловчи асосий белгилар мавжуддир: предмет муҳити образини акс эттириш, тирик тана аъзоларининг ҳаракат қилиш, уларнинг мазкур муҳитда ориентацияси, у билан алоқага киришиш эҳтиёжидан қониқиш, тўғри алоқалар тескари алоқа қилиш принципи бўйича акс эттириш тўғрилигини назорат қилиш кабилар. Инсоннинг назорат инстанцияси сифатида ижтимоий амалиёт хизмат қилади. Тескари алоқа шарофати туфайли образ билан ҳаракат натижасини таққослаш амалга оширилади, пайдо бўлувчи ҳолат бу натижасидан олдинроқ содир бўлади, чунки у борлиқнинг ўзига хос модели сифатида юзага келиш

имкониятига эга. Генетик келиб чиқишига биноан психика ўзининг рефлетор типига ва тарихига эга бўлган алоҳида цикли тизим сифатида рўёбга чиққан. Рефлеторлик организм ҳаётининг объектив шароитлари бирламчилигини билдиради. Идрок қилинувчи мазкур тизимнинг таркибий қисмлари ижро этувчанлиги, ҳаракатларнинг мақсадга йўналганлигига, образ таъсирига

« тескари» қонуний ўтиш жараёни ҳисобланади. Психиканинг рефлетор табиатининг биринчи шундай илмий талқини рус физиологи И.М.Сеченов томонидан малга оширилган бўлиб, бир қача асрлар давомида психика алоҳида танасиз нарса, уни ҳаракатга келтирувчи, уни нерв жараёни билан алмаштирувчи, унга тенглаштирувчи механик материалистик йўналишга кучли зарба эди.

Психиканинг фаоллиги реаллик билан бевосита мулоқотга киришиш жараёнида намоён бўлади, чунки нерв аппаратларида ҳаракатланувчи физикавий, кимёвий қўзғатувчиларни қайта қуриш кўзда тутилди. қўзғовчиларда, уларнинг доирасидаги хатти-ҳаракатларга куч-қувват берувчи, узлуксиз равишда интилувчи, хулқ-атвор дастури бажарилишини таъминловчи, унга қидирув жараёни ва вариантлар танлашни ўзида камраб олувчи фаолликнинг хусусиятларидир. Психика биологик эволюциянинг маълум бир босқичида вужудга келган бўлиб, унинг ўзи омилларнинг бири сифатида организмни уларнинг яшаш шароитига тобора кучайиб борувчи мослашувни таъминлаб туради. Психиканинг инсонда пайдо бўлиши сифат жиҳатдан мутлақо янги тузилишга эга, чунки у ижтимоий-тарихий тараққиётнинг қонуниятлари билан шартлангандир. Фаолият регуляциясининг юксак даражаси сифатида онг вужудга келади, психика фаоллигининг юксак кўриниши манбаи тариқасида эса шахс шаклланади.

Бизнингча, методологик нуқтаи назардан психика таҳлил қилинганда, албатта биосферик ва ноосферик алоқалар натижалари, уларнинг таъсирчанлик кучи, вазият, муҳит ҳамда ҳолатлар (ҳодисалар) фазовий жойлашуви, «сунъий мия»нинг вужудга келиши имконияти юзасидан фикр билдириш бугунги кунда муҳим аҳамиятга эга. Чунки инсоннинг ақл-заковатининг қуввати етмайдиган, пайқаш имкониятига эга бўлмаган борлиқнинг мўъжизалари, сирлари мавжуддир, уни ҳисобга олмасдан иложимиз йўқ. Шунингдек, қарама-қаршилиқ мавжуд эканлигини тан олиш билан бирга, муросаю мадорас, хаотик (берартиб) ҳаракатлар ҳукм суришни унутмаслик лозим.

Акс эттириш материянинг умумий хусусиятидан иборат бўлиб, объектларнинг белгилари ва аломатларини турли даражада адекват (тўғри) идрок қилишга қобилиятлилиги, бошқа объектларнинг муносабатлари ва тузилишининг тавсифларини ифодалайдию Инъикоснинг хусусияти материянинг ташкил топганлик даражасига боғлиқ, чунки у органик ва ноорганик табиатда, ҳайвонот оламида, ижтимоий ҳаётда ўта содда ва юксак ташкил топган тизимда сифат жиҳатдан хилма-хилдир.

Организмда дастлабки акс эттиришнинг вужудга келиши тирик тананинг ички ва ташқи стимуллариининг жавоб реакциясига танлаб муносабатда бўлиш манбаидан келиб чиқувчи сезканувчанликдан бошланади. Бу психикача бўлган акс эттиришнинг содда кўриниши бўлиб, у органик дунёни ривожланиш жараёнида сезувчанлик қобилиятига эга бўлгани сезги вазифасини бажарувчи бирламчи психологик образлар пайдо бўла бошлайди, улар организм ҳаракати эҳтиёжини, фазовий чамалаш (мўлжаллаш) мақсадини амалга ошириш учун хизмат қилади.

Худди ана шу даврдан бошлаб муҳитга, экологияга тўғри мослашиш ва ҳаракатни идора қилиш функциялари юзага келади. Акс эттиришнинг содда шакллари мураккаброқ шакллариининг ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар сифатида хизмат қилади. Органик дунёнинг кейинги эволюцион тараққиёт даврида воқеликнинг шам сенсор, ҳам аклий образларни қамраб олувчи содда сабабий алоқалар ва вақтни идрок қилиш юзага келади, бунинг натижасида хатти-ҳаракатни тўғри ифодалаш имкони ва фаоллик хусусияти туғилади.

Бевосита ҳаракат қилувчи қўзғатувчи организмнинг тўғридан тўғри реакциясига жавоби олдиндан, илгарилаб акс эттиришни келтириб чиқаради. Инсон фаолиятининг ижтимоий шартланганлиги туфайли инъикос фаоллиги ошибгина қолмай, балки у сифат жиҳатидан мутлақо бошқа хусусият касб эта бошлайди. Акс эттиришнинг танловчанлик ва мақсадга йўналганлик хусусиятлари ҳамкорлик фаолияти жараёнида меҳнат қуроли орқали табиатни ўзгартириш эҳтиёжи даражаси кўрсаткичи аниқланади. Мазкур жараёнларда психик акс эттириш нафақат ҳиссий образларни, балки мантиқий тафаккур, маданият маҳсулини ўзида ифодаловчи ижодий фантазия, ўз навбатида тил таркибига кирувчи белгилар, аломатлар тизимининг моҳиятига қоришиб, яратувчи сифатида акс эттиришнинг тубдан, радикал ўзгаришга олиб келади. Бундай тоифадаги

инъикоснинг оқибатида идеал образнинг пайдо бўлишига пухта замин ҳозирлайди, имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун барча шарт-шароитлар яратади. Акс эттиришнинг тўғрилиги, адекватлиги ўзини келиб чиқиш манбага кўра, мазкур манбанинг моддий тавсифи билан мияда нерв импульсларини қайта ишлаш ўртасидаги қиёсий жараённи мужассамлаштиради ва субъектнинг психологик жиҳатидан намоён бўлиш, ривожланиш, ўзгариш, такомиллашиши каби ҳолатларни ҳам бевосита, ҳам билвосита усуллар ёрдами билан турлича шакилда, тарзида, кўринишда ифодалайди.

Психология фанида акс эттиришнинг қуйидаги кўринишлари тан олинади: физик, физиологик, психик, онг, ўзини англаш.

II-БОБ

ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ СОҲАЛАРИ ВА УНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

1. Психология фанининг соҳалари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари

Инсон ўзининг кимлигини англашга интилишдан, ўз рухий дунёсини ва ўзгалар рухиятини билиш истаги пайдо бўлишдан, табиат ва жамият ҳодисаларини тушунишга эҳтиёж сезишдан, ўтмиш, ҳозирги замон, келажак ҳақида мулоҳаза юритишдан эътиборан психология фан сифатида ривожлана бошлади. Психологик билимлар жуда узок ўтмиш тарихга эга бўлса-да, лекин у фае сифатида фалсафадан XIX асрга қлиб ажралиб чиқди. Психологияни алоҳида фан сифатида ажралиб чиқишга ўша даврда кишилик жамиятига юз бераётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ўзгаришлар сабаб бўлди, чунки булар ижтимоий заруриятнинг тақозоси эди. Психологик ҳолатларни тадқиқ қилиш, яъни психика моҳиятини тушуниш мақсадида ўша даврда экспериментал илмий психологик лабораториялар вужудга кела бошлади. Илк психологик тадқиқотлар лабораторияси немис олими В. Вундт томонидан 1879 йилда Лейпциг университетиде ташкил қилинди. Худди шу лаборатория андозаси бўйича бошқа мамлакатларда бир қанча мустақил лабораториялар очилди. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига келиб психология фани тўғрисидаги илмий тушунчаларда кескин ўзгаришлар юзага келди ва уларнинг таъсири натижасида психологиянинг тадқиқот объекти сифатида инсонга муҳитнинг таъсири, унинг хулқ-атворини ўрганиш муаммолари танлаб олинди. Шу даврда психология фанининг ривожланишига ижобий ҳисса қўшган психология мактаблари вужудга келди, жумладан Америка (АҚШ) психологиясининг асосий йўналишларидан бўлган бихевиоризм, Германия гештальтпсихология мактаби, Венада З.Фрейднинг психоанализи ва бошқалар. Шу мактабларнинг ҳаммаси ўзининг нуқтаи назарига асосланиб психология фанининг таркибий қисмларини ўрганишга ҳаракат қилди. Психологик концепцияларнинг ранг-баранглиги сабабли ва фан-техниканинг ривожланиши таъсири билан психология ўзининг тадқиқот объектларига эга бўлган кўплаб соҳаларга ажрала бошланди. Ҳозирги даврда психологиянинг назарий

ва амалий ютуқлари атроф-муҳит ҳамда жамиятнинг жуда кенг қирраларига татбиқ қилинмоқда.

Психология фанини муайян соҳаларга бўлишда аниқ, яққол фаолиятининг психологик томони, инсоннинг жамиятга нисбатан психологик муносабати, тараққиётининг психологик жабҳаси асос қилиб олинган. қуйида психология соҳаларининг тавсифига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Умумий психология-умумий психологик қонуниятлар, механизмлар, мураккаб ички боғланишлар, назарий ва метрдологик принциплар, илмий тадқиқот методлар, психиканинг фило ва онтогеник ўзгаришларини, илмий тушунчалар ва категориялар, билиш жараёнларини амалий ва назарий жиҳатдан тадқиқот қиладиган соҳа. Умумий психология бошқа соҳалар каби шартли равишда қабул қилинган номдан иборатдир. Психология фанининг илмий тушунчаларини, категориялари (шахс, мотивация, фаолият, муомала, онг)ни, тадқиқот методларини умумий психологияда умумлаштириш учун унинг бошқа соҳаларидаги текшириш натижаларини мавҳумлаштириш мақсадга мувофиқ. Шунинг билан биргаликда умумий психологиянинг тадқиқот натижалари психологиянинг бошқа соҳалри учун асос бўлиб хизмат қилади. Умумий психология фани асосий категориялар, тушунчалар, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, индивидуал-типологик хусусиятларни ўз ичига олади. 1. Психик жараёнлар: сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл ва бошқалар. 2. Иродавий жараёнлар: мотив, мотивация, эҳтиёжлар, интилишлар, қарор қабул қилиш кабилар. 3. Ҳиссий жараёнлар: ҳис-туйғулар, эмоция, кайфият, эмоционал тон, стресс, аффект сингарилар. Психик ҳолатларга психик жараёнларнинг маълум бир сифатларининг кўринишлари киради. Масалан, ҳиссий жараёнлардан психик ҳолат сифатида кайфият, психик хусусиятларга қобилиятлар ва бошқалар киради. Умумий психологиядаги бу бўлиниш шартли равишда амалга оширилган бўлиб, унда жараён тушунчаси умумий тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг жараёний хусусиятга эга эканлиги таъкидланади, холос. Психик ҳолат тушунчаси психик ҳолатларга нисбатан нисбий статиклигини англатади. Психик хусусият тушунчаси эса тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг мустаҳкамлигини, қайтарувчанлигини акс эттиради ва бу нарса шахс тузилишида ўз ифодасини топади. Умумий психологиядан бошқа соҳалра, билимлар асос сифатида фойдаланилади, худди шу боисдан у универсал хусусият касб этади.

Экспериментал психология- экспериментал методлар ёрдамида психик ҳодисаларни тадқиқ қилишнинг умумий соҳаси. Психология фан сифатида фалсафадан ажралиб чиқишида экспериментал тадқиқотлар ўтказиш асосий роль ўйнаган. XIX асрнинг ўрталарида психологик ҳодисалар устидан илк бор амалий экспериментал психологик тадқиқотлар ўтказилган. Бу физиологик лабораторияларда элементар функцияларни ўрганиш орқали, яъни илк бор сезги ва идрокни ўрганиш билан бошланган. Бу тадқиқотлар экспериментал психологиянинг фалсафа ва физиологиядан мустақил, алоҳида фан сифатида вужудга келишига муҳим асос ва объектив шарт-шароит яратиб берган. Экспериментал психология фан сифатида ажралиб чиқишига В. Вундт ўзининг катта ҳиссасини қўшган. Илк экспериментал тадқиқотлар ўзини ўзи кузатиш методи ёрдами билан инсоннинг ички функцияларини ўрганишга қаратилган эди. Кейинчалик экспериментал ишлар турлича ҳайвонларда ўтказила бошланган. Тадқиқотларнинг кўпчилиги Т.Л.Морган, Э.Л.Торндайклар томонидан олиб борилган. Экспериментал тадқиқотлар орқали фақат психик функцияларгина эмас, балки ҳиссиётларнинг индивидуал вариантлари шам текширилган. Экспериментал психологиянинг тадқиқотлари психология соҳаларининг назариясига асос бўлиб хизмат қилади.

Меҳнат психологияси-инсоннинг меҳнатга муносабати, меҳнат фаолиятининг қонуниятлари ва ривожланишини тадқиқ қиладиган психология соҳаси. Меҳнат психологиясининг объекти ишлаб чиқаришда ва меҳнатда шахснинг фаолияти, уни ишдан бўш вақтининг, дам олишининг ишлаб чиқаришга таъсирини ҳам текширган. Меҳнат унумдорлигига ишчини боқиш учун кетган сарфлар миқдори кўп бўлса, унга қанча қулай шарт-шароит яратилса, шучалик ижобий таъсир юзага келади. Шу асосда юқоридаги фанлар меҳнаткашга психологик илиқ муҳит яратиш учун меҳнат психологиясига ёрдам беради. Меҳнат психологиясини Г.Мюнстербергнинг «Психология ва ишлаб чиқариш унумдорлиги» (1913) ва «Психотехника асослари» (1914) китоблари чиққан даврдан бошлаб алоҳида соҳа сифатида вужудга келганлиги эътироф этилган. Меҳнат психологиясининг асосий вазифаси ишлаб чиқариш муносабатларини ижобийлаштириш, меҳнаткашларга зарур шарт-шароит яратиб бериш, касбий касалликларнинг, ишлаб чиқаришда жисмоний фалокатларнинг, психологик зўриқишларнинг олдини олишдир.

Авиация психологияси-авиосаноат ва авиохизматчиларнинг меҳнат фаолиятида кечувчи психологик қонуниятларни ўрганади. Авиация психологиясининг предмети мураккаб авиация тизимини бошқаришдаги инсон психикасининг ролини текширишдан иборат. Авиация психологияси объекти шахс фаолияти, жамоа тузилишини ташкил қилишнинг шарт-шароитлари ҳисобланади. Авиация психологияси субъекти учувчилар, муҳандис техник хизмат кўрсатиш таркибини ташкил этувчи стюардессалар ва бошқалар. Авиация психологияси соҳа сифатида учувчи қурилмалар яратилиши вақтидан, яъни XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидан вужудга келган. Авиация психологияси туғилишининг асосий сабаби учувчи аппаратлар ишлатишда ва бошқаришда инсон омили хавфсизлигига шарт-шароит яратиш эҳтиёжидир. Авиация психологияси психологиянинг бошқа соҳалари билан узвий боғлиқдир.

Муҳандислар психологияси-инсон ва машина ўртасидаги муносабатни, инсонга машинанинг психологик таъсирини ва инсоннинг машина билан муносабати жараёнининг психологик қонуниятларини тадқиқот методлари ёрдами билан ўрганивчи психология соҳаси. Муҳандислик психологияси фан-техника революцияси таъсирида вужудга келган бўлиб, қуйидаги муаммоларни текширади: 1) инсон ва ЭҲМ каби автоматика тизими юкламасида инсон вазифасини таҳлил қилиш; 2) ЭҲМ операторларининг ҳамкорлик фаолиятида мулоқат жараёни ва уларнинг ўзаро таъсирини тадқиқ қилиш; 3) оператор фаолиятининг психологик тузилишини таҳлил этиш; 4) оператор ишининг сифатига, тезлигига, самарадорлигига таъсир қилувчи омилларни текшириш; 5) инсон томонидан ахборот қабул қилишни тадқиқ этиш; 6) оператор фаолиятини бошқариш механизмини ўрганиш; 7) ЭҲМ ни бошқаришдаги буйруқларни инсон томонидан қабул қилиш хусусиятини аниқлаш; 8) операторлар учун психодиагностика ва профриентация методларини ишлаб чиқиш; 9) операторларни ўрганишни оптималлаштириш.

Муҳандислик психологиясининг юқоридаги муаммоларини текшириш натижасида ёлғиз оператор фаолиятидан умумий меҳнат фаолиятини ўрганишга ўсиб ўтилади.

Космик психология-вазнсизлик ва бўшлиқда аниқ мўлжал ола билмаслик шароитида, организмда жуда кўп ортиқча таассуротлар юкланган пайтда рўй берадиган нерв-психологик зўриқиш билан

боғлиқ бўлган алоҳида ҳолатлар туғилганда киши фаолиятининг психологик хусусиятларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси

Экстремал психология-инсоннинг ўзгарган муҳит шарт-шароитларида психик фаолиятининг кечиши қонуниятларини ўрганадиган психологияси соҳаси. Экстремал шароитда инсонга бир қанча факторлар таъсир қилади: монотония, макон ўзгариши, хавф омили, вақт, шахсий аҳамиятга молик ахборотнинг ўзгариши, ёлғизлик, гуруҳий изоляция ва ҳаётий хавф. Экстремал шароитга инсоннинг мослашиши биологик вазифаси экстремал шароитда ишловчиларни танлаб олиб (космос, арктика, ёнғин ва ҳоказо), машқлантириш, тренинг ўтказишдан иборат.

Педагогик психология-тарбия ва таълим муаммоларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси. Педагогик психология шахснинг мақсадга мувофиқ ривожланиши, билиш фаолиятининг ва шахсда ижтимоий ижобий сифатларни тарбиялашнинг психологик муаммоларини ўрганади. Педагогик психологиянинг мақсадга ўқитишнинг оқилона ривожлантирувчи таъсирини, шарт-шароит ва бршқа психологик факторлардан келиб чиққан ҳолда кучайтиришдир. Педагогик психология XIX асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий тараққиётнинг таъсири натижасида вужудга келган. Экспериментал психология тадқиқотчилари педагогик психология ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Бундан ташқари, педагогик психологиянинг фан сифатида тарақий этишда ўша даврда юзага келган психологик йўналишлар ҳам ўзининг ижобий таъсирини ўтқазган. Бихевиористик психология йўналиши педагогик психология учун асос қилиб тарбиячи ва ўқитувчига восита қилиб ташқи муҳит таъсирини олади. Ташқи муҳит қанчалик ижобий таъсир қилувчи омил бўлса, яъни қулай шарт-шароит вужудга келса, демак шахснинг тарбияланиши шунчалик ижобий кечади.

Ҳозирги замон педагогик психология ривожланиши натижасида инсоннинг индивидуал психологик фарқлари ижтимоий-тарихий тажрибалар таъсириҳамда бошқа одамлар ўртасидаги мулоқот, муомала таъсири борлигини, шунингдек, яна бир қанча факторларни ҳисобга олган ҳолда шахсни ривожлантирувчи таълим орқали ўқитиш ва тарбиялаш ётади. Педагогик психологияни шартли равишда бир неча турга ажратиш мумкин: а) таълим психологияси; б) тарбия психологияси; в) ўқитувчи психологияси; г) олий мактаб психологияси кабилар.

Тиббиёт психологияси-касалларнинг даволаниши, гигиена, профилактика, диагностика жабҳаларини тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Тиббиёт психологиясида тадқиқотлар тизимига касалликларнинг кечиши, уларнинг шахс психологиясига таъсири қонуниятлари, инсоннинг касалликдан соғайишига микросоциал гуруҳ таъсири ўрганилади. Тиббиёт психологияси ўз ичига клиник психология, патопсихология, нейропсихология, соматопсихология каби бўлимларни қамраб олади. Тиббиёт психологияси таркибига психотерапия соҳасини шам киритадилар. Тиббиёт психологиясининг асосий муаммоси касалликни даволашнинг инсон психологиясига таъсирини тадқиқ қилишдир. Унинг асосий муаммоси инсоннинг психологиясига ижобий таъсир қилувчи ва шу билан даволанишни тезлаштирувчи, ижобий даволаш муҳитини ташкил қилишдир. Психик ҳодисалар билан мияга физиологик тузилишлар ўртасидаги нисбатни ўрганадиган соҳа-нейропсихология. Доривор моддаларнинг киши психик фаолиятига таъсирини текширадиган соҳа-психофармокология. Беморларни даволаш учун психик жиҳатдан саломатлигини таъминлаш чора-тадбирлари тизимини ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи соҳа- психопрофилактика.

Юридик психология-ҳуқуқ доирасидаги муносабатлар одамларнинг психик фаолиятини ҳуқуқий бошқариш механизмлари ва қонуниятларини ўрганувчи психология соҳаси. Экспериментал психология таъсири остида XX асрнинг бошларида юридик психология соҳасида илк лаборатория тадқиқотлари ўтказилган. Бу тадқиқотчилар гувоҳларнинг кўрсатмаларини ва сўроқ олиб бориш асосларини ўрганишни мақсад қилиб қўйган эдилар. Юридик психолог сифатида ёзувчи А.К.Дойлнинг қаҳрамони Шерлик Холмсни аташ мумкин. Юридик психология бўйича тадқиқот ишлари ўша вақтларда Г.Гросс, К.Марбе, В.Штерн, К.Юнг ва бошқа психологлар томонидан олиб борилган. Кейинчалик юридик психологиянинг ўзига хос тадқиқот йўналишлари вужудга келди: жиноятчилар шахсини тадқиқ қилиш, гувоҳлик кўрсатувчилар кўрсатмаларини текшириш, суд психологияси экспертизасининг назарий ва амалий томонлари ишлаб чиқилган. Юридик психология умумий психологиянинг методлари ва ўзига хос уларнинг шаклларини қўллайди. Ҳозирги замонда унинг бир қанча билимлари мавжуддир: криминал психология, суд психологияси, жиноятчиларни қайта тарбиялаш психологияси, яъни пенитенциар психологияси ёки ахлоқ тузатиш меҳнат психологияси кабилар.

Ҳарбий психология-ҳарбий фаолиятининг инсон психикасига таъсири, ҳарбий фаолиятнинг хусусиятларини психологик қонуниятларини ўрганувчи, тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Жангчи шахсининг психологик факторларини текшириш ҳарбий психологиясининг асосий муаммоларидан биридир. Ҳарбий жамоаларда шахслараро муносабатлар, командирлар билан жангчилар мулоқатининг психологик хусусиятлари, фавқулоддаги ҳолатларда ҳарбий хизматдаги кишилар психикасининг ўзгариш, бўлинмаларда психологик муҳит масаласи, ҳарбий-ватанпарварлик туйғусини шакллантириш бирламчи муаммо эканлиги ва ҳоказо. Ҳарбий психология негизида социал психология, меҳнат психологияси, муҳандислик психологияси, педагогик психология соҳаларининг назарий-амалий материаллари, умумбашарий қонуниятлар ётади.

Спорт психологияси-спорт мусобақалари ва машқланиш фаолиятида инсон психикасининг ривожланиши, гуруҳий муносабатларнинг психологик қонуниятларини тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Мазкур соҳа асримизнинг 60-70 йилларида жадал суъатлар билан ривожлана бошлади ва унинг илк тадқиқотлари спортчиларнинг индивидуал психологик фарқларини ўрганишга қаратилган эди. Ҳозирги даврда келиб эса спорт психологияси ўрганаётган муаммолар қўлами кенгайди, шу боисдан унинг асосий вазифаси спортчиларнинг психик ва жисмоний камолотга таъсир ўтказувчи муҳим шарт-шароитларни яратиб беришдир. Бундан ташқари, спорт психологияси спортчиларнинг шахс сифатида ривожланишига, эришган ютуқларига психологик ёрдам кўрсатиш жабҳалари билан шам шуқулланади.

Савдо психологияси-жаҳон малакатларида кенг ривожланган бўлиб, тижорат таъсирининг психологик негизлари, объектив ва субъектив шарт-шароитларини, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга, жинсга оид ва боқа хусусиятларини, харидорларга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайдиган соҳа. Савдо психологияси савдо-тижорат рекламалари, модалар психологияси ва шу каби масалаларни тадқиқ қилади. Айниқса, сотувчи-харидор муносабати, кишиларга таъсир ўтказиш, уларда илиқ хис-туйғу, ишонч уйғониш механизмлари, мантиқан уларни муомала жараёнида ишонтириш, қизиқтириш, ижтимоий аҳамиятини тушунтира билиш, низомли ҳолатларнинг олдини олиш, хизматда мулоқат маданияти ва унинг тренингларида унумли фойдаланиш, харидорларнинг психологик хусусиятларини англаган ҳолда муносабатда бўлиш

қонуниятларини тадқиқ этиш ҳам мазкур соҳасининг текширув предметига киради.

Ижодиёт психологияси-бадий қадриятларни ўзлаштиришда, уларнинг янги кўринишларини ижод қилишда ва шу қадриятлар инсон томонидан идрок қилишда кечадиган психологик ҳолатларни ҳамда бу ҳолатларнинг шахс ҳаёти, фаолиятига таъсирини ўрганувчи психология соҳаси. Ижод психологияси бир томондан психологизм таъсири остида, иккинчи томондан эса аксилпсихологизм исканжасида ривожланади. Психологизм тарафдорлари бадий асарлар яратилиши индивидуал онг таъсирида вужудга келади, деб талқин қилишади. Аксилпсихологизм бу асарларга субъектнинг психик фаоллигининг таъсирини инкор қилди.

Ҳозирги замонда санъат асарларининг тарихий жиҳатдан уларни ижодкорларининг шахсий хусусиятлари бирламчи эканлигидан келиб чиқилади. Замонавий санъат психологияси санъаткорларнинг қобилиятларини асар яратишда ҳиссий кўринишларни, шахслараро муносабатларни психологик нуқтаи назардан ўрганади. Санъатда инсон руҳий оламини амалий жиҳатдан текшириш, баҳолаш, ўзига хос жиҳатларини гуруҳлаш, индивидуал, гуруҳий, жамоавий таъсир хусусиятларини шарҳлаш имконияти мавжуд. Санъат психологияси ижтимоий тарбия беришнинг психологик механизлари, йўллари, қонуниятлари, методлари кабиларни тадқиқ этувчи муҳим соҳалардан биридир. Бугунги кунда унинг қуйдаги соҳалари ўз тадқиқот прелмети ва объектига эгадир: ижод психологияси, санъат психологияси, бадий таржима психологияси, бадий ижодиёт психологияси, халқ амалий санъати психологияси, бадий меъморлик психологияси кабилар.

Ёш психологияси- шахснинг спихик ривожланиш қонуниятларини инсон туғилишидан то умрининг охиригача бўлган даврни, яъни онтогенезни ўрганадиган психология соҳаси. Ёш психологияси болалар психологияси сифатида XIX асрнинг охирида вужудга келган бўлиб, у фан ва техника тараққиёти, жамият талабига биноан болалар психологияси тараққиётида қўлланилаган. Ёш психологияси ҳозирги замонда болалар психологияси, ўсмирлик ва ўспиринлик психологияси, етуклик психологияси, геронтопсихологиядан иборатдир. У инсоннинг онтогенезда ривожланиш жараёнида психик ҳолатларнинг кечиши, психик функцияларнинг роли, уларнинг ўзгариши, ҳаракатлантирувчи кучлар, механизмлар, таъсир ўтказувчи объектив ва субъектив

факторлар, тараққийёт қонуниятларини тадқиқ қилади. Ёш психологияси умр ўтиши билан психологик фарқлар, индивидуал-психологик хусусиятлар ўрганишини ўрганади, тадқиқотларда маданий, ижтимоий-тарихий, миллий таъсирни ҳисобга олади. Шунинг учун ёш психологиясининг объектлари ўта мураккаб бўлиб, тараққийётлар тараққийётини текширишни тақозо қилади. Жаҳон психологиясида тўпланган барча назарий материалларга, шу жумладан генетик моделлаштириш (Л.С.Виготский) методларига, эгизаклар методига ва шунга ўхшаш ўта мураккаб жараёнларнинг лонгитюд (узлуксиз) услуги ёрдамида текширишга асосланади. Ёш психологиясининг асосий вазифаларидан бири болани психик ривожланишининг ижобий шаклда ташкил этилиши, ёш даврлари инқирози босқичлари, жараёнлари ва пайтларида психологик ёрдам кўрсатиш чора-тадбирларини ишлаб чиқишдан иборатдир. Ёш психологияси педагогик психологиянинг илмий, амалий, тажрибавий асоси бўлиб ҳисобланади, лекин бошқа соҳалари билан шам узвий алоҳада ўаолият кўрсатади, инсон камолотининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида ижтимоий аҳамиятга молик материаллар тўплайди.

Масус психология- нормал психик ривожланмаган туғма ёки кейинчалик орттирилган нуқсонлар, дефектлар таъсири остидаги инсонларнинг психологиясини тадқиқот қилиш соҳаси. Унинг бир неча бўлимлари ҳукм суради: патопсихология-ривожланиш жараёнида психиканинг айниши, миядаги касалликнинг турлича кечиши психиканинг тамоман издан чиқиши ҳолларини ўрганувчи соҳа; олигофренопсихология-психик ривожланишнинг миядаги туғма асоратлар билан боғлиқ патологияси тўғрисида тадқиқот ишларини олиб борувчи соҳа; сурдопсихология-қулоқ эшитишнинг бутунлай қар бўлиб қолгунга қадар жиддий камчиликлари, нуқсонлари билан шуғулланувчи, болани вояга етказишнинг омилкор йўл-йўриқларини топувчи, қоррекцион-тузатиш ишларини олиб борувчи соҳа; тифлопсихология-чала кўрувчи ва мутлақо кўзи ожиз одамларнинг психологик ривожланишини тадқиқ қилувчи соҳа. Масус психологиянинг яна ўзига хос тор бўлимлари ҳам мавжуд бўлиб, инсонларнинг касаллиги, нуқсони, ақл-идрок даражаси, нутқ фаолияти патологиясига биноан тадқиқот ишлари олиб борилади.

қиёсий психология- психологиянинг мураккаб бўлимларидан бири бўлиб, психиканинг филогенетик ҳолатлари ва уларнинг шакллари тадқиқ қиладиган соҳаси. қиёсий психологияда

хайвонлар психологияси одамларники билан қиёсланади, уларнинг хулқ-атворидаги ўхшашликлар ва тафовутлар сабаблари текширилади, ҳаракатлантирувчи кучлар, таъсир ўтказувчи воситалар, омиллар аниқланади. Зоопсихология қиёсий психологиянинг бўлимидан иборат бўлиб, у турли гуруҳларга, турларга мансуб хайвонлар, жониворлар психикасини, уларнинг хатти-ҳаракатларини ўрганади. Этология-биологик ва психологик жабҳалар қоришмасидан иборат бўлиб, хайвонларнинг хатти-ҳаракатидаги тўғма аломатлар, механизмлар инсонники билан умумий негизга эга эканлигини ўрганувчи соҳа.

Дифференциал психология-шахслар ўртасидаги тафовут ва фарқларни ҳамда гуруҳ аъзолари орасидаги номуносибликларнинг психологик томонларини, яъни психологик ўарқларини ўрганувчи психология соҳаси. Дифференциал психологияга Ф.Гальтон асос солган бўлиб, у индивидуал фарқларни статистик анализ қилиш учун бир қанча усуллар ва асбоблар яратган. Дифференциал психология терминини немис психологи В. Штерн ўзининг «Индивидуал фарқлар психологияси» (1900 йил) асарида ишлатган. Дифференциал психологиянинг асосий методларидан бири тестдир. Аввал индивидуал тестлар, кейинчалик эса гуруҳий тестлар қўлланила бошланган, улар асосан ақлий ривожланишдаги фарқларни ўрганишга қаратилган бўлиб, муайян вақт ўтгандан сўнг проеكتив тестлар ишлаб чиқилган. Мазкур тестлар қизиқишдаги, интилишдаги, ҳиссиётдаги тафовутларни текширишга қаратилгандир. Тестларнинг фактор анализи ёки интеллектга оид маълумот берувчи омиллари ўрганилган. Жаҳон психологиясида энг кенг ёйилган назариядан бири-бу Н.Спирменнинг икки факторли концепциясидир. Бу назарияга биноан хар бир фаолият учун умумий битта фактор мавжуддир, бундан ташқари, ўша фаолиятга қаратилган хусусий фактор ҳам мавжуд. Шу соҳада оид яна бир назарий Л.Тёрстон, Дж.Гильфорд ва боқаларнинг мультифакторлик ёндашувидир. Мазкур назария умумий фактор борлигини инкор қилади, унда бошланғич ақлий қобилиятлар асосий ўринга қўйилади. Психология инсон қобилиятлари генетик, биологик омилларга асосланган, деган ғоя мавжуд бўлиб, таъкидланишича, улар гўёки наслдан наслга ўтади. Ҳозирги замон дифференциал психология диагностика, прогностика методлари ёрдами билан шахсларни қобилияти бўйича танлашда илмий принцип ва қонуниятларга асосланади.

Психофизиология-одамларнинг индивидуал психологик ва психофизиологик фарқларини тадқиқ қилувчи, психиканинг генетикасини ўрганувчи психология соҳаси. Ҳатто дифференциал психофизиология термини мавжуд бўлиб, уни 1963 йилда В.Д.Небилицин томонидан фанга киритилган. Психофизиологиянинг иккита асосий тадқиқот ёндашуви мавжуд: а) мустақил амалий тадқиқотларда олинган физиологик ва психологик натижаларни ўзаро солиштириш, қиёслаш; б) бирон бир фаолиятда физиологик функциялар ўзгаришини ўрганиш.

Ижтимоий (социал) психология-одамларнинг ижтимоий гуруҳларга бирлашишини, бу гуруҳий тавсифни, шахснинг гуруҳий фаолияти ва хулқ-атворини, ижтимоий психологик қонуниятлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ижтимоий установка кабиларни тадқиқот қилувчи психология соҳаси. қадимги замондан ижтимоий психологик воқелик фалсафий нуқтаи назардан ўрганилиб келинган, лекин шахс, гуруҳ, жамоа муносабатлари қамраб олинмаган. Ижтимоий психология фанига асос бўлиб психология, социология, антропология, этнография, криминология, фалсафа каби фанлар хизмат қилиб келган. XIX асрнинг иккинчи яримида социал психологияни фан сифатида ривожлантиришга илк уринишлар бошланган. Жаҳон жамоатчилиги томонидан социал психология 1908 йилдан эътиборан алоҳида фан сифатида тан олинган Бунга асос бўлиб бир вақтнинг ўзида англиялик психолог У.(В) Макдугалл ва америкалик социолог Э.Россларнинг тадқиқот натижалари хизмат қилди. Чунки бу ишларда «социал психология» термини қўлланилган эди. Урушдан кейинги йилларда АҚШда ва бошқа мамлакатларда социал психология муаммолари юзасидан тадқиқотлар ўтказиш жараёни кенг ёйилди. Айниқса, АҚШ да ўтказилган Которнинг тажрибаси, Э.Мэйонинг изланишлари социал психология тарихида асосий роль ўйнайди. Бу тадқиқотчиларнинг асосий объекти бўлиб кичик гуруҳлар хизмат қилган, тажрибалар лаборатория шароитида ўтказилган. Социал психология фан сифатида мулоқат, муомала қонуниятлари, шахслараро муносабат, индивидуал ва гуруҳий ўзаро таъсир, гуруҳларнинг ички ва ташқи тузилиши, уларнинг турлари, таснифи, оммавий ҳолатлар ва бошқаларни текширади.

Социал психология бир неча соҳаларни ўз ичига қамраб олади: дин психологияси, оила психологияси, муомала психологияси, кичик гуруҳ психологияси, катта гуруҳ психологияси, модалар

психологияси, инсонни инсон томонидан идрок қилиш психологияси, этнопсихология ва бошқалар.

Дин психологияси-психологик ва ижтимоий психологик омилларнинг диний онг билан шартланганлигини, диннинг инсонга таъсирини ўрганувчи психология соҳаси. Дин психологияси XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида вужудга келган бўлиб, инсонни ибодат қилишдаги, диний анъаналарни, расм-русумларни бажаришдаги ҳиссиёт ҳолатларини ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Диний психологияни ўрганиш қуйидаги йўналишларда амалга оширилмоқда: а) умумий назария: диний онг, унинг тузилиши, диний ҳиссиёт, диннинг шахс шаклланишидаги аҳамияти; б) дин психологияси дифференциацияси: ижтимоий муҳит ва тарихий даврдан шаклланган онг ва ҳиссиёт тадқиқоти; в) диний гуруҳ психологияси; г) диний расм-русумлар психологияси; д) хурфикрлик таълими психологияси кабидир.

Сиёсий психология-жамиятнинг сиёсий ҳаётидаги психологик хусусиятлар, ҳолатлар, қонуниятлар, таъсирчанлик ва таъсир ўтказиш жараёнлари каби жабҳаларни текширувчи психология соҳаси.

Оила психологияси-оиланинг психологиясини ўрганувчи фанлараро тадқиқот қилишга йўналган психология соҳа. Оила психологияси оиланинг психологик муаммоларини ўрганади, у оилага таъсир қилувчи омилларни, оиладаги роллар тақсимларниши, эр-хотин муносабати, шахслараро муносабат, ёш хусусиятлари, жинсий тафовутларга асосланиб мулоқотга киришиш кабиларни ўрганади. Оила психологияси томонидан тўпланган материаллар оила мустақамлигини сақлаш учун маслаҳатлар беришда, ҳар бир социологик ва психологик дастурлар тузишда қўлланилади. Шунингдек, оила типлари, тузилиши, иерархияси, уларга таъсир қилувчи объектив ва субъектив омиллар ҳам мазкур соҳанинг тадқиқот предметиға киради.

Бошқарув психологияси-жамиятда фаолият кўрсатаётган шахслар, гуруҳлар ва жамоалар ўртасидаги ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган назорат, баҳолаш, муносабат қонуниятларини, раҳбар фаолияти ва характери, қобилияти хусусиятларини тадқиқ қиладиган ижтимоий психологиянинг соҳаси.

Фан психологияси- илмий тадқиқот ўтказишнинг самарадорлигини ошириш учун психологик таъғсир омилларини ўрганувчи психология соҳаси. Фан психологияси фанга оид бошқа сошалар билан узвий боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқаришда, илмий

марказларда ижтимоий ва индивидуал хусусиятларга эга бўлган психологик қонуниятларни тадқиқ қилади, инсоннинг ижтимоий қобилиятлари, ақлий имкониятлари ҳамда улардан унумли фойдаланиш омиларини текширади. Кашфиётлар амалга оширилиши негизлари, механизмлари, шарт-шароитлари ва унда инсон омилнинг роли каби ҳолатларни ўрганади.

Компьютерлаштириш психологияси- компьютернинг ишлаб чиқаришдаги роли, психик акс эттиришга таъсири, шахс тузилишининг ўзгаришини ўрганувчи психология соҳаси. Мазкур соҳа компьютер ва инсон ўртасидаги диалогик муносабатни ҳам тадқиқот қилади, натижада «техника-инсон-техника» ўзаро таъсири механизмини текширади ва зарур жабҳалар ўзаро таъсирини аниқлайди. Компьютерлаштириш инсон психологиясида муайян ўзгаришларни юзага келтиради, сермахсул техника ярати тизимини тезлаштиришга муҳим психологик асос яратади. Компьютерлаштиришнинг бош муаммоси-унинг инсонга таъсир ўтказиш механизмларини тадқиқот қилишдир.

Парапсихология-ҳозирги замон фанининг чегарасидан ташқаридаги, тушунтириш қийин бўлган психик ҳодисаларни ўрганади. Экстрасенсорика-ўта сезувчанлик, телепатия-фикрни масофага узатиш, келажакка башорат қилиш ва ҳоказо. Парапсихологияга нисбатан қизиқиш қадимдан мавжуд бўлиб, унга нисбатан ихлос то ҳозирги кунгача камайгани йўқ, гоҳо уни психотроника деб ҳам аташади. Хиромантия-кўл кафтига қараб фол очиш, инсон келажаги ва унинг тақдири ҳақида олдиндан башорат қилишдан иборат ноилмий соҳа. Спритизм-ўлган одамлар арвоҳлари, руҳлари билан алоқа ўрнатиш мумкин, улар ҳамиша барҳаёт ва биз билан мулоқотга муҳтож ғояни илгари сурувчи парапсихология соҳаси.

2.Психологиянинг методологияси ва принциплари

Жаҳон психологияси фанида хулқ-атвор,муомала ва фаолият муваффақиятини таъминловчи омилларнинг энг муҳими тариқасида инсоннинг эмоционал ҳаёти ётиши аксарият назарийчи психологлар томонидан таъкидлаб ўтилади. Бу талқиннинг ҳаққонийлигига ҳеч қандай эътирозлар бўлиши мумкин эмас.Чунки мазкур омил экспериментал психологиянинг мустақил соҳа сифатида вужудга келишидан эътиборан устувор, далил тақозо қилмайдиган атрибут сингари тадқиқот предмети моҳиятига сингиб кетган. Шунини алоҳида

таъкидлаб ўтиш лозимки, инсон муомаласининг, хулқ-атворининг кечиши, фаолиятининг муваффақиятли, сермахсул якунланиши кўп жиҳатдан шахсининг эмоционал ҳолатларига «эмоционал тон, кайфият, стресс, аффект ва ҳоказо», изоҳланиши мураккаб бўлган руҳий кечинмаларга, юксак ҳис-туйғуларга боғлиқ.

Ўйин, меҳнат, ўқиш, муомала ва бошқа фаолият турларининг муваффақиятли кечиши, шахслараро муносабатларда хулқ-атворининг намоён бўлиши ижобий психологик ҳолат сифатида баҳоланса, эмоция ва ҳиссиётнинг барқарор, мақсадга йўналган тарзда ҳукм суриши эҳтимоли эътироф этилади. Ҳис-туйғуларнинг мустақамлиги, барқарорлиги, мукамаллиги сифатларнинг мавжудлиги уларнинг динамик стереотиплар типига айланганлигидан далолат беради, фаолият ва хулқнинг шахс томонидан онгли равишда бошқариш услуби шаклланганлигини билдиради. Табиатнинг таркибий қисмлари ва жамиятнинг аъзолари билан турли шаклдаги, ҳар ҳил хусусиятли муносабатга киришиши, улар билан муомала қилиш маромларини даврий «муваққат тарзда» ўзгаришни вужудга келтиради. Ана шу ўзгариш туфайли муваффақият ва муваффақиятсизлик, омад ва омадсизлик, оптимизм ва пессимизм, романтика ва реалия, симпатия ва антипатия, прогресс ва регресс жўшқинлиги ва тушқинлик, фаоллик ва сустлик каби биринчиси ижобий (позитив), иккинчиси эса салбий (негатив) руҳий ҳодиса келиб чиқади. Фаолият ва хулқнинг амалиётида бир текис кечишини таъминловчи эмоционал ҳолат барқарорлигининг бузилиши унга қиёс қилинган муваффақиятнинг бирламчи омили тўғрисидаги илмий маълумотларнинг шубҳа остида қолдиради. Бинобарин, жамики нарсанинг бошланғич асоси, манбаи эмоция деган ғояни, унинг қийматини умумий фонда бирмунча қадрсизлантиради, лекин иккинчи, устувор ва етакчи, умумий ва хусусий объектив ва субъектив, муҳим ва номуҳим мезонлар, аломатлар, ўлчамлар ёрдами билан баҳоланиши ушбу психологик масала моҳиятини оқилона талқин қилиш заруриятини вужудга келтиради. Ҳолбуки шундай экан, уларнинг моҳиятини, келтириб чиқарувчи сабабларни, ҳаракатлантирувчи кучларини муайян далилларга асосланиб таҳлил қилиш муаммоси майдонга келади.

Инсон фаолияти ва хулқининг муайян қонуниятларга асосланган ҳолда амалга ошиши ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитларга боғлиқ. Табиий омилларни келтириб чиқарувчи объектив (ташқи) шарт-шароитларга боғлиқ. Табиий омилларини келтириб чиқаруви

объектив (ташқи) шарт-шароитлар, яъни микро ва макро муҳит, моддий борлиқ, ёрдамчи воситаларнинг мавжудлиги, уларнинг юксак талабларга жавоб бера олиш имконияти, ташқи кўзгатувчиларнинг безарарлиги, вақт ва фазовий ўлчовларнинг мувофиқлиги, мутаносиблиги кабилардан таркиб топади. Хулқ ва фаолиятнинг намоён бўлиши учун табиий шарт – шароитлар тизими яхлит ҳолда иштирок этиши, уларнинг муваффақиятини таъминловчи омиллар мажмуаси тариқасида хизмат қилиши мумкин. Табиий шарт-шароитлардаги тўқисликдан ташқари айрим етишмовчиликлар ва узилишларнинг содир бўлиши нуқсонларни келтириб чиқаради, бунинг оқибатида руҳий кечинмалар фаоллиги, илдамлиги, мақсадга йўналганлиги бузилади.

Табиий шарт-шароитлар муҳит таъсирида инсон руҳий оламида бир қатор кескин ҳам сифат, миқдор ўзгаришлари вужудга келади, улар янгиликлар, янги фазилатлар, хислатлар туғилишида намоён бўлади. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, табиий муҳитнинг таркибий қисми бўлмиш географик муҳит бу борада муҳим роль ўйнайди, кўпинча у, биринчидан, биологик шартланган шахс сифатларига таъсир этиб, фенотипларни генотипларга айлантиради (худудий муҳит, рельеф, стихия кутилиши: zilзила, қор кўчкиси, довул, сув тошқини, оёқ етмас қирли тоғлар ва ҳоказо). Иккинчидан, онтогенезда шахс характерологик хусусиятларининг табиий равишда шаклланишга таъсир ўтказади, шунинг билан бирга микро муҳит билан генлар, ирсий белгилар, аломатлар ўртасида уйғунликни таъминлаб турувчи механизм вазифасини бажаради.

Объектив (табиий) шарт-шароитлардан ташқари, инсон омили билан узвий боғлиқлиги субъектив (шахсга оид, унинг қиёфасига боғлиқ) шарт-шароитлар муомаланинг, фаолиятининг, хулқнинг ижтимоий турмушда самарали амалга ошишини узлуксиз равишда таъминлаб туради. Субъектив шарт-шароитларнинг қаторига шахснинг барқарорлиги, характернинг мустаҳкамлиги, эҳтиёж, мотив, маслақ, салоҳиятининг пухталиги, ўзини ўзи бошқариш услубининг қатъий равишда шаклланганлиги, биологик шартланган хислатлар эса ўзаро уйғунлашганлиги кабилар киради.

Одатда объектив (табиий) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлардаги ўзгаришлар туфайли ижобий (позитив) ёки салбий (негатив) хусусиятли психологик ҳолатлар, ҳодисалар, хислатлар, кечинмалар устуворлиги юзага келиб, моддий асос функциясини бажарувчи олий нерв фаолиятини, марказий нерв системасининг

ритмикасини, ишчанлик қобилиятини пасайтиради. Бунинг оқибатида фаолият, хулқ ва муомала амалга оширишда одатий саъи-ҳаракатлар, операциялар, маромлар бузила бошлайди, фавқулодда асабийлик, рухий нуқсонийлик, қонуниятдан четга оғишлик, нохуш кечинмалар ҳокимлиги етакчилик қилади. Худди шу сабабдан, фаолият, хулқ ва муомаланинг муваффақиятли шубҳа остида қолиши мумкин, чунки маҳсулдорлик, собитқадамлик, мақсадга йўналганлик сифатларининг доминантлиги йўқолади, натижада ушалмаган эзгу ниятлар армон тариқасида юксак ҳис-туйғулар сифатида даврий ҳукм суришда давом этаверади.

Инсонинг табиатга ва жамиятга нисбатан муносабати тасодифларсиз, фавқулоддаги вазиятларсиз амалга ошиши мумкин эмас, чунки эҳтимоллар даражасидаги кутилманинг йўқлиги режасиз вазиятларни шахсининг идрок майдонида келтириб чиқаради. Ҳаёт ва фаолият стратегияси ва тактикасининг экстремал тарзида ўзгариши индивидуал ва ижтимоий хусусиятли вазиятларнинг пайдо бўлишга олиб келади. Вазиятлар стихияли, хаотик (бетартиб, тасодиф) хатти-ҳаракатларни вужудга келтириб, текис, одатий, даврий, барқарор хусусиятлар ритмикасини издан чиқаради, натижада инсоннинг мотивацион, эмоционал, когнитив, регулятив, хулқий, иродавий тузилиш таркибларининг функцияси бузилади. Шахс тузилишга фавқулоддаги вазиятларнинг ички ларзаси фаолият, хулқ ва муомаланинг онглилик ҳолатидан онгсизликка ўтишини тақозо этади, бинобарин, муваффақиятсизлик реализага айланади.

Хўш, нима учун шахс тасодифларнинг олдини олишга тайёр эмас ёки кўпинча у бу борада кучсизлик, ожизлик қилади?

Ушбу муаммо ечимини жуда содда тарзда ҳал қилиш ҳам мумкин:

1) шахс онгли зот, яратувчилик қудратига эга бўлишидан қатъи назар-у табиатнинг таркибий қисми, инстинктлар, шартсиз рефлекслар таъсирига берилувчандир: 2) шахснинг тана аъзолари (организми) фавқулоддаги ходисалар ва вазиятларга мослашган эмас (стихия, ҳалокат, тасодиф, стресс, аффект, хавф-хатар-риск); 3) шахс комиллик даражасига эришмаганлиги туфайли сабабий боғланиш оқибатларини, фобия (қўрқиш) билан боғлиқ ҳис-туйғуларни олдиндан сезиш, пайқаш, уларга нисбатан акс таъсир бериш имкони йўқ; 4) шахсда иккинчи қиёфанинг шаклланмаганлиги (тест, тренинг, тренировка билан қуролланмаганлиги) унинг хавф-хатар қурбонига айлантириши шубҳасиз.

Жахон психологияси фанининг маълумотларига қараганда, муваффақиятсизликдан ҳеч ким ҳимояланган эмас, чунки ижтимоий иммунитет жуда кучсиз аксил таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Маълумки, жисмоний, ахлоқий ва ақлий баркамоллик туб маънодаги комил инсон тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради ва таркибларнинг тўла муносиблиги, уйғунлашганлиги, ўзаро тақозо этивчанлиги асосий мезон вазифасини бажаради. Комиллик даражаси субъектнинг маънавий дунёсига айланмас экан, у тақдирда ҳеч ким тасодифлар, фавқулоддаги вазиятлар шахс томонидан одатий ҳодиса сифатида осойишта қабул қилинмайди.

Муваффақият гарови (кафолати) функциясини бажарувчи омилларнинг генезиси тўғрисидаги фикр юритилганда, энг аввало, уларнинг бирламчилиги, асосий манба эканлигини назарда тутиш назарий ҳамда методологик муаммолар ечимини оқилона топишга пухта негиз ҳозирлайди, бошланғич ҳаракат нуқтасини белгилаб беришга хизмат қилади. Назарий мулоҳазалага биноан, фаолият, хулқ ва муомаланинг бир текис, самарали кечиши генетик нуқтаи назардан қуйидагиларга боғлиқ:

1. Объектив (табий) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлар мавжудлигига.

2. Объектив ва субъектив шарт-шароитлар ҳукм суришини ўзгартирувчи тасодифий ва фавқулоддаги вазиятлар таъсирчанлигига, устуворлигига.

3. Эмоция ва ҳиссиётнинг ижобий (позитив), салбий (негатив) хусусият касб этишига.

4. Инсоннинг шахслилик ва характерологик хусусиятларининг (барқарорлигига).

5. Шахснинг комиллик даражасига эришганлигига ва ҳоказо.

Шахснинг ҳаёт ва фаолиятида муваффақиятга эришиш, мақсадига мувофиқ саъи-ҳаракатларни унга йўналтириш учун қуйидагиларга эътибор қилиш заруратининг заруратидир:

1) объектив ва субъектив шарт-шароитлар ўзгарса, уларга тузатишлар (коррекция) киритишга тайёргарликка;

2) фавқулоддаги вазиятларга кўникиш учун шахсга тренинг ёрдами билан таъсир ўтказишга, унда иккинчи қиёфани шакллантиришга;

3) организмнинг ҳар қандай стихияларга чидамлигини орттиришга;

4) комилликка интилиш ҳис-туйғуларни такомиллаштиришга;

5) шахс имкониятларни рўёбга чиқишга кўмаклашишга (ўзини ўзи кашф қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўзига ўзи таскин бериш, ўзини ўзи қўлга олиш ва ҳоказо.

Инсон ҳаётини ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар мавжуд бўлиб, улар муайян даражада шахснинг таъсирига берилувчандирлар.

Умумий психологиянинг асосий принциплари, детерминизм, онг ва фаолият бирлиги, психиканинг фаолиятида ривожланиши бўлиб ҳисобланади.

1. Детерминизм(лат.determinata) белгилайман маъносини билдиради) принципи табиат ва жамият ҳодисалари, шу жумладан психик ҳодисаларнинг объектив сабаблар билан белгиланиши ҳақидаги таълимотдир. Шу боисдан психика, онгнинг объектив борлиқ ва нерв системаси билан белгиланиши илмий психологиянинг буюк ютуғи ҳисобланади. Шунинг учун детерминизм психиканинг турмуш тарзи билан белгиланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига мутаносиб равишда у ҳам ўзгаришини англатади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳайвонлар психикасининг ривожланишини биологик қонун тарзидаги табиий танлаш мезони билан ўлчанади. Ҳайвонлардан фарқли ўлароқ инсонда онг шаклланишининг пайдо бўлиши муайян босқичлар орқали ривожланиши моддий ишлаб чиқарилиш воситаларини яратиш ҳамда такомиллаштириш, махсулотларни қайта ишлаш қонунлари билан белгиланади. Инсон онгининг ижтимоий тарихий тараққиёт хусусиятига эга эканлигини англаши(тушуниш)шахс онгининг ижтимоий борлиққа (макро, микро, мизе муҳитига) боғлиқлиги ҳақидаги ҳам табиатшунослик, ҳам инсоншунослик умумий принципага асосланган буюк хулоса кишилиқ жамиятининг оламшумул тантанасидир.

2. Онг билан фаолият бирлиги принципини психология фанида қабул қилиниши шундай маънони англатади: а) онг билан фаолият бир-бирига қарама-қарши воқелик эмас; б) онг билан фаолият айнан бирор -бирига ўхшаши ҳам эмас; в) онг билан фаолиятнинг бирлиги уларнинг ҳукм суриши механизмидир; (курсив Э.Ғ.). Фаолият ўзининг тузилиши бўйича ички ва ташқи таркибларига эга бўлса –да, воқелик ташқи ифодаси билан ажралиб туради. Онг бўлса фаолиятнинг ички режасини, унинг дастурий жабҳасини акс эттиради. Реал вақтларнинг

Ўзгарувчан(ривожланишини англатувчи) модели онгда юзага келади, одам атроф мухит билан муносабатга киришганда ундан мўлжал олади, натижада нуқсонларга йўл қўймайди. Фаолият онг ёрдамида амалга ошади ва ўз навбатида онг мазкур жараёнда такомиллашади (муаммо ва унинг ечими вариациялар, инвариантлар туртки вазифасини ўйнайди).

Илмий тадқиқот нуқтаи назаридан онг билан фаолият бирлиги принципи, биринчидан, хулқ-атвор, фаолиятни мақсадга мувофиқ амалга оширишга кафолат беради; иккинчидан, ҳаракат, саи-харакатларни муваффақиятларга эришишнинг таъминловчи ички психологик механизмни аниқлашга имкон беради; уларнинг бирлиги психиканинг объектив қонуниятларини очишга муҳим имконияти, пухта шарт-шароит яратади.

Агарда психика фаолият самараси ва маҳсули сифатида талқин қилинса, у тақдирда психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиш принципи тўғри тушунилган бўлади. Мазкур принцип рус психологлари Л.С.Виготский, П.П.Блонский, С.Л. Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.М. Теплов, Б.Г.Ананьев ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз ифодасини топган.

3. Психиканинг тараққиётини диалектика нуқтаи назаридан тушуниш психик тараққиёт инсоннинг меҳнат фаолиятига, таълимга, ўйин фаолиятига боғлиқ эканлигини аниқлашдан далолат беради. Ижтимоий тажрибани ўзгартириш жараёнининг юз бериши шахс учун психик тараққиётнинг шакли сифатида хизмат қилади ва дастурий билимларни эгаллашга мустаҳкам замин ҳозирлайди. Ҳар қайси фаолият тури инсон психикасини ривожлантириш манбаи ва механизми ролини бажаради. Психологларнинг ушбу принципга тааллуқли фикрларидан намуналар келтирамиз: 1) Л.С.Виготский; таълим психиканинг ривожланишини йўналтиради, шу билан бирга бу жараёнда онгли фаолиятнинг янги, мутлақо бошқача шакллари яратилади; 2) П.П.Блонский: тафаккур кичик мактаб ёшида ўйинлар билан, ўспиринлик ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланади; 3) С.Л.Рубинштейн; онг фаолиятда пайдо бўлиб, ана шу фаолиятда шаклланади; 4) Б.М.Теплов: қобилият фақат ривожланишда мавжуд бўлади; лекин ривожланиши фаолият жараёнидан бошқача мухитда юз бермагандек, қобилият тегишли яққол фаолиятдан ажралмаган ҳолда пайдо бўла олмайди.

Маълумки, психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти ва миянинг маҳсулидир. Психика борлиқнинг сезги

органлари орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, билиш жараёнларида, шахснинг хусусияти ва ҳолатларида, диққати, ҳис туйғулари, характер хислатларида, қизиқиши ҳамда эҳтиёжларида ўз ифодасини топади.

Психиканинг негизида миянинг рефлектор фаолияти ётади. ташқи дунёдан кириб келадиган қўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош мия катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ҳодисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади.

Психофизиологик қонуниятларга биноан миянинг функцияси муваққат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида ҳосил бўлади.

Психикани тадқиқ этиш инсоннинг бутун онгли фаолиятинининг ҳам назарий, ҳам амалий ҳаёт фаолиятини ўрганишдир «Одамнинг онглилиги унинг турли-туман фаолиятида, хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ҳамда амалий фаолиятларда таркиб топади. Бунда муҳит, ирсий белгилар, ижтимоий таъсир асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиради, ижтимоий-сиёсий муҳит таъсири остида билимларни ўзлаштира боради, ижтимоийлашади. Ижтимоий муҳитда унинг ҳис-туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқоди, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат моетивлари, истаклари, тилаклари, хоҳишлари аста-секин ўзгариб боради.

Инсоннинг билиш фаолияти ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, тўлароқ, аниқроқ акс эттириш имкониятини яратади ва у борлиқнинг асл моҳиятини, турли йўсиндаги ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлари ва алоқаларни тобора аниқроқ ёритади. Шу билан бирга мазкур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзига муносабати вужудга келади.

Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламни фаол акс эттиришда намоён бўлади. Инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечираётган тузумнинг моддий асосига эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, дунёқараши, маслағи, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, ижод маҳсуллари ва хатти-ҳаракатларининг мажмуасидир.

Инсоннинг борлиқни акс эттириши фаол жараён дир. Инсоннинг ривожланиши объектив болиққа ва ўзига фаол таъсир кўрсатишида содир бўлади. Ўйинни кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутолаа қилиши, қизиқишининг барқарорлашуви ва бошқалар шахснинг психик ривожланишини ифодалайди.

Ривожланиш инсон шахсининг таркиб топиши жараёни дир. Ривожланиш ўзаро боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Шахс ақл-заковатининг кўрсаткичи, сифати, хусусияти унинг атрофдаги одамлар билан кундалик муносабатлари ва амалий фаолиятида вужудга келади, ўзаро таъсир натижасида унда ақлнинг ижодий маҳсулдорлиги, теранлиги, тезлиги, мустақиллиги, танқидийлиги, чуқурлиги орта боради.

3.Инсон психикасининг илмий-тадқиқот методлари

Яқин ва узоқ чет эл психологияси фанида инсон психикасини тадқиқот қилиш методларининг турлича классификацияси (таснифи) берилган. Умумий психология соҳаси бўйича хилма-хил илмий асосга қурилган назариялар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси тўқислик ва нуқсонли томонларига эга. қуйида биз рус психологи Б.Г.Ананьев тавсия қилган классификацияга асосланган ҳолда методлар хусусиятини ёритиб берамиз.

Б.Г. Ананьев психикани ўрганиш методларининг ташкилий, эмпирик (амалий), олинган натижаларни қайта ишлаш ёки статистик ҳамда натижаларни шарҳлаш деб номлаб, уларни тўртта катта туркумга, гуруҳга ажратган. Мазкур методлар гуруҳи ўз навбатида унинг мақсади ва вазифасига биноан яна бир нечта тоифа ҳамда турларга бўлинади. Навбатдаги фикрда ана шу методларнинг умумий, хусусий ва ўзига хос хусусиятларига ҳамда қиёсий тавсифига тўхталамиз.

Тадқиқот методларининг биринчи гуруҳи ташкилий деб номланиб, у ўз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (кўпёқлама) деб аталадиган турларни қамраб олади. қиёслаш методи умумий психология (турли гуруҳларни ўзаро солиштириш), социал психология (катта ёки кичик гуруҳлар ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш), медицина психологияси (соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қиёслаш, спорт психологияси (спортсменлар ҳолати, уларнинг ўқувчанлиги ва ишчанлигини ўзаро чоғиштириш) каби фанларда унумли фойдаланилади.

Умумий психологияси фанида қиёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари, шахс хусусиятлари, билимларини ўзлаштириш хоссалари, ақлий қобилияти, салоҳияти, тараққиёти динамикаси, шахс жинсий тафовутлари ва ўзига хослиги, индивидуал-типологик ҳолатларини ўрганишда татбиқ этилади. Рус психологлари Л.С.Виготский, П.П.Блонский, А.А.Смирнов, Б.Г.Ананьев, Д.Б.Эльконин, П.Я.Гальперин сингари олимлар ва уларнинг шогирдлари тадқиқотларида қиёслаш методидан фойдаланилган. Кейинги йилларда халқ таълими ва олий таълим тизимида ҳамда ишлаб чиқаришда ХХ асрнинг 70- йилларидан эътиборан то ҳозирги давргача «инсон омили» муаммосининг муҳокамага қўйилиши, вақт тақчиллиги, ишчанлик имконияти, қобилияти, психологик мослик масалаларининг алоҳида аҳамият касб этиши мазкур методни кенг қўламда қўллашни тақозо этмоқда. Бундан ташқари, тажрибада олинган миқдорий маълумотлар ишончлилиқ даражасини ошириш учун ҳам қиёслаш методи ишлатилади. Айниқса, синалувчилардаги ўзгаришларни кўндаланг кесим ҳолатда олиб қараш, тадқиқот босқичини кесиб, яъни вақтинча тўхтатиб, алоҳида таҳлил қилиш ушбу методга борган сари диққат-эътибор тобора ортиб бораётганлигидан далолат беради. Масалан, тажрибанинг биринчи босқичининг турли ёшдаги ва жинсдаги одамларга таъсирини аниқлаш ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Умумий психологияда қиёслаш методи билан бир қаторда лонгитюд (узлуксиз) методи ҳам кенг қўламда қўлланилади. Ушбу методнинг бошқа методлардан фарқли томони шундан иборатки, унинг ёрдамида бир ёки бир неча синалувчилар узок муддат, ҳатто ўн йиллар давомида (А.Терменнинг 50 йиллик узлуксиз тажрибаси ҳозирча рекорд ҳисобланади) текширилади. Лонгитюд методидан АҚШлик А.Термен, немис психологи В.Штерн, француз Р.Заззо ва Ш.Бюлер, рус психологлари Н.А.Менчинская, А.Н.Гвоздев, Н.С.Лейтис, В.С.Мухина ва бошқалар кўп даврлардан бери унумли фойдаланиб келадилар.

Мазкур метод орқали ҳар хил жинсли эгизаклар (Ҳасан-Ҳусан, Фотима-Зухра) ёки аралаш жинсли (Ҳасан-Зухра, Фотима-Ҳусан) қўшалоклар кузатилган. Шунинг учун бир талай тадқиқотларнинг «она кундалиги» (Н.А.Менчинская, В.С.Мухина) деб номланиши бежиз эмас. Узок муддат давомида муайян бир шахсни (кичик гуруҳни) кузатиш синалувчида янгитдан пайдо бўлаётган фазилатларининг тараққиёт динамикаси, унинг хулқ-атворидаги

иллатлар (меъёрдаги хатти-ҳаракатдан четга оғиш) ва уларнинг олдини олиш муаммолари юзасидан материал йиғиш, шунингдек, мураккаб психологик муносабатлар, ички боғланишлар, қонуниятлар, механизмлар тўғрисида мукаммал, ишончли, барқарор маълумотлар тўплаш имконини яратади.

Лонгитюд методи ёрдамида субъектив омилларнинг ўзига хослигидан ташқари, синалувчига объектив (табiiй) шарт-шароитларнинг, ижтимоий психологик муҳитнинг таъсири ҳам ўрганилади. Чунончи, эгизакларнинг ўзаро ўхшашлиги ва уларнинг тафовутланиши, таъсирланиши, ҳис-туйғуларининг ўзгариши, шахслар ўртасидаги индивидуал фарқлар (ишчанлиги, темпераменти, олий нерв фаолияти системаси ва ҳоказолар) юзасидан олинган маълумотлар лонгитюд методининг шарофати билан рўёбга чиқади.

XXасрнинг иккинчи ярмида XXI асрнинг бошларида фан ва техниканинг тараққиёти психологик текширишларнинг илмийлик даражасини янада ошириш учун (субъектив омиллар таъсирини камайтириш мақсадида) комплекс программа асосида бошқа фанлар (медицина, физика, физиология, биология, социология, кибернетика, статистика, философия, логика) билан биргаликда тадқиқот ишларини олиб боришни тақозо қилмоқда. Бу воқелик фан оламида интеграция (қўшилиш, уюшиш) жараёни юз бераётганлиги кўрсаткичи ифодасидир. Амалий хусусиятга молик илмий-текшириш ана шу кўпқиррали (комплекс) ёндашишни талаб этмоқда. Психология соҳалари (психофизиология, космос, тиббиёт психологияси, муҳандислик ёки авиацион психология) ўртасида эса тадқиқот объектига тизимли ёндашиш принципи амалга оширилмоқда. Ушбу ижтимоий психологик воқелик соҳалар дифференциясидан (ажралишидан) далолат бермоқда. Комплекс метод ёрдамида ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар турли соҳавий нуқтаи назаридан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ёндашилади. Масалан, шахснинг муайян билимларни эгаллаш хусусияти психологик жиҳатдан текширилаётган бўлинса, комплекс (кўпёқлама) ёндашиш таъсирида ана шу ўзгартиришнинг фалсафий, мантиқий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари очиб берилади. Айтайлик, кексайишнинг биологик омилларини ўрганиш қари кишидаги психологик, физиологик, мантиқий жиҳатларининг очилишига хизмат қилади.

Комплекс (кўпқиррали) программа (дастур) ёрдамида амалга оширилган тадқиқотнинг натижаси илмшунослик учун муҳим

аҳамиятга молик бўлиб, инсоншунослик муаммоларини ҳал қилишда ҳам алоҳида ижобий роль ўйнашига шак -шубҳа йўқ.

Илмий-тадқиқот методларининг иккинчи гуруҳи амалий (эмпирик) методлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг таркибига кузатиш (ўзини ўзи кузатиш), эксперимент (табiiй, лаборатория), тест (синаш), анкета (варақа), сўров,социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва маҳсулини таҳлил қилиш, таржимаи ҳол (биография),-шахсий гувоҳнома, ҳужжат, турмуш фаолияти воқеаларини таҳлиллаш кабилар киради. Амалий методлар синаш, текшириш, диагнос (ташхис) ва прогноз (башорат) қилиш вазифаларини бажаради. Инсоннинг туғилишидан тортиб то умрининг охиригача давр оралиғида содир бўладиган психологик ўзгаришларни чуқурроқ, объектив равишда тадқиқ этиш учун навбати билан амалий (эмпирик) методлар гуруҳидан фойдаланиш самарали натижа беради. Чунки бир метод иккинчисини тўлдиришга хизмат қилади.

Илмий-тадқиқот методларининг учинчи гуруҳи олинган натижаларни қайта ишлашга мўлжалланган бўлиб, статистик (миқдор) ва психологик сифат таҳлили турларга ажратилади. Психологик-педагогик тадқиқотларда кўпинча қуйидаги статистик методлардан фойдаланилади.

Тўпланган миқдорларнинг статистик методлар ёрдамида ишлаб чиқишда қуйидаги формулаларни қўллаш мумкин.

1). $M\sqrt{V/n}$ - ўртага арифметик қийматни топиш учун ишлатилади.

M -йиғинди, V - вариацион миқдор, n - синалувчилар миқдори ёки объектларнинг саноғини билдиради.

2) $G\sqrt{C/n-1}$ формуласи сон қаторидаги ўрта квадрат оғишни ҳисоблашда ёки стандарт оғишни аниқлашда ишлатилади. G -“сигма” квадрат оғиш, C -дисперсия, “ n ”-миқдор.

3) $S\sqrt{(v-M)}$ - миқдорлар тарқоқлигини аниқлаш учун қўлланилади, баъзан у « S » –дисперсия деб аталади.

Психологик тажрибаларда олинган миқдорнинг, қўлланилган методиканинг ишончлилик даражасини аниқлаш учун Стьюдент мезонидан фойдаланиш мумкин: t_{X-X} . Бунда t - ишончлилик белгиси, X -сон қаторидаги юқори балл, X -ўртача арифметик миқдор, G -квадрати оғиш аломати.

Психологик тажрибаларда Мёрдокнинг кўчиш фоизларини аниқловчи формуласи: $\xi-C/\xi-C \cdot 100$ қўлланилади ва у синалувчиларнинг тўғри жавоблари билан нотўғри жавобларини ҳисоблаш учун хизмат қилади. Иккала миқдорнинг нисбати бирининг иккинчисидан қанчалик даражада юксакликка эга эканлигини кўрсатади. Бунда «С»-назорат, «Е»-экспериментал гуруҳни англатади

Тафаккурнинг сўз-мантиқ тежамкорлиги хусусиятини аниқлашда қуйидаги формула қўлланилади (З.И.Калмикова тадқиқотларида). $TCT=R/R ; \sum R$ -синалувчилар топшириқни бажаргани учун олган баллар йиғиндиси, $\sum R$ -синалувчилар максимал даражада баллар тўплаши мумкин бўлган имкониятлар. Топшириқ ечими уч балли шкала билан ўлчанади. Тўғри ечгани учун «5» балл, нотўғри ечгани учун «0» балл қўйилади.

Юқоридаги статистик методлар тажрибалардан олинган қийматларнинг ишончлилиқ даражасини аниқлашга хизмат қилади. Лекин бунга ўхшаш методларнинг миқдори ҳаддан ташқари кўпдир. Биз уларнинг энг соддаларигагина тўхталдик, холос.

Тўпланган материалларнинг психологик жиҳатдан сифат таҳлили методи умумий психология учун алоҳида аҳамият касб этади. Аниқловчи, таркиб топтирувчи (тарбияловчи), текширувчи тажрибаларда олинган ҳар хил шаклдаги, қўламдаги, мазмундаги маълумотлар турли принцип, позиция, кўпқиррали (комплекс) ва яхлит (системали) ёндашишга асосланган ҳолда сўз-мантиқ ёрдами билан сифат таҳлили ўтказилади. Барча фикр ва мулоҳазалар ишончли омиллар орқали далилаб берилади, психологик қонуният, қонун, хусусият, хосса, ҳолат, тараққиёт, камолот қандай ўзига хосликка эга эканлиги исботланади. Материал алоҳида гуруҳларга ва туркумларга ажратилади, шунингдек, психологик воқеликнинг бошқа жиҳатлари билан узвий сабабий боғлиқлиги, ички мураккаб муносабати баён қилинади, синалувчилар эса муайян тоифаларга беркитилади ҳамда тадқиқот юзасидан якуний хулоса чиқарилади.

Илмий-тадқиқот методларининг тўртинчи гуруҳи шарҳлаш деб аталиб, генетик ва доналаш методларидан иборатдир. Генетик методи ёрдами билан тадқиқот давомида тўпланган маълумотлар яхлит ҳолда мақсадга мувофиқ йўналишда шарҳланади. Мазкур методдан фойдаланишдан асосий мақсад-аввало синалувчида янгитдан вужудга келган шахсга оид фазилатларнинг шаклланиши ва билиш жараёнлари ўзгаришига тажриба натижаларига асосланган ҳолда таъриф ҳамда тасниф беришдир. Шунинг билан бирга инсон

руҳиятида янгитдан вужудга келаётган шахс фазилати ва хусусиятининг намоён бўлиш даври, босқичи ҳамда баъзи бир машшақатли дақиқага, лаҳзага, санага қўшимча шарҳ бериш имконияти туғилади.

Генетик методига асосланганда шахс руҳиятига ўзгаришлар билан тараққиёт босқичи ўртасида “вертикал” йўналишдаги алоқа манбаи аниқланади. Доналаш методи ёрдами билан тадқиқот объектига кирган шахс психикасига алоқадор барча ўзгаришлар, ўзига хослик, ўзаро боғлиқлик ва ўзаро таъсир, изчиллик, уйғунлик ўртасида «горизонтал» йўналишдаги муносабат ўрганилади. Жумладан, бошқа одамлар нутқини идрок қилиш учун сезги, идрок, хотира, тафаккур жараёнларининг бир даврда бирга қатнашиши бунга ёрқин мисолдир. Мазкур жараёнда ҳар қайси билиш жараёнининг улуши доналанади ёки унинг аҳамияти алоҳида таъкидланади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асослаб берилди.

Лекин тажрибада тўпланган маълумотларни шарҳлаш учун юқоридаги методларнинг ўзи етарли эмас. Шунинг учун ушбу узилишга чек қўйиш мақсадида йиғилган материал махсус босқичларга ажратиб шарҳланади. Тадқиқотнинг биринчи тайёрлов босқичида кашф қилиниши лозим бўлган психологик қонун тўғрисидаги тахмин, гипотеза, фараз таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг иккинчи босқичида-тажриба ўтказиш принципи, шароити, объектив ва субъектив омиллар юзасидан мулоҳаза юритилади. Учинчи босқичда эса-олинган натижаларни қайта ишлаш назарда тутилади ва у ўз навбатида тўртта даражадан ташкил топади: а) материални бирламчи таҳлил қилиш: алоҳида олинган ёки топилган омил, аломат, кўрсаткич, хусусият шарҳланади; б) таҳлил қилинган материал билан тадқиқот гипотезасига алоҳида шарҳ берилади; в) иккиламчи таҳлил қилишда барқарор, ҳукмрон далиллар ажратилади; г) иккиламчи синтезда эса психологик қонуният, топилган далил, омил, тадқиқот гипотезаси ўзаро бирлаштирилиб махсус хулоса чиқарилади. Тўртинчи босқич шарҳлаш деб аталиб, ҳар бир факт, аломат, кўрсаткич, хосса психологик жиҳатдан сўз мантиқ орқали таҳлил қилинади. Барча илмий-амалий мулоҳазалар далилланади, ҳеч бир шубҳали ўринларга, эътирозларга ўрин қолдирилмайди. Охириги (тўртинчи) босқичда тадқиқотга яқун ясалади, зарурий хулосалар чиқарилади, амалий тавсиялар берилади, ўрганилиши лозим бўлган муаммо аҳамияти, унинг истиқболи тўғрисида маслаҳатлар, тавсиялар берилади.

Ш БОБ ОНГНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ

1. Онгнинг пайдо бўлиши ва унинг ижтимоий тарихий моҳияти

Инсон психикаси билан юксак ташкил топган ҳайвон психикаси орасида катта фарққа эга бўлган ижтимоий воқелик ҳукм суради. Ҳайвон ўз тўдасидаги аъзоларига яққол ҳолат билан боғлиқ бўлган, бевосита фавқулоддаги вазият билан чекланган ҳодисалар юзасидан «ўзининг тили»да хабар узатиши одатий ҳодиса. Одам ундан фарқли ўлароқ нутқ воситасида ўз қабиладошларига ўтмиш (хотирот), ҳозирги давр ва келажак тўғрисида маълумот (ахборот) бериш ҳамда ижтимоий турмуш тажрибаларини узатиш имкониятига эга. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида тил туфайли акс эттириш (инъикос қилиш) имкониятлари қайта қурилди, оқибат натижада одам миясида атроф-муҳит тимсоллари, хусусиятлари аниқроқ акс эта бошлади. Бунинг натижасида яқка ҳол шахс кишилиқ дунёси томонидан орттирилган тажрибадан баҳраманд бўла борди, шунингдек, унинг учун номаълум ҳисобланган борлиқ ҳодисалари, ҳолатлари, қонуниятлари тўғрисидаги билимларга эғалиқ қила бошлади. Ҳис-туйғулар, ички кечинмалар, таассуротлар, ҳаяжонга солувчи нафосат тимсоллар юзасидан завқланиши, мароқ олиш имкониятлари вужудга келди, уларнинг мазмуни, маъноси, моҳияти бўйича ўзига ўзи ҳисобат бериш, ижобий ёки салбий таъсир этишини баҳолаш муаммоларини келтириб чиқарди.

Ҳайвонот олами билан инсониятнинг хабар узатиш воситаси орасидаги фарқи тафаккурда ҳам ўз аксини топади. Чунки ҳар қандай психик функция бошқа турдаги, шаклдаги, мазмундаги функциялар қобиғида намоён бўлади ва муайян шарт-шароитлар вужудга келганида ривожланади. Юксак тараққий этган ҳайвонларда амалий (соғда) тафаккур мавжуд бўлиб, чамалаш орқали мўлжал олишга, фавқулоддаги вазият юзага келтирган вазифани бажаришга йўналтирилгандир. Ҳайвонлар, аниқроғи маймунлар айрим ҳолларда «курол» яшаш ва ундан муайян масала ҳал этишда фойдаланиш ҳодисалари тажрибаларда кузатилган, лекин улардан биронтаси тафаккурни мавҳум тарзда амалиётга татбиқ эта билмаган. Ҳолбуки шундай экан, ҳайвонлар идрок қилиш қўлампидан ташқарига чиқиш имкониятига эга эмас, бинобарин, у яққолликдан мавҳумликка ўта олмайди, ҳатто бундай вазиятни акс эттириш имкони ҳам йўқ. Ҳайвон яққоллик, бевосита идрок қилишлиқни қули бўлса, аксинча инсон

мавҳум фикрлашнинг гултожисидир. Инсон билан ҳайвон ўртасидаги бу борадаги тафовут қуйидагиларда мужассамлашади: а) шахснинг хулқ-атвори, фаолияти яққолликдан мавҳум ҳолатга ўтиш имкониятига эга; б) фавқулоддаги вазият муносабати туфайли вужудга келиши эҳтимол оқибатни олдиндан пайқаш лаёқати мавжуд; в) қийинчиликлар учраса, уларни енгиш учун қўшимча воситалар қўллаш, ўзгартиришлар киритиш билан ажралиб туради. Шунинг учун автомобиль ишдан чиқса, инсон уни созлайди, ёмғир ёғса, нарсаларни панага олади, айб иш қилиб қўйса, ҳимояланиш йўл-йўриқларини ўйлайди, муаммо ечимини қидиради ва ҳоказо. Шахс фавқулоддаги вазиятнинг қулига айланмайди, аксинча у келажакни кўра билишга қодир, ақл-фаросат эса башорат қилиш имкониятини яратади. Фаолият маҳсулини олдиндан пайқаш, феъл-атвор оқибатини илгарилаб кетиб сезиш ўқувига эгаллиги билан инсон устуворлик қилади. Ҳайвонларнинг амалий тафаккури уларни яққол вазиятдан бевосита таъсиротга бўйсунитиши тақозо этади. Шахсни мавҳум фикрлашга нисбатан қобилияти муайян вазиятга бевосита боғлиқликдан уни халос этади. Инсон бевосита муҳим таъсирига жавоб бериш билан қаноатланиб қолмасдан, балки уни кутаётган таъсирини ҳам бартараф этиш қурбига эгадир. Инсон психикаси билан ҳайвон психикаси ўртасидаги биринчи фарқ шахснинг ўзи англаган қадриятга биноан онгли хатти-ҳаракат қилиш қобилияти мавжудлигидир.

Шахснинг ҳайвондан иккинчи фарқи унинг меҳнат қуролларини яратиш ва сақлашга лаёқатли эканлиги бўлиб, олдиндан тузилган режа бўйича уларни ясайди ва улардан муайян мақсадни амалга оширишда фойдаланади ҳамда кейичалик қўллаш ниятида асраб олиб қўяди. Улардан одамлар ҳамкорликда фойдаланади, ҳамкорлик фаолиятида эса қуроллар яратилади, ўзаро тажриба алмашади, билимларни бошқаларга узатишади, умумий савияга ворислик туфайли юксалади.

Инсон психикасининг ҳайвондан яна бир фарқли томони шундаки, унинг ижтимоий тажрибанинг бошқаларга узлуксиз равишда узатишида акс этади. Тажрибаларни инстинктив хатти-ҳаракатлар тарзида ўзлаштириш ҳодисаси ҳам инсонга, ҳам ҳайвонга хос одатдир, лекин шахсий тажрибадан кўра ижтимоий тажрибанинг устуворлиги одамнинг онгли мавжудодга айланишининг асосий манбаи ҳисобланади. Шахснинг ижтимоий муносабат, ижтимоий тажриба шакллантиради, моддий ва маънавий қуролларни эгаллаш

натижасида унда юксак инсоний функциялар (ихтиёрий хотира, ихтиёрий диққат, мавҳум тафаккур) вужудга келади ва ривожлана боради. Субъект томонидан кишилиқ дунёсида яратилган маданий меросни ўзлаштирилиши, айрим ўзгартиришлар киритилиши унинг камолотига сифат жиҳатидан юксак босқични юзага келтиради. Юксак функциялар, нутқий фаолиятнинг такомиллашуви, меҳнатнинг ҳаётий эҳтиёжга айланиши, эртанги ҳаёт тўғрисида мулоҳазалар туғилиши онгнинг ривожланиши учун муҳим имкониятлар яратади. Шу боис инсон билан ҳайвон ўртасидаги тафовут тажрибанинг ворислик функцияси касб этиши билан яқунланади. Жисмоний ва ақлий фаолият кундалиқ заруратга айланиши сабабли онг бевосита назорат функциясини бажара бошлайди, шунингдек, жамият, жамоа, табиат тўғрисидаги тасаввурларини тушуниши, англаш ҳам унинг тасарруфига айланади.

Борлиқ воқелиқларини бир текис инъикос эттириш воситаси сифатида инсонда ҳис-туйғулар ривожлана бошлайди. Инсон билан ҳайвонот олами орасидаги яна тафовут ҳис-туйғулар орқали намоён бўлади. Лекин атроф-муҳитдаги ўзгаришларга нисбатан бепарқлик ҳар иккала тоифадаги мавжудодларда ҳукм сурмайди, бироқ ташқи таъсирлар ижобий ёки салбий ҳиссий кўзғатишни вужудга келтиради. Эмоционал ҳолатлар ҳайвонларда устувор роль ўйнайди, ўзларининг уларга муносабатларини билдиради. Бироқ ҳайвонлардан фарқли ўлароқ одам ўзининг юксак ҳис-туйғулари (ахлоқий, ақлий, нафосат, праксиқ-лаззатланиш) билан жамиятга ва табиатга нисбатан муносабатини билдиради, жумладан, қувонч, ғам-ғусса, меҳр-муҳаббат, ачиниш, ҳамдардлик, завқланиш, фахрланиш, ифтихор ва бошқалар. Табиат манзаралари, меҳнат маҳсули, турмуш лаҳзалари, эзгулик, армон инсонни фаолиққа ундайди, ҳар бир сониядан мақсадга мувофиқ фойдаланиш хоҳишлари мотив вазифасини бажаришга ўтади. Юксак ҳис-туйғулар инсон хулқ-атворининг регуляторига айланади, Ундаги виждон, уят, масъуллик эса қадрият тариқасида хизмат қилади. Ҳис-туйғуларни бошқариш, назорат қилиш онглиқликни тақозо этади, кўзланган мақсадни амалга оширишнинг таъминлашга ёрдам беради.

Агарда психиканинг тараққиёти биологик эволюцион қонунлар таъсири билан рўй берган бўлса, инсон онгининг ривожланиши ижтимоий тарихий тараққиёт қонунлари туфайли амалга ошган. Ҳайвон билан одам психикасидаги яна бир тафовут уларнинг ривожланиш шарт-шароитларида кўринади ва муҳит, муносабат,

таъсир орқали акс этади. Шахслараро муносабатга киришмасдан туриб, юксак ҳис-туйғулар шаклланмайди, юксак психик функциялар ривожланмайди, инсон шахси камол топмайди. Одам фақат ижтимоий муҳитда, шахслараро муносабатда инсоний фазилатларни эгаллаб, тил, ақл, онг ёрдамида камол топади, холос. Шунга қарамасдан, онг пайдо бўлишининг биологик шарт-шароитлари мавжудлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Чунки дастлабки ижтимоий муносабатларнинг биологик шарт-шароити ибтидоий жамиятдаги тўдадан иборат эди. Шахснинг биологик шартланган жиҳатларидан ташқари, унинг ижтимоий омиллари ҳам мавжуд бўлиб, у муайян маънода ижтимоий муносабатлар маҳсулидир. Бунга ижтимоий муҳитдан ташқарида (ўрмонда) шаклланган инсон фарзандларининг қиёфаси яққол мисолдир.

Муҳитдаги кескин ҳалокатли ўзгаришлар туфайли инсон ўзининг моддий эҳтиёжини қондириш мақсадида меҳнат фаолиятини кашф этди ва у ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига, турмуш шарт-шароити яхшиланишига, онгнинг такомиллашувига, фикр алмашиш, ахборот узатиш имкониятининг туғилишига олиб келди. Тартибсиз тўдалардан кишилиқ жамияти пайдо бўлганга қадар бир қанча даврлар ўтди, одамнинг қўли мўъжизакор иш қуролларини ясайдиган, уларни такомиллаштирадиган, кейинчалик фойдаланиши учун асрайдиган онгли мавжудодга ўсиб ўтди. Меҳнат фаолиятида одамнинг онги акс эттиришнинг юксак шаклини эгаллади, фаолиятнинг объектив хусусиятларини фарқлаш, уларни мақсадга мувофиқлаштириш туфайли атроф муҳитни ўзгартириш, унга таъсир ўтказиш қудрати, қобилияти, лаёқати вужудга кела бошлади. У фақат қуроллардан муваққат фойдаланишдан воз кечиб, авлодларга қолдириш, асрашни онг таъсирида рўёбга чиқара борди, бунинг натижасида инсоннинг ҳар хил шаклдаги фаолияти онгли фаолиятга айланди, ўзаро муносабатлар мазмуни, кўлами кенгая бошлади, шахсий меҳнат улуши жамоа эҳтиёжини қондиришнинг асосий манбаига айланди. Табиатга таъсир ўтказиш, уни ўзгартириш тўғрисидаги мақсад ўз функциясини ўзгартирди, қўл эса янгидан янги мўъжизалар иждоқоридан аста-секин акс эттириш қуролига, сезиш, пайқаш, пайпаслаш, ҳис этиш органи вазифасини бажаришга ўсиб ўтди.

Кишилиқ жамиятида меҳнат фаолиятининг такомиллашуви, шахслараро муносабатнинг янги шакллариининг пайдо бўлиши, тил ва нутқни вужудга келтиради, уларнинг барчасини мақсадга мувофиқ

амалга оширишни таъминловчи онг жадал суръатлар билан ривожланди. Онг фақат фаолият, хулқ-атвор, муомала, ҳис-туйғулар регулятори эмас, балки яккаҳол шахснинг ижтимоий психологик хусусиятларини тўғри амалга ошишини асосий манбаи ролини бажара бошлади.

Шундай қилиб, инсоннинг онги ижтимоий тарихий тараққиёт маҳсули бўлиш билан бирга, у меҳнат фаолиятида, ижтимоий тажрибани ўзлаштиришда, ҳамкорликдаги ўзаро таъсирда, табиатга, жамиятга нисбатан муносабатлар моҳиятида вужудга келган. Бунинг маҳсуласи, шакли сифатида индивидуал, гуруҳий, этник (миллий), ижтимоий онг намоён бўлган ва уларнинг барчаси тараққиёт туфайли ўзининг янги босқичларига ўсиб ўтган ҳамда кейинчалик фан, техника яралишига пухта замин ҳозирлаган.

Онг моҳияти.

Психиканинг юқори босқичи фақат инсонгагина хос бўлган, унинг энг юксак даражаси ҳисобланмиш онгда ўз аксини топади. Онг психикани яхлит тарзда ифодаловчи юксак шакли ҳисобланиб, инсоннинг якка ва ҳамкорлик фаолиятининг (мулоқот нутқ, тил воситасида, ижтимоий тарихий тараққиётнинг маҳсули сифатида юзага келгандир. У ижтимоий маҳсул бўлишидан ташқари, унга муайян муносабат билдириш мақсадни кўзлаш, ўзликни англаш кабиларни намоён этиш имкониятига эгадир. куйидаги мулоҳазаларимизда онгнинг таркибий қисмларининг моҳиятини ёритувчи ва уларнинг ҳукм суришига таъсир этувчи омилларга доир айрим манбалар хусусиятини тавсифлашга ҳаракат қиламиз. Одатда инсон онги уни қуршаб турган теварак- атроф ҳақидаги билимлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг тузилиши таркибига шундай билиш жараёнлари кирадики, қайсики уларнинг бевосита ёрдами билан шахс ўз ахборотлари кўламини узликсиз равишда бойитиб боради. Инсондаги билимлар сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл сингари билиш жараёнлари билиш аста- секин улар англашиниш даражасига кўтарилади, кейинчалик эса муайян туркумларнинг таркибига киради. Ҳаракатли ҳиссий туб маънодаги ҳиссий билиш босқичларига тааллуқли сезги, идрок, аппер, цепция, таниш билиб олиш ва тасаввур каби билиш жараёнлари кўмаги асосида мияга бевосита таъсир ўтказувчиларнинг акс эттириши натижасида инсон онгида борлиқнинг мазкур дақиқасида шахснинг тасаввурида уларнинг ҳиссий манзараси юзага келади. Хотира жараёни онгда ўтмишдаги нарса ва ҳодисаларининг образларини эсга туширса у ёки

бу бош мия катта ярим шарларининг бўлимларида акс этган муайян изларни жонлантириш имкониятига эга бўлса, хаёл жараёни эса эҳтиёж объекти ҳисобланган фавқулоддаги давр ҳукмига кирмаган образлар моделини намоён этади. Билишнинг юксак даражаси бўлмиш тафаккур жараёни умумлашган, ижтимоий хусусиятли, билвосита ва сўз орқали ифодаланувчи билимларга асосланган ҳолда гавдаланувчи муаммолар ечимини ҳал этишни таъминлайди. Юқорида таъкидлаб ўтилган билиш жараёнларининг униси ёки буниси акс эттириш имкониятидан маҳрум бўлиши, бузилиши ёки уларнинг қайсинисидир хусусияти батамом, қисман издан чиқиши онгни тубдан барбод эттириш сари етаклайди.

Онг психологик тавсифининг яна биттаси-бу унда субъект билан объект ўртасидаги аниқ фарқланишда ўз ифодасини топади, яъни шахс «Мен» деган тушунчаси билан «Мен» эмас атамаса таркибига нималар тегишли, алоқадор эканлигини аниқ билади. Тирик мавжудодлар оламида биринчи бўлиб, борликда реал уни қуршаб турган теварак –атрофга нисбатан ўзини қарама-қарши қўйган, яратувчанлик куч-қувватига, ўзгартирувчанлик имкониятига асосланган шахс ўзи учун, сифат жиҳатидан юксак даражадаги макон вужудга келтириш учун ҳайвонот дунёсини мангу тарк этган, худди шу боисдан жонворлар билан унинг ўртасидаги зиддият ва тафовут онгида сақланиб келмоқда. Табиатнинг таркибий қисми ҳисобланган инсон сут эмизувчилар оламида танҳо ўзини ўзи назорат қилишга, ўзини ўзи билишга, ўзини ўзи бошқариш имкониятига эга бўлган жонли зотдир, бинобарин, у психик фаолиятни ташкил қилишга, мақсадга йўналтиришга, ўзини ўзи тадқиқ қилишга қодир мавжудоддир. Шахс ўз хулқ-атворини, билиш жараёнларини ақлий ва ижодий фаолиятини, иродавий сифатларни, онгли равишда оқилона баҳолай олади ҳамда ўзини ўзи бошқара билади.

Ҳар қайси инсонда ҳукм сурувчи «Мен»ликнинг «Мен эмас»ликдан ажратишга интилишни «ўзини намоён қилиш, ўзини ўзи ифодалаш, кимлигини кашф этиш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзига ўзи таъсир ўтказиш сингари жараёнларда» онтогенетик ҳаётнинг дастлабки тараққиёт палласидан, болаликнинг илк дақиқаларидан бошлаб то етукликнинг у ёки бу босқичларини эгаллаш давригача давом этиб, ўзини ўзи англашнинг юзага келиши билан яқунланади. Лекин «Мен»лик муаммосининг бошқа қирралари хусусиятлари, механизмлари, таъсир этувчи омиллари, янги сифат даражалари ўзини ўзи англашнинг такомил

босқичларида намоён бўлаверади, бу жараён комил инсон (жисмоний ва маънавий баркамоллик) даражасига эришгунга қадар давом этиши мумкин. Бироқ юксак камолот даражасига эришиш шахсининг истеъдоди, салоҳияти, ишчанлик қобилияти, ақлий ва ижодий фаолияти маҳсулдорлигига боғлиқ бўлиб, барча инсонлар тараққиёт чўққисига эришади, деган маънони англатмайди. Чунки ижтимоий ҳаётдаги умумбашарий талаб, эҳтиёж негизида муайян худудий қулай (сензитив) ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитлар тақозоси билан жаҳон фани ва маданиятида кескин ўзгаришлар яратишга қодир тарихий яқка шахс дунёга келади. Бизнингча, комил инсонийликка эришишнинг ўзига хос ахлоқий, ақлий, иродавий, ғоявий таркиблари мавжуд бўлиб, танланган идеалга интилиш, касбга содиқлик самовий муҳаббат унинг негизини ташкил қилади. Ташқи олам таъсуротларидан мутлақо вос кечиш (ғойибоналик), фикрий софликка эришиш (чилла), тана азоларини мусаффолаштириш (ортиқча моддалардан тозалаш), комфортга тортилганлик орқали шахс олий даражага, яъни комилликка етиши мумкин, лекин бу босқич нисбий хусусият касб этади.

Онгнинг учинчи психологик тавсифи шахсининг мақсадини кўзловчи фаолиятини таъминлашга оид таърифни ифодаланган бўлиб, унинг яна бир функцияси мазкур мақсадини яратишга йўналтирилганлиги билан бошқалардан фарқ қилади. Ушбу жараёнда шахс фаолиятининг турли хусусиятли мотивлари юзага келади, улар инсон томонидан чамалаб чиқилади, бунинг натижасида мотивлар кураши намоён бўлади, бу ўринда устуворликка эришиш етакчиликни таъминлайди, иродавий зўр бериш оқибатида муайян қонун қабул қилинади, ҳаракатларни бажаришнинг изчиллиги қай йўсинда амалга оширилиши ҳисобга олинади, мақсадни қарор топтиришга тўсиқ вазифасини ўтовчи фикрий ғовлар (тўсиқлар) бартараф этилади ва унга мутаносиб ўзгаришлар киритилади, самарадорликни ошириш учун баъзи бир тузатишлар амалга оширилади.

Мақсадни кўзловчи фаолиятнинг амалга оширилиши жараёнида, унинг мувофиқлашувида, воқеликка йўналтирилишида объектив ва субъектив сабабларига кўра айрим нуқсонларга йўл қўйилиши, бузилиши вужудга келиши онг функциясининг заифлашувини билдиради. Фаолият онгли муносабатни тақозо этганлиги туфайли унинг таркибий қисмлари бажарилишида айрим камчиликка йўл қўйилса, бу ҳолат онгнинг назорат функцияси издан чиққанлигини англатади.

Онгнинг сўнги (тўртинчи) тавсифи унинг таркибига муайян даражадаги, маълум тизимга хос эмоционал (ҳиссий) муносабатлар қамраб олинганлигини акс эттиради. Шахс онгига муқаррар равишда турли-туман ҳис-туйғулар (ҳар хил даражали, ижобий, салбий, барқарор, статик, динамик), кечинмалар, стресс, аффект ҳолатлар тўғрисидаги ахборотлар оқими кириб кела бошлайди.

Шахснинг бошқа кишиларга, табиатга, жамиятга, ашёларга нисбатан муносабатлари мавжуд мезонларга асосланса, муайян қоидаларга бевосита амал қилинса, ҳар бир нарсага оқилона, одилона ва омилкорлик билан ёндашилса, онгнинг назорат функцияси ҳукм сураётганлигидан далолат беради.

Шахсдаги мўътадиллик, руҳий соғломлик онгнинг бошқарув имконияти мавжудлигини билдириб келиб, айрим ҳолларда ҳиссиётга берилиши эса унинг ўз функциясини бажаришдан четлашганлигини намоён қилади. Турли хусусиятли муносабатлар онг назоратида амалга оширилса, шахс хулқ-атворида, фаолиятида ва муомала жараёнида, ҳеч қандай нуқсонлар, четга оғишлар содир бўлмайди. Шу нарсани таъкидлаб ўтиш ўринлики, патологик ҳолатларни таҳлил қилиш, онг моҳиятининг генезисини атрофлича англаб олишга хизмат қилиши мумкин. Шу боисдан онгнинг заифлашуви шахснинг ҳис-туйғулари ва муносабатларини ўзгартиради: симпатия антипатия билан, қувонч қайғу билан, оптимизм пессимизм билан вақти-вақти билан ўрин алмашиб туриши кузатилади.

Онгнинг юқорида таъкидлаб ўтилган барча функцияларини намоён бўлишининг муқаррар шарти тил ва нутқ ҳисобланади. Шахс нутқ фаолияти ёрдами билан билимларини ўзгартиради, аждодлар томонидан ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида юзага келтирилган тажрибалар мажмуаси тилда мустаҳкамланади, у ўзининг тафаккури орқали ҳаёти ва фаолиятини бойитади. Тил алоҳида объектив тизим сифатида намоён бўлиб, унда ижтимоий тарихий жараёнларда вужудга келган анъаналар, маросимлар, қадриятлар, ғоялар мажмуаси тариқасида ижтимоий онгда акс эттирилгандир. Психологик талқинларга қараганда, алоҳида, яккаҳол шахс томонидан эгалланган тил бойликлари, қоидалари маълум маънода унинг яққол, индивидуал онги сифатида юзага келади, шахсий ҳаёти ва фаолиятини муваффақиятли амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. Тил билан нутқ борлиқни англашнинг алоқа қуроли ҳамда воситаси функциясини бажариб, шахснинг бошқа мавжудодларидан фарқлаш шарти ҳисобланади ва унда тил билан

тафаккур бирлиги онг учун моддий негиз вазифасида иштирок этади, қайсидир маънода механизм ролини бажариши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, онтогенезда онгнинг пайдо бўлиши («Мен» даврининг бошланиши), унинг тараққиёти, таркибий қисмлари, унда ижтимоий муҳитнинг, зарур шарт-шароитларнинг роли, биологик ва ижтимоий шартланганликнинг таъсири, тарбиянинг устуворлиги тўғрисидаги илмий тадқиқот ишлари мазкур муаммонинг психологик тавсифини ишлаб чиқишга муҳим негиз яратди.

IV БОБ ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ

1. Фаолият тўғрисида умумий тушунча

Психология фанида ҳайвонларнинг хатти-ҳаракати (уларнинг қайси тараққиёт босқичидан қатъи назар), хулқ-атворининг юзага келиши кўп жиҳатдан уларни қуршаб турган макро, микро ва мизе муҳитга боғлиқ. Уларнинг намоён бўлиши биологик (табiiй) шартланган омиллар, воситалар томонидан белгиланади ва бошқарилиб турилади. Инсонни ҳайвонот оламининг хусусиятлари билан қиёслашга ҳаракат қилсак, у ҳолда мутлақо бошқача воқеликнинг шоҳиди бўлишимиз мумкин. Чунончи шахс ўзининг фаоллиги билан ҳайвонот оламидан фарқли ўлароқ ажралиб туради, мазкур ҳаракатлантирувчи куч (фаоллик) илк болалик ёшидан эътиборан ижтимоий тарихий тараққиёт давомида тўпланган инсониятнинг тажрибасига ва жамиятнинг қонун-қоидаларини эгаллашга йўналтирилган бўлади. Узоқ даврлар давом этган махсус жараённинг таъсирида содда тарздаги хатти-ҳаракатда фаоллик устуворлик қилганлиги туфайли ўзининг юқори босқичига ўсиб ўтиб, янгича мазмун моҳият, шакл ва сифат кашф этган. Фаоллик негизида пайдо бўлувчи ўзгача сифатни, ўзига хосликни эгаллаган хатти-ҳаракатнинг юксак кўриниши, фақат инсонгагина тааллуқлилиги орқали у психология фанида фаолият деб номлана бошланди. Фаолият фаолликнинг шахсга хос тури сифатида вужудга келиб, у ўзининг психологик аломатлари билан хатти-ҳаракатдан тафовутланади. Унинг фарқли аломатлари тавсифи юзасидан мақсадга мувофиқ мулоҳазалар юритиш айна муддаодир.

Биринчидан, фаолиятнинг мазмуни тўла-тўқис уни юзага келтирган табiiй, биологик ва маънавий эҳтиёж билан шартланмаганлиги туфайли унинг психологик механизми ҳам ўзгача негизга қурилиши мумкин. Мабодо эҳтиёж мотив (лотинча *motiv* туртки, ҳаракатга келтирувчи деган маънони англатади) сифатида фаолиятга ички туртки бериб, уни жадаллаштиришга, фаоллаштиришга эришса, у вазиятда фаолиятнинг мазмуни, шакллари ижтимоий: шарт-шароит, талаблар, зарурият, тажриба кабилар билан белгиланади. Шунини алоҳида таъкидлаш ўтиш жоизки, инсонни меҳнат қилишга ундаган мотив моддий овқатга нисбатан эҳтиёж вужудга келиши туфайли туғилиши ҳодисаси муайян даражада учраб

туради. Аксарият ҳолларда ишчи дастгоҳни очликнинг олдини олиш учун эмас, балки жамият томонидан масъул ижтимоий вазифа сифатида белгиланганлиги сабабли бошқаришга қарор қилади. Бундан кўриниб турибдики, ишчининг меҳнат фаолияти мазмуни моддий эҳтиёж билан эмас, балки мақсад билан белгиланади, бу ўз навбатида мақсаднинг ижтимоий негизида ётувчи тайёрлаш масъуллиги билан уйғунлашиб кетади. Модомики шундай экан, одам нима учун бундай йўсинда хатти-ҳаракат амалга оширгани, унинг нимани кўзлаб ишқилаётгани мос келмайди, чунки уни фаолликка ундовчи туртки, хоҳиш-истак билан фаолиятни йўналтирувчи аниқ мақсад ўзаро мутаносиб эмас. Бинобарин, фаолият фаоллик манбаи ҳисобланмиш эҳтиёж сифатида юзага келган тарзда фаолликнинг йўналтирувчиси тариқасидаги англанилган мақсад билан идора қилинади.

Иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминлаш учун психика нарса ва ҳодисаларнинг хусусий объектив хоссаларини акс эттириши, қўйилган мақсадга эришиш йўл-йўриқларини аниқлаб бериши жоиз.

Учинчидан, фаолият шахснинг хулқ- атворини мақсадга қаратилган ҳаракатларни рўёбга чиқариш, юзага келган эҳтиёжларни ва ёрдамга муҳтожлиги йўқ фаолликнинг имконини берадиган бошқаришни ууддалаши лозим. Шунинг учун фаолият билан жараёнларисиз, иродавий зўр беришсиз амалга ошиши амри маҳол, чунки у ҳар иккала омил билан узвий алоқага киришганидагина яратувчанлик хусусиятини касб этади, холос.

Одатда фаолиятга таъриф берилганда, биринчи галда англашилган мақсад билан бошқарилиши, сўнгра психик (ички) ва жисмоний (ташқи) фаолликдан иборат эканлиги таъкидлаб ўтилади. Лекин ушбу белгилар фаолият таърифини мукамал тарзда очиб беришга қурби етади, деган гап эмас, албатта.

Инсон фаоллигида англанилган мақсад мавжудлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш учун ҳар хил хусусиятли бир қанча омилларга мурожаат қилишга тўғри келади. Фаолиятнинг мотивлари, рўёбга чиқариш воситалари, ахборот танлаш ва уни қайта ишлаш англанилган ёки англанилмаган, баъзан англанилганлик нотўқис, ҳатто у нотўғри бўлиши мумкин. Жумладан: а) мактабгача ёшдаги бола ўйин фаолиятига нисбатан эҳтиёжини гоҳо англайди, холос; б) бошланғич синф ўқувчиси ўқув мотивларини ҳамиша ҳам англаш қурбига эга бўлмайди; в) ўсмир ҳам хулқ мотивларини нотўқис ва

нотўғри англаши мумкин; г) ҳатто вояга етган одам баъзан хулқ мотивини ноўрин хаспўшлашга интилади. Бундан ташқари, ҳатто фаолиятни амалга оширишни режалаштириш, уни рўёбга чиқариш учун қарор қабул қилиш, махсулани тахминлаш, хулоса чиқариш ҳам англанилганлик кафолатига эга эмасдир. Чунки фаолиятни рўёбга чиқарувчи ҳаракатнинг аксарияти онг томонидан бошқарилмайди, жумладан, велосипед учиш, куй чалиш, китоб ўқиш, телефон қилиш одатий ҳодисадир.

Шуни уқтириб ўтиш лозимки, фаолиятнинг жабҳаларини онгда акс даражаси ва мукамаллиги унинг англанилмаганлиги кўрсаткичи мезони ҳисобланади. Лекин фаолиятнинг англанилганлиги даражаси кенг кўламли бўлишига қарамасдан, мақсадни кўзлаш (англаш) унинг устувор белгиси вазифасини ўйнайверади. Фаолиятда мақсадни англаш иштирок этмаса, унда у ихтиёрсиз(импульсив) хатти-ҳаракатга айланиб қолади ва бундай ҳолат кўпинча ҳиссиёт билан бошқарилади. Жаҳл, ғазаб (аффект), кучли эҳтирос ҳолатлари юз берган одам ихтиёрсиз ҳаракат қилади. Бироқ хатти-ҳаракат ихтиёрсизлиги унинг англанилмаганлигини билдирмайди, аксинча бунда инсон мотивининг шахсий жабҳаси англанилган бўлади, унинг ижтимоий мазмуни эса қамраб олинмайди.

2. Фаолиятнинг тузилиши

Воқеликка нисбатан муносабатнинг муҳим шакли сифатидаги фаолият инсон билан уни қуршаб турган олам (борлик) орасида бевосита алоқа ўрнатади. Табиатга, нарсаларга ўзга одамлар таъсир кўрсатиш ҳам фаолиятнинг қудрати билан рўёбга чиқади. Инсон фаолиятда нарсаларга нисбатан субъект сифатида, шахслараро муносабатда эса шахс тариқасида гавдаланади ҳамда имконияларини юзага чиқаришга мушарраф бўлади. Бунинг натижасида иккиёқлама боғланиш узлуксиз ҳаракатга киришиши, тўғри ва тесқари алоқа ўрнатиши туфайли инсон нарсаларнинг, одамларнинг, табиат ва жамиятнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида маълумот тўплайди. Ҳар хил хусусиятли ўзаро муносабатлар негизида фаолият субъекти учун нарсалар субъектлар сифатида, одамлар эса шахс тимсолида акс эта бошлайди.

Инсон фаолиятга йўналтирилган мақсадга эришиш учун шу йўлда ҳаракат қилиши туфайли хусусий вазифаларни бажаришга киришади. У ўз олдида турган мақсадни амалга ошириш учун маълум вақт оралиғида у ёки бу амални бажаради. Бирор матнни

компьютерда тайёрлаш учун инсон олдин уни электр токига улайди, экранни ишга созлайди, унинг тугмачаларини босиш орқали ҳарф ва сўзларини теради, сўнгра маълум маъно англатувчи матн пайдо бўлади.

Психологияда фаолиятнинг алоҳида бир хусусий вазифасини бажаришга мўлжалланган, нисбатан тугалланган қисми (унсури), таркиби ҳаракат деб номланади. Масалан, компьютер техникасидан фойдаланиш ҳаракатлари амалга ошириладигани ишларидан таркиб топади. Ҳаракатлар натижасида одам борлиқдаги нарсалар хусусияти, ҳолати, фазовий жойлашувини ўзгартиради. Мазкур жараён нафақат ҳаракат ёрдами билан, балки муайян саъи-ҳаракатлар туфайли юзага келади. Дурадгор эшик ясамоқчи бўлса, аввал муносиб материал танлайди, уларни ўлчайди, унсирларини санайди, рандалайди, қисмларни бир-бирига жойлаштиради, ёпиштиради, унга пардоз беради, ошиқ-мошиқ қоқади, кесаки ўрнатади, очиб ёпилишини текширади ва ҳоказо. Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, дурадгорнинг гавдаси, оёқ-қўллари, бошининг тутиши саъи ҳаракатлари билан бирга «танлаш», «ишлов бериш», «ўрнатиш» амал қисмлари мажмуаси фаолиятни таркиб топтиради. Саъи-ҳаракатнинг ҳаракатдан фарқли томонлари унинг аниқлиги, мақсадга йўналганлиги, эпчиллиги, уйғунлиги сингари белгиларида ўз ифодасини топади.

Инсон фаолиятида нарсаларни ўзлаштиришга йўналтирилган саъи-ҳаракатлардан ташқари: а) тананинг фазовий ҳолати; б) қиёфанинг сақланиши (тик туриш, ўтириш); в) жой алмашиш (юриш, югириш); г) алоқа воситалари саъи-ҳаракатлари қатнашади. Одатда алоқа воситалари таркибига: а) ифодали саъи-ҳаракатлар (имо-ишора, пантомимика); б) маъноли ишоралар; в) нутқий саъи-ҳаракатлар киритади. Саъи-ҳаракатларнинг ушбу турларида таъкидлаб ўтилганлардан ташқари мушаклар, ҳиқилдоқ, товуш пайчалари, нафас олиш аъзолари иштирок этади. Демак, нарсаларни ўзлаштиришга қаратилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян саъи-ҳаракатлар тизимининг амалга оширилишини англатади. Бу ҳодиса кўп жиҳатдан ҳаракатнинг мақсадига, таъсир ўтказиладиган нарсаларнинг хусусиятларига ва ҳаракатнинг амалга ошиши шарт шароитларига боғлиқ. Жумладан, а) китобни олиш қаламни олишдан бошқачароқ тарздаги саъи-ҳаракатни тақозо этади; б) автомобилни ҳайдаш велосипедда учишга қараганда айрича саъи-ҳаракат талаб қилади; в) эллик кг штангани кўтаришда бир пудлик тоннага қараганда кўпроқ

қувват сарфланади; г) картонга катта шаклни ёпиштиришга қараганда кичик шаклни жойлаштириш, қийин кечади.

Юқорида келтирилган мисоллар турлича объектларга тааллуқли бўлишига қарамай, уларда ҳаракатнинг мақсади ягонадир. Объектларнинг турлича эканлиги саъи-ҳаракатларнинг олдига ва мушак фаолияти тузилишига ҳар хил талабларни, тизимни қўяди. Ушбу воқелик рус олимлари П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн, Э.А.Асратянларнинг тадқиқотларида далиллаб берилган. Уларнинг умумий мулоҳазаларига қараганда, мушакларнинг фаолияти саъи-ҳаракат вазифаси билан эмас, балки мазкур саъи-ҳаракат рўй берадиган шарт шароитлар билан бошқарилиши мумкин. Мушаклар бу ўринда саъи-ҳаракатларнинг йўналишини ва тезлигини таъминлаш учун хизмат қилади, ҳар хил қаршиликларни (ҳажм, куч, вазн таъсири) муайян даражада сусайтиради.

Саъи-ҳаракатларнинг амалга оширилиши беўхтов равишда назорат қилинади, унинг маҳсуласи ҳаракатнинг пировард мақсади билан қиёсланади ва унга айрим тузатишлар киритилади, худди шу тарзда бошқарув бетиним такрорланаверади, ҳаракатни назорат қилиш жараёни эса сезги аъзолари ёрдами билан вужудга келади. Саъи-ҳаракатнинг сенсор (сезги аъзолари ёрдамида) назорат қилишнинг исботи унинг ойнадаги ўз аксига қараб чизишда ўз ифодасини топади. Маълумки, ойнада қаламнинг одам қўли ҳаракат йўналиши бўйича эмас, балки қарама-қарши томонга ҳаракатланаётгандай туюлади. Инсон кўриш орқали машқланиши туфайли маълумотлардан фойдаланиш билан ҳаракатни мувофиқлаштиришни уддалайди.

Саъи-ҳаракатларнинг назорат қилиш жараёни ва уларни бошқариш тескари алоқа принципига биноан рўёбга чиқади. Ушбу ҳодисани амалга ошиш имконияти қуйидаги омилларга бевосита боғлиқ ҳолда кечади: а) сезги аъзолари алоқа канали вазифасини бажарган тақдирда; б) улар ахборот манбаи сифатида ҳаракат ролини ўйнаганда; в) саъи-ҳаракатларнинг акс эттирувчи аломатлар жараёнда

3.2.1. Фаолиятнинг ўзига хослиги

Фаолият жаҳон психологияси фанининг асосий (фундаментал) тушунчаларидан бири ҳисобланиб, кўпинча психологик категория сифатида олиб қаралади. Шунинг билан бирга ушбу тушунча ҳаддан зиёд кенг маъноли ва кўп аҳамиятли тарзда фойдаланилганлиги туфайли унинг моҳияти ёйиқ бўлиб боради, натижада қиймати асл

мазмунини йўқотади. Худди шу боисдан психологияда фаолият учун умумий қабул қилинган дефиниция мавжуд эмас, фойдаланиб келинаётган тузилма, таъриф эса кўп ҳолларда танқидга учрайди. Ҳолбуки шундай экан, семантик таҳлил ўтказиш орқали фаолиятга нисбатан турлича қарашларни умумлаштириш, ўзаро таққослаш зарурияти аниқланган бўлар эди, бу эса ўз навбатида унинг (фаолиятнинг) илмий психологик объектига айлантириши унга алоқадор тушунчалар таркибини мукамаллаштириш имкониятини вужудга келтиради.

Энциклопедия, изоҳли луғат ва лингвистик сўзликлардаги маълумотлар, илмий матнларнинг таҳлилининг кўрсатишича, фаолият тушунчаси фалсафа, физиология, социология, психология фанлари предметдан келиб чиқиб, ўзаро қоришиш оқибатида меҳнат, иш, активлик, хулқ сингари тўрт хил тавсифга эга бўлган.

И.М.Сеченов физиологик органлар ва тизимлар фаоллиги ёки иши тўғрисида тасаввурга эга бўлган, шу сабабдан унинг асарларида "тафаккурнинг фаол шакли", "тафаккур фаолияти", "мия фаолияти", "мускул фаолияти" сўз бирикмалари кенг кўламда жой эгаллаган. И.П.Павлов томонидан "олий нерв фаолияти", Н.А.Берштейн эса "физиология фаоллиги" атамаси фан оламига олиб кирган. Лекин Н.А.Бернштейн фаоллик, фаолият, иш, меҳнат тушунчаларини маъносига кўра фарқлаган бўлишига қарамай, у аксарият ҳолларда фаолликни фаолият маъносида қўллаган.

Психофизиологияда фаолият фаолликни физиологик маъноси сифатида талқин қилинган бўлса, иш, меҳнат фаолияти "меҳнат фаоллиги" мазмунида қўлланади. Ижтимоий психологияда "фаолият-фаоллик-иш-меҳнат", "фаолият-хулқ", "меҳнат-хулқ-фаолият" кўринишлари жуфтлиги учраб туради. С.Л.Рубинштейн онг ва фаолият бирлиги принципини илгари суриб ва атрофлича асослаб бериб, фаолият психологиясини яратиш заруриятини тушунтира олди. Унингча, меҳнат психологик эмас, балки "ижтимоий категория", психология эса "меҳнат фаолиятининг психологик жабҳаларини" татқиқ этади. Психиклиликнинг намоён бўлиши ёки ҳукм суришининг объектив шакли хулқда, фаолиятда ифодаланади (акс эттириш ҳаракати маъносида).

А.Н.Леонтьев фаолиятнинг психологик назариясини яратиб, унинг асосий тушунчаси сифатида "предметли фаолият" сўз бирикмасини фанга олиб кирди. Муаллиф томонидан "одамнинг ҳиссий амалий фаолияти" сўз бирикмаси "ижтимоий инсон" сифатида

талқин этилади. Унинг асарларида "фаолият", "хулқ" тушунчалари ҳар хил мазмунда ишлатилади, жумладан, "тескари алоқалар воситасида хулқни бошқариш", "фаолиятнинг ҳалқали тузилиши", "фаолиятни бошқариш", "қўлнинг туюш фаолияти", "перцептив фаолият", "рецептор ва эффекторлар аппаратларнинг ҳамкорлик фаолияти" кабилар.

Б.Г.Ананьев фаолият психологиясини фаоллик психологияси маъносида тушунади. Унинг фикрича, билиш ва муомала фаолиятнинг бирламчи кўринишидир. Тадқиқотчи "инсон фаолияти", "ташкилий иш", "ташкilotчилик фаолияти", "хулқ жараёнининг алгоритмлари" атамаларидан ҳар хил маънода фойдаланади.

3. Фаолиятни интериоризациялаш ва экстреооризациялаш

Юқоридаги мулоҳазалардан кўришиб турибдики, мияни илгарилаб акс эттириш имконияти ва ҳали амалга оширилмаган ҳаракатнинг натижаси инсон психикасида қай тарзда инъикос этилиши кучли қизиқиш уйғотади. Бу ҳодисани изоҳлашнинг ягона йўли – у ҳам бўлса борлиқнинг муҳим хусусияти ҳисобланмиш қонуниятнинг мавжудлигидир. Борлиқдаги қарийб (ноосфера ҳисобга олинмаганда) барча нарсалар, муносабатлар, хусусиятлар, шарт-шароитлар, тузилмалар бир-бири билан доимий боғлиқликка эга бўлиб, муайян қонуният асосида ҳаракатланади, бу ҳолатдан иккинчисига ўтади. Шунинг учун идишдаги сув қайнатилса буғга айланади, ҳарорат пасайса, у музлайди, ҳаво исиганида эса муз эрий бошлайди, баҳор кетидан ёз келади, нарсалар ишқаланса қизийди ва ҳоказо. Худди шу боис объект билан ҳодиса ўртасидаги ўзгармас, барқарор муносабатлар, объектнинг муҳим хусусиятлари ҳодисанинг қонунияти дейилади. Уларда ўзгармас хусусиятлар ва қонуниятларнинг мавжудлиги ўзгаришларни олдиндан пайқаш, ҳаракатларни мувофиқ йўналтириш имконини вужудга келтиради. Ташқи, яққол фаолият фавқулоддаги даврда ички тимсолий (психик) фаолият тарзида ҳис этилади. Объектларга йўналтирилган яққол ҳаракатлар уларнинг муҳим хусусиятларига мўлжалланган тимсолий жараён билан алмаштирилади. Худди шу сабабдан ташқи, яққол ҳаракатдан, ички, тимсолий ҳаракатга мана шу тарзда ўтиш жараёни интериоризация (ички тарзга айланиш) деб аталади. Интериоризация муаммоси рус олимлари Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин ва уларнинг шогирдлари томонидан турли жабҳаларда тадқиқот қилинган. Интериоризация шарофати билан инсон

психикаси муайян вақт оралиғида унинг идрок майдонида йўқ нарсаларнинг тимсоли (образи)дан фойдаланиш қурбига эга бўлди. Шу нарса маълумки, бундай ўзгаришларнинг муҳим қуроли бўлиб сўз, ўзгариш воситаси сифатида нутқий фаолият хизмат қилади. Шунинг учун сўзларни тўғри ишлатишга одатланиш фавқулодда буюмларнинг муҳим хусусиятларини ахборотидан фойдаланишнинг усулларини ўзлаштириш демакдир.

Инсон фаолияти мураккаб ва ўзига хос жараён бўлиб, шунчаки эҳтиёжларни қондиришдан иборат эмас, балки кўпинча жамиятнинг мақсади ва талаблари билан белгиланади. Худди шу боисдан кўйилган мақсаднинг англанилганлиги ва унга эришиш бўйича иш ҳаракатлари тажрибаси англанилганлиги ва унга эришиш бўйича иш ҳаракатлари тажрибаси билан боғлиқ эканлиги инсон фаолиятининг ўзига хос белгиси бўлишини тасдиқлайди.

Шунинг учун шахс фаолиятининг жисмоний (ташқи) ва психик (ички) тузилмалари бир-бири билан уйғунлашганлиги кўзга ташланади. Инсон фаолиятининг ташқи жабҳаси унинг атроф муҳитга таъсир кўрсатишга мўлжалланган саъи-ҳаракатлар ички (психик) жиҳатига боғлиқ бўлиб, уларни мотивлаштиради, билишга ундайди ва бошқаради. Шунингдек, ташқи жабҳа ўз навбатида: а) психик фаолият буюмлар ва жараёнлар хусусиятларини ўзида намоён қилади; б) уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда қайта ўзгартирилишини амалга оширади; в) психик андозалар ўхшашлигини, натижалар ва ҳаракатларнинг кутилмаларига мувофиқлигини кўрсатади; г) уларни узлуксиз равишда йўналтириб ва назорат қилиб туради. Шунга мувофиқ равишда ташқи, яққол фаолиятни ҳам ички (психик) фаолиятнинг экстериозациялашуви (ташқи тарзга айланиши) деб баҳолаш мақсадга мувофиқ.

4. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш

Психология фанида ҳаракат тушунчаси таҳлил қилинганда у мотор (жисмоний) ҳаракат, сенсор (ҳиссий) ҳаракат ва марказий қисмга ажратилади. Шунга мувофиқ равишда ажратилган таркиблар ҳаракатни амалга ошириш жараёнида бажарадиган ишларни ижро этиш, назорат қилиш ва бошқариш билан шуғулланади. Фаолият ҳаракатларининг ижро этиш, назорат қилиш ва бошқаришда қўлланиладиган йўл-йўриқлар унинг усуллари дейилади.

Одатда ҳаракатлар англанилган ёки англанилмаган тарзда амалга оширилиши кузатилади. Ҳаракатни бажаришда онг борган

сари камроқ иштирок этиши туфайли ишни амалга ошириш автоматлаша бошлайди, айрим майда чуйда қисмларга нисбатан эътибор (назорат) камаяди. Шунинг учун инсон фаолиятида мақсадга йўналтирилган саъи-ҳаракатларни ижро этиш ва бошқаришнинг муайян даражада автоматлашуви малака дейилади. Худди шу боисдан ҳаракатларни бошқариш билан саъи-ҳаракатларни бошқариш айнан бир нарса эмас, албатта. Чунки саъи-ҳаракатларнинг юксак даражада автоматлашуви унинг ўз таркибидаги ҳаракатни онгли равишда идора қилиш билан уйғунлашиб кетади. Патологик ҳолатлардан ташқари, барча фаолият турлари онг билан бошқарилиб туради. Ҳаракат таркибларининг автоматлашуви: биринчидан, онгли равишда йўналтирилган объектни алмаштиради. Иккинчидан, ҳаракатнинг умумий мақсадларини, унинг ижро этилиши шарт- шароитларини, натижаларини назорат қилишни, учинчидан, уларни баҳолашни онг унинг тасарруфи доирасига киритади.

Малаканинг тузилиши. Ҳаракатнинг қисман автоматлашуви туфайли унинг тузилишида айрим сифат ўзгаришлари юз беради ва улар қуйдагилардан ташкил топгандир:

Биринчидан, саъи-ҳаракатларнинг ижро этилиши усуллари ўзгаради. Бунда бир қатор содда саъи-ҳаракатлар ягона жараёнга (таркибга) кирувчи баъзи содда саъи-ҳаракатлар ўртасида тўсиқ ва узилиш рўй бермаган битта мураккаб саъи-ҳаракат ўзаро бир-бирига қўшилиб кетади, ортикчалари эса бартараф этилади.

Масалан, бола велосипедни учишга ўрганаётган пайтида бир қанча ортикча ҳаракатларни амалга оширади: ўзини бир текис тута олмайди, педални бирини босиб, иккинчисини босмайди, ролни қаттиқ тутади, йўлга диққатини тақсимлай олмайди, ўриндиққа ноқулай ўтиради, бировнинг ёрдамига таянади. Малакали велосипед ҳайдовчиси ҳаракатни силлиқ бажаради ортикча уринишларга йўл қўймайди. Ҳаракатларни ўзлаштириш жараёнида: а)саъи-ҳаракатлар таркиби; б)саъи-ҳаракатлар изчиллиги; в)саъи-ҳаракатлар уйғунлиги; г)уларнинг тезлиги режали кечишига шароит юзага келади.

Иккинчидан, ҳаракатни сенсор (ҳиссий) назорат қилиш усуллари ўзгаради. Даставвал, саъи-ҳаракатлар амалга ошишини кўриш органи орқали назорат қилиш кинестетик (мушаклар ёрдамида ҳаракат) назорат билан алмашади. Чунончи, чархчи асбобнинг тезлигига эмас, балки кўпроқ пичоқ тиғига эътибор қаратади. Саъи-ҳаракатларнинг хусусиятини аниқловчи ҳар хил ўлчамларининг нисбатини баҳолаш имконини вужудга келтирадиган сенсор

синтезлар (юнонча synthesis уюшма демакдир) ҳосил бўлади. Ҳаракат маҳсуллари нозорат қилишга алоҳида аҳамият касб этадиган мўлжалларни фарқлаш ва ажратиш уқувчанлиги инсонда ривожланади.

Учинчидан, ҳаракатни марказдан туриб бошқариш усуллари ўзгариб боради. Ҳаракат усуллари нозорат этишдан диққат холи бўлиб, у унинг вазияти ва маҳсуласига қаратилгандир. Топширик ечимлари, ақлий фаолият жараёнлари тезкорликда, ҳамкорликда бажарила бошлайди. Жумладан, учувчи самолёт двигателининг ортиқча куч билан ишлаётганини товушидан фаҳмлайди. Нарсаларни аниқлашга сарфланадиган вақт камая боради. қўлланишга мўлжалланган усулларнинг туркум тарзда онг ёрдамида олдиндан пайқаш (сезиш, фаҳмлаш, билиш) жараёни антиципация (лотинча anticipatio олдиндан фаҳмлаш, сезиш маъносини англатади) дейлади.

Шунинг учун ҳаракат усулларидаги мазкур ўзгаришнинг сирини нимада ва улар қандай психологик механизмига эга? деган саволнинг туғилиши табиийдир. Психологик механизм (таъминлаш) ўз ичига изланиш уринишларини ва танлашни олади. Шахс у ёки бу ҳаракатни бажаришга уриниб кўради, ҳатто ушбу жараёни нозорат қилиб ҳам туради. Бу ўз навбатида муваққиятли уринишлар (саъи-ҳаракатлар), ўзини оқлаган чамалашлар, мўлжаллар инсон томонидан танланади ва аста-секин мустаҳкамланади. қўлланганда фойда (наф) бермаган ҳаракатлар самара берувчилари билан алмаштирилади. Бу ҳолат муайян давр давомида такрорланади ёки машқ қилинади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда муайян ҳаракатларини ўзлаштириш мақсадида уларни онгли равишда нозорат қилишга ва ўзгартиришга ҳаракат қилинади. Амалий иш ҳаракатларини такрорланмасдан туриб, турли хусусиятли малакаларни шакллантириб бўлмайди.

Малакани шакллантиришда бажарилаётган ҳаракатларнинг нутқ фаолиятида сўз билан ифодаланиши ва ҳаракатнинг тимсолини хаёлда мужассамлаштирилиши муҳим аҳамият касб этади. Ана шу йўсинда инсоннинг малакаси англашинилган тарзда автоматлашган хатти-ҳаракат сифатида шаклланади. Малакаларни шакллантириш механизмига, принципага муайян одатий жабҳаларга, усул ва воситалар танлаш хусусиятига алоҳида эътибор қилиш унинг муваффақиятли ҳосил бўлишини таъминлайди. Бунинг учун қуйидагиларга аҳамият бериш мақсадга мувофиқ: а) усулларни танлаш, б) ҳаракатда онг нозорат функциясини камайтириш, в)

мақсадни ойдинлаштириш, г) шарт-шароитни тасаввур этиш, д) малакани шакллантириш моделини хаёлда яратиш ва ҳоказо.

Психология фанида малакани шакллантиришнинг асосий босқичлари схемаси ишлаб чиқилган, бунда асосий эътибор малаканинг хусусиятига, малаканинг мақсадига, ҳаракатни бажариш усулларига қаратилади. Шунингдек, малакаларнинг ўзаро таъсири муаммосига алоҳида аҳамият берилади, чунки инсон малакалар тизимига амал қилган ҳолда янги малакани ўзлаштиради. Олдин эгалланган малака, кейингисини таркиб топишига ёрдамлашади, гоҳо унга ҳалақит бериши ҳам мумкин. Ҳаракатнинг автоматлашуви унинг мақсади, объекти, вазияти ва шарт-шароитлари билан белгиланади. Ҳаракатнинг муваффақияти, самарадорлиги кўп жиҳатдан сенсор назоратга ҳамда унинг янги шароитига кўчишига боғлиқ.

Малакаларнинг нотўғри (тескари) кўчирилиши интерференция ҳодисасини вужудга келтиради. Фаолият кўникма, малака, усул, ҳаракат, саъи-ҳаракат, операция каби таркибий қисмлар туфайли муайян маҳсулларга эришади, моддий ва маънавий натижаларни ҳамда билимларни вужудга келтиради.

Психологик маълумотларнинг кўрсатишича, фаолият шахслараро муносабатлар тизими тарикасида, ҳамкорлик тарзида намоён бўлади. Фаолиятда инсон шахси (унинг хусусиятлари) акс этади ва айни бир даврда фаолият одам шаклини таркиб топтиради. Онг билан фаолият бирлиги принципига асосланиш орқали шахс камол топади, шахслараро муносабатга киришади, ижтимоий тажрибаларни ўзлаштиради, ўзаро таъсир ёрдамида ижтимоийлашади. Инсон шахсининг шаклланиши ўйин, таълим, меҳнат, спорт ва бошқа фаолиятнинг турларида амалга ошади. Фаоллик туфайли фаолиятни амалга ошириш жараёни юзага келади, хулқ-атвор, муомала (коммуникация) воситасида эҳтиёж, истак, ижтимоий талаблар қондирилади, турли хусусиятли ахборотлар ўзлаштирилиши натижасида шахс таркиб топа бошлайди.

1. Ўйин фаолияти. Фаолиятнинг оддий шаклларида бири ўйин ҳисобланади, лекин у тобора такомиллашиб, содда ҳаракатлардан кейинчалик сюжетли, роли ўйинларга, ҳатто спортгача мураккаблашиб боради атроф муҳитни акс эттиришида иштирок эта бошлайди. Инсоннинг борлиқни инъикос этишидаги дастлабки уринишни ҳаракат орқали намоён бўлади. Ҳаракатлар боланинг табиатга, уни қуршаб турган кишилиқ дунёсига нисбатан муносабатини, улар тўғрисидаги илк таассуротлар, содда тасаввурлар,

билимларни ўзлаштиришни англантиб келади. Кейинчалик оддий ҳаракатлар муайян маъно касб этиб, сюжетли ва ролли ўйинларга айланади. Ўйинлар миллий (этник) ва умумбашарий туркумлардан таркиб топган бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини ўзида акс эттиради. Ўйинлар такомиллашиб бориб спорт турларига, спорт фаолиятига ўсиб ўтади, жумладан, шахмат, дамино, футбол, шашка ва хоказо. Спорт ўйин фаолияти сифатида барча ёшдаги инсонларга хос бўлиб ҳисобланади.

Ўйин фаолиятида бола ижтимоий воқеликни тақлид, роль орқали ижро этишга ҳаракат қилади ва шу йўсинда атроф муҳит тўғрисидаги, ижтимоий турмушдаги шахслараро муносабатларни ўзлаштира боради. Ижтимоий турмушдаги у ёки бу ходисани роль орқали ижро қилади. Сўз билан ҳаракатнинг бирикуви натижасида ўйин фаолият тусини олади ва муайян маъно, ахборот бериш, узатиш имкониятига эга бўлади. Дастлабки ўйин айнан катталар хатти-ҳаракатини такрорлаш, уларга тақлид қилиш билан тавсифланади. Сюжетли ўйинлар борлиқнинг гоҳ англанган, гоҳо англанмаган тарзда у ёки бу томонларини эгаллашга хизмат қилади.

Ўйин даставвал бола учун вақт ўтказиш, уни машғул қилиш функциясини бажарса, кейинчалик ижтимоий тарихий тараққиёт намуналарини ифодалаш даражасига ўсиб ўтади. Роллар, маъноли ҳаракатлар, ибратли имо-ишоралар, тушунчалар бола шахсини шакллантиришда фаол иштирок этади. Бола туғилганидан то мактаб таълимига давридаги бола ўйин учун фаолияти етакчи фаолият ролини бажаради, шунингдек, ўйин дидактик тус касб этиши ҳам мумкин.

2.Таълим. Таълим ҳам жараён, ҳам фаолият сифатида инсоннинг ҳаётида муҳим роль ўйнайди ва муайян давр учун етакчи фаолият сифатида гавдаланиши мумкин. Таълим бошқача сўз билан айтганда, ўқитувчи билан ўқувчининг субъект-субъект муносабатидаги ҳамкорлик фаолияти ҳисобланади. Аксарият ҳолларда ўқитувчи ахборот узатувчи (коммуникатор) ўқувчи эса уни қабул қилувчи объект сифатида талқин этилади, лекин иккиёқлама ҳаракат туфайли маълумот инсонга англашинилади, ўзаро таъсир, ўзаро англашув, тушунув, ўзаро субъектларнинг бир- бирга зарурийлиги, тақозочанлиги ҳамкорликнинг муваффақияти кафолатли саналади. Таълим ўқув фаолияти, ақлий фаолият, билиш фаолияти турткиси вазифасини ўтайди, чунки ҳар қайси фаолиятнинг шакли ақлий меҳнат туфайли амалга ошади. Таълимнинг бошқа фаолият

турларидан фарқи унинг маҳсулининг ўзига хослиги, барча босқичларига онгли ёндашувда ва муносабатда бўлишдир. Таълим ўқув фаолияти ёки жараён сифатида мустақил изланишни, ижодий муносабатни, турли вазият (аудитория ва ундан ташқарида)ни, ҳар хил босқични (бошланғич, ўрта, махсус, олий таълим) ўзида мужассамлаштиради. Мустақил билим олиш ва мутолаа қилиш ҳам ўқув фаолиятининг муайян кўринишлари бўлиб, шахсий илмий, ижодий изланишнинг маҳсули ҳисобланади.

Таълим тарбия билан уйғунлашган тарзда намоён бўлади, субъектга объектив таъсир ўтказиш туфайли билимлар эгалланади, муайян шахсий фазилатлар таркиб топади. Таълимнинг моҳиятига (матнда ғоя, таассурот, мазмун, сюжет, тимсол орқали) тарбиявий таъсир ўтказиш дастурий асосда, иерархик тарзда сингдирилади. Таълим муайян гуруҳ ва жамоани шакллантиради, шахслараро муносабат маромлари билан таништиради, шахсий фазилатларни таркиб топишига, субъектнинг ижтимоийлашувига сезиларли таъсир ўтказилади.

Таълимнинг яна бир муҳим функцияси шуки, у турли ёшдаги одамларни касб танлашга йўналтиради, касбий тайёргарликни амалга оширишга, мутахассис сифатида шаклланишга муҳим таъсир ўтказилади. Таълим ижтимоий жиҳатдан шахсларни шакллантириш, ихтисос кўникмалари билан қуроллантириш, у ёки бу соҳада мутахассис бўлиб фаолият кўрсатишга хизмат қилади. Мустақил фикрлаш, психологик имкониятларни рўёбга чиқариш, баркамолликни эгаллаш борасида ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида таълим етакчи фаолият тариқасида муҳим роль ўйнайди.

3 Меҳнат фаолияти. Инсоният ўзининг меҳнати туфайли онгли мавжудодга айланган, жамиятда мўл-кўлчиликни яратган, табиатда эса айрим ўзгартиришларни амалга оширган, борлиқ тўғрисидаги маълумотларни эгаллашга мушарраф бўлган. Меҳнат фаолиятининг таркибида меҳнат, иш ҳаракат ётади. Уларнинг ҳар қайсиси муайян улушни амалга ошириш туфайли фаолият маҳсули вужудга келади, у моддий ёки маънавий кўринишда бўлиши мумкин.

Аждодларимиз томонидан яратилган касб-кор кўникмаларини авлодларга ўргатиш меҳнат фаолияти ёрдамида амалга оширилади. Касбий малакаларни шакллантириш, такомиллаштириш, маҳсулот яратиш ва ундан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш меҳнат фаолияти орқали рўёбга чиқарилади. Меҳнат фаолиятида амалий кўникмалар барқарорлашади, назарий фикр, ғоя, мулоҳаза вужудга

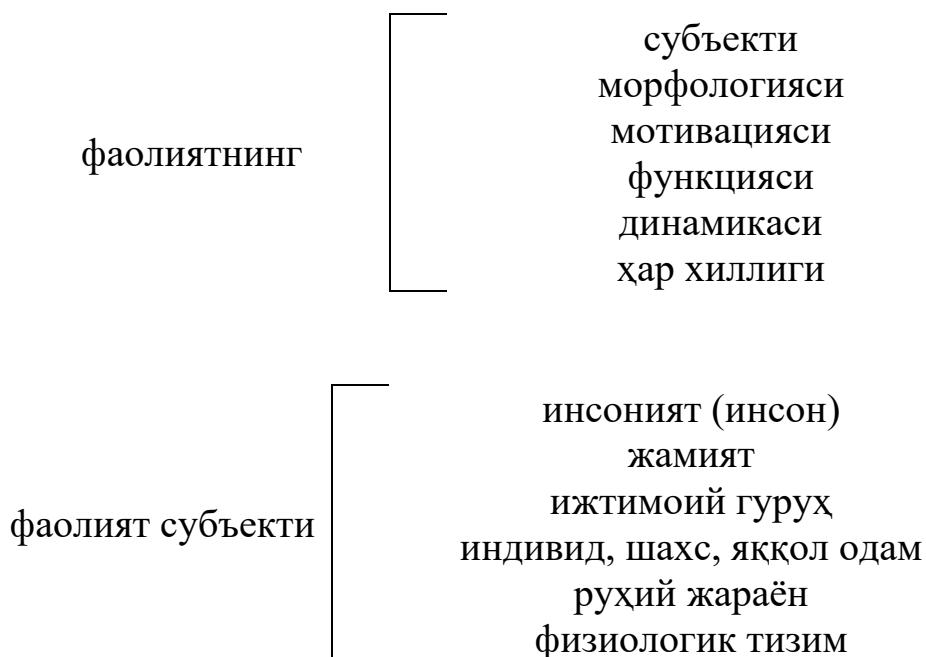
келади. Фаолият билан онг бирлиги мавжуд бўлганлиги сабабли шахс таркиб топади, ахлоқан, ҳам ақлан ривожланади. Меҳнат фаолияти индивидуал хусусият касб этса-да, лекин унинг моҳияти ижтимоийдир. Инсон шахсий эҳтиёжини қондириш учун меҳнат қилади у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқарилади, оқибат натижада одам ижтимоий жамият фаровонлиги учун ўз шахсий улушини қўшади.

Меҳнат фаолияти яшаш, эҳтиёжни қондириш, келажак учун мўл-кўлчилик вужудга келтириш, яратилган маҳсулларни (меъморчилик, санъат, маданият асарларини) сақлаш, асраш, мерос сифатида қолдириш функцияларини бажаради. Шунинг учун меҳнат фаолияти ўн минглаб касб-кор профессиограммасига асосланган ҳолда турли шаклда ташкил қилинади ва муайян режа, мақсадни рўёбга чиқариш учун ҳар хил вазиятларда амалга оширилади.

Меҳнат маиший ва ишлаб чиқариш турларига ажратилган ҳолда имкониятга, лаёқатга, қобилиятга, салоҳиятга қараб тақсимланади. Шунинг учун меҳнат фаолиятининг содда кўринишлари илк болалик ёшидан кўзга ташланади, бу ўринда дастёрлик, кўмаклашиш ҳолатлари назарда тутилади. Кейинчалик яхлит меҳнат фаолияти ташкил қилинади ва муайян мақсад амалга оширилади, унинг маҳсули (натижаси) моддий кўринишга эга бўлади.

Меҳнат турлари маиший, ишлаб чиқариш соҳалари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда пайдо бўлади ва ижтимоий талаб, эҳтиёжни қондириш учун хизмат қилади. Меҳнат фаолияти шахсни рағбатлантиради (маош, мақтов) ва касбий шаклланишининг янги қирраларини рўёбга чиқаришга замин ҳозирлайди. Натижада қобилиятли, салоҳиятли мутахассис, маҳоратли, новатор касб эгаси босқичларига эришишга шахсни сафарбар этади. Меҳнат фаолияти кишида практик (лаззатланиш) ҳиссини шакллантиради, бутун имкониятини ишга туширишга моддий, маънавий негиз яратади

Фаолиятнинг асосий жабҳаларининг тузилиши:

Фаолият тузилишининг таснифи

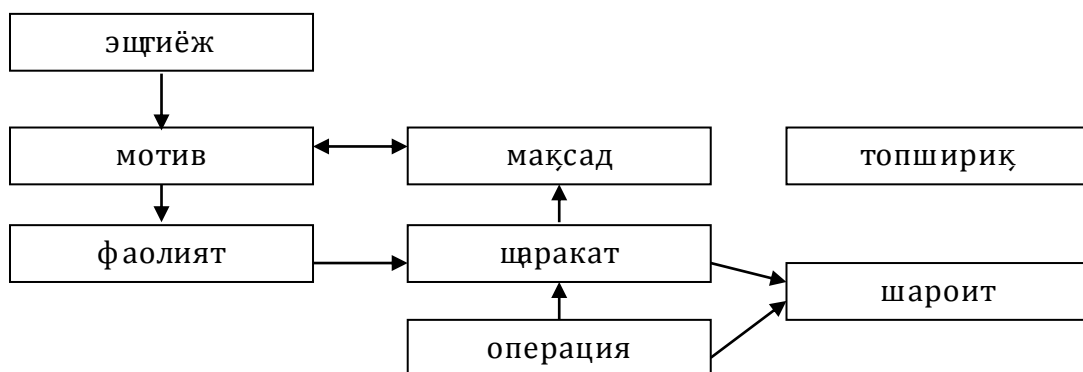
Фаолиятни билиш

фаолият сифатида	ўқув илмий	морфология аксиология праксиология онтология
------------------	------------	---

Билиш

моделларда ёки	Моделлар	тадқиқот	лаборатория яримтабiiй
	Моделлаштириш	лойихалаш	ишлаб чиқиш
	моделлар ранг-баранглиги	Баҳолаш	экспериментал эксперт соблаш

Фаолият тузилиши (А.Н.Леонтьев бўйича)

5. Инсон ҳаёти ва фаолиятини ўзгартувчи асосий омиллар

Жаҳон психологиясида хулқ-атвор, муомала ва фаолият муваффақиятини таъминловчи омилларнинг энг муҳими тариқасида инсоннинг эмоционал ҳаёти ётиши аксарият назарий ётиши психологлар томонидан таъкидлаб ўтилади. Бу талқиннинг ҳаққонийлигига ҳеч қандай эътирозлар бўлиши мумкин эмас, чунки мазкур омил экспериментал психологиянинг мустақил соҳа сифатида вужудга келишидан эътиборан устувор, далил тақозо қилмайдиган атрибут сингари тадқиқот предмети моҳиятига сингиб кетган. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, инсон муомаласининг, хулқ-атворининг кечиши, фаолиятининг муваффақиятли, сермахсул якунланиши кўп жиҳатдан шахснинг эмоционал ҳолатларига (эмоционал тон, кайфият, стресс, аффект ва ҳоказо), изоҳланиши мураккаб бўлган руҳий кечинмаларга, юксак ҳис-туйғуларга боғлиқ.

Ўйин, меҳнат, ўқув, муомала ва бошқа фаолият турларининг муваффақиятли кечиши, шахслараро муносабатларда хулқ-атворнинг намоён бўлиши ижобий психологик ҳолат сифатида баҳоланса, эмоция ва ҳиссий ётишнинг барқарор, мақсадга йўналган тарзда ҳукм суриш эҳтимоли эътироф этилади. Ҳис-туйғуларнинг мустаҳкамлиги, барқарорлиги, мукамаллиги сифатларининг мавжудлиги уларнинг динамик стереотиплар типига айланганлигидан далолат беради, фаолият ва хулқнинг шахс томонидан онгли равишда бошқариш услуби шаклланди билдиради. Табиатнинг таркибий қисмлари ва жамиятнинг аъзолари билан турли шаклдаги, ҳар хил хусусиятли муносабатга киришиши, улар билан муомала қилиш маромларини даврий (муваққат тарзда) ўзгариши вужудга келтиради. Ана шу ўзгариш туфайли муваффақият ва муваффақиятсизлик, омад ва омадсизлик, оптимизм ва пессимизм, романтика ва реалия, симпатия ва антипатия, прогресс ва регресс, жўшқинлик ва тушкунлик, фаоллик ва сустлик каби биринчиси ижобий (позитив) иккинчиси эса салбий (негатив) руҳий ҳодиса келиб чиқади. Фаолият ва хулқнинг амалиётда бир текис кечишини таъминловчи эмоционал ҳолат барқарорлигининг бузилиши унга қиёс қилинган муваффақиятнинг бирламчи омили тўғрисидаги илмий маълумотларни шубҳа остида қолдиради. Бинобарин, жамики нарсанинг бошланғич асоси, манбаи эмоция деган ғояни, унинг қийматини умумий фонда бирмунча қадрсизлантиради, лекин иккинчи даражали омилга айлантириб юбормайди. Омилларнинг бирламчи ва иккиламчи, устувор ва етакчи, умумий ва

хусусий, объектив ва субъектив, муҳим ва номуҳим мезонлар, аломатлар, ўлчамлар ёрдами билан баҳоланиши ушбу психологик масала моҳиятини оқилона талқин қилиш заруриятини вужудга келтиради. Ҳолбуки шундай экан, уларнинг моҳиятини, келтириб чиқарувчи сабабларини, ҳаракатлантирувчи кучларини муайян далилларга асосланиб таҳлил қилиш муаммоси майдонга келади.

Инсон фаолияти ва хулқининг муайян қонуниятларга асосланган ҳолда амалга ошиши ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитларга боғлиқ. Табиий омилларни келтириб чиқарувчи объектив (ташқи) шарт-шароитлар, яъни микро ва макро муҳит, моддий борлик, ёрдамчи воситаларнинг мавжудлиги, уларнинг юксак талабларга жавоб бера олиш имконияти, ташқи қўғатувчиларнинг безарарлиги, вақт ва фазовий ўлчовларнинг мувофиқлиги, мутаносиблиги кабилардан таркиб топади.

Хулқ ва фаолиятнинг намоён бўлиши учун табиий шарт-шароитлар тизими яхлит ҳолда иштирок этиши, уларнинг муваффақиятини таъминловчи омиллар мажмуаси тариқасида хизмат қилиши мумкин. Табиий шарт-шароитлардаги тўқисликдан ташқари айрим етишмовчиликлар ва узилишларнинг содир бўлиши нуқсонларни келтириб чиқаради, бунинг оқибатида руҳий кечинмалар фаоллиги, илдамлиги, мақсадга йўналганлиги бузилади.

Табиий шарт-шароитлар муҳит таъсирида руҳий оламида бир қатор кескин ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришлари вужудга келади, улар янгилалишларда, янги фазилатлар, хислатлар туғилишида намоён бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, табиий муҳитнинг таркибий бўлимиш географик муҳит бу борада муҳим роль ўйнайди, кўпинча у, биринчидан, биологик шартланган шахс сифатларига таъсир этиб, фенотипларни генотипларга айлантиради (худудий муҳит, рельеф, стихия кутилиши: zilzila, қор кўчкиси, довул, сув тошқини, оёқ етмас қорли тоғлар ва ҳоказо). Иккинчидан, онтогенезда шахс характерологик хусусиятларининг табиий равишда шаклланишига таъсир ўтказади, шунинг билан бирга микро муҳит билан генлар, ирсий белгилар, аломатлар ўртасида уйғунликни таъминлаб турувчи механизм вазифасини бажаради.

Объектив (табиий) шарт-шароитлардан ташқари, инсон омили билан узвий боғлиқлиги субъектив (шахсга оид, унинг қиёфасига боғлиқ) шарт-шароитлар муомаланинг, фаолиятнинг, хулқининг ижтимоий турмушда самарали амалга ошишини узлуксиз равишда таъминлаб туради. Субъектив шарт-шароитларнинг қаторига

шахснинг барқарорлиги, характернинг мустаҳкамлиги, эҳтиёж, мотив, маслак, салоҳиятнинг пухталиги, ўзини ўзи бошқари услубининг қатъий равишда шаклланганлиги, биологик шартланган хислатлар эса ўзаро уйғунлашганлиги кабилар киради.

Одатда объектив (табиий) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлардаги ўзгаришлар туфайли ижобий (позитив) ёки салбий (негатив) хусусиятли психологик ҳолатлар, ҳодисалар, хислатлар, кечинмалар устуворлиги юзага келиб, моддий асос функциясини бажарувчи олий нерв фаолиятини, марказий нерв тизимининг ритмикасини, ишчанлик қобилятини пасайтиради. Бунинг оқибатида фаолият, хулқ ва муомала амалга ошишида одатий саъи-ҳаракатлар, операциялар, маромлар бузила бошлайди, фавқулодда асабийлик, руҳий нуқсонийлик, қонуниятдан четга оғишлик, нохуш кечинмалар ҳокимлиги етакчилик қилади. Худди шу сабабдан, фаолият, хулқ ва муомаланинг муваффақияти шубҳа остида қолиши мумкин, чунки маҳсулдорлик, собитқадамлик, мақсадга йўналганлик сифатларининг доминантлиги йўқолади, натижада ушалмаган эзгу ниятлар **армон** тариқасида юксак ҳис-туйғулар сафида даврий ҳукм суришда давом этаверади.

Инсоннинг табиатга ва жамиятга нисбатан муносабати тасодифларсиз, фавқулоддаги вазиятларсиз амалга ошиши мумкин эмас, чунки эҳтимоллар даражасидаги кутилишнинг йўқлиги режасиз вазиятларни шахснинг идрок майдонида келтириб чиқаради. Ҳаёт ва фаолият стратегияси ва тактикасининг экстремал тарзда ўзгариши индивидуал ва ижтимоий хусусиятли вазиятларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Вазиятлар стихияли, хаотик (бетартиб, тасодиф) хатти-ҳаракатларни вужудга келтириб, текис, одатий, даврий, барқарор хусусиятлар ритмикасини издан чиқаради, натижада инсоннинг мотивацион, эмоционал, когнитив, регулятив, хулқий, иродавий тузилиши таркибларининг функцияси бузилади. Шахс тузилишига фавқулоддаги вазиятларнинг ички ларзаси фаолият, хулқ ва муомаланинг онглилик ҳолатидан онгсизликка ўтишини тақозо этади, бинобарин, муваффақиятсизлик реалияга айланади.

Хўш, нима учун шахс тасодифларнинг олдини олишга тайёр эмас ёки кўпинча у бу борада кучсизлик, ожизлик қилади?

Ушбу муаммо ечимини жуда содда тарзда ҳал қилиш ҳам мумкин:

1) шахс онгли зот, яратувчилик кудратига эга бўлишидан қатъи назар - у табиатнинг таркибий қисми, инстинктлар, шартсиз рефлекслар таъсирига берилувчандир;

2) шахснинг тана аъзолари (организми) фавқулоддаги ҳодисалар ва вазиятларга мослашган эмас (стихия, ҳалокат, тасодиф, стресс, аффект, хавф-хатар - риск);

3) шахс комиллик даражасига эришмаганлиги туфайли сабабий боғланиш оқибатларини, фобия билан боғлиқ ҳис-туйғуларни олдиндан сезиш, пайқаш, уларга нисбатан акс таъсир бериш имконияти йўқ;

4) шахсда иккинчи қиёфанинг шаклланмаганлиги (тест, тренинг, тренировка билан қуролланмаганлиги) унинг хавф-хатар қурбонига айлантириши шубҳасиз.

Жаҳон психологияси фанининг маълумотларига қараганда, муваффақиятсизликдан ҳеч ким ҳимояланган эмас, чунки ижтимоий иммунитет жуда кучсиз аксил таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Маълумки, жисмоний, ахлоқий ва ақлий баркамоллик туб маънодаги комил инсон тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради ва таркибларнинг тўла мутаносиблиги, уйғунлашганлиги, ўзаро тақозо этувчанлиги асосий мезон вазифасини бажаради. Комиллик даражаси субъектнинг маънавий дунёсига айланмас экан, у тақдирда ҳеч ким тасодифлар, фавқулоддаги вазиятлар шахс томонидан одатий ҳодиса сифатида осойишта қабул қилинмайди.

Муваффақият гарови (кафолати) функциясини бажарувчи омилларнинг генезиси тўғрисидаги фикр юритилганда, энг аввало, уларнинг бирламчилигини, асосий манба эканлигини назарда тутиш назарий ҳамда методологик муаммолар ечимини оқилона топишга пухта негиз ҳозирлайди, бошланғич ҳаракат нуқтасини белгилаб беришга хизмат қилади. Назарий мулоҳазаларга биноан, фаолият, хулқ ва муомаланинг бир текис, самарали кечиши генетик нуқтаи назардан қуйидагиларга боғлиқ:

1. Объектив (табiiй) ва субъектив (шахсга оид) шарт-шароитлар мавжудлигига.

2. Объектив ва субъектив шарт-шароитлар ҳукм суришини ўзгартирувчи тасодифий ва фавқулоддаги вазиятлар таъсирчанлигига, устуворлигига.

3. Эмоция ва ҳиссиётнинг ижобий (позитив), салбий (негатив) хусусият касб этишига.

4. Инсоннинг шахслилик ва характерологик хусусиятларининг барқарорлигига (беқарорлигига).

5. Шахснинг комиллик даражасига эришганлигига ва ҳоказо.

Шахснинг ҳаёт ва фаолиятда муваффақиятга эришиш, мақсадга мувофиқ саъи-ҳаракатларни унга йўналтириш учун қуйидагиларга эътибор қилиш зарурарнинг заруратидир:

1) объектив ва субъектив шарт-шароитлар ўзгарса, уларга тузатишлар (коррекция) киритишга тайёргарликка;

2) факулдадаги вазиятларга кўникиш учун шахсга тренинг ёрдами билан таъсир ўтказишга, унда иккинчи қиёфани шакллантиришга;

3) организмнинг ҳар қандай стихияларга чидамлилигини орттиришга;

4) комилликка интилиш ҳис-туйғуларини такомиллаштиришга;

5) шахс имкониятларини рўёбга чиқишга кўмаклашишга (ўзини ўзи кашф қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўзига ўзи таскиш бериш, ўзини ўзи қўлга олиш ва ҳоказо).

Инсон ҳаётини ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар мавжуд бўлиб, улар муайян даражада шахсни таъсирига берилувчандирлар.

6. Реориентация психологик муаммо сифатида

Психология фанида касб танлашга йўллаш (профориентация) атамаси қадим замондан қўлланилиб келинади. Лекин ижтимоий ҳаётнинг кейинги даврларида бошқа бир атама фанимизга кириб келди, у реориентация (қайта йўллаш) деб аталиб, инсонни янги бир мослашмага (кўникмага) касбга йўналтиришни билдириб келади.

қайта касбга йўллаш (реориентация) ўта инсонпарварлик (гуманистик) ғояни касбини ўзгартирувчи ёки ишсиз қолган шахс руҳиятига сингдиришни англатади. Ишлаб чиқаришга автомат қурилмаларнинг (электрон мосламаларнинг, роботларнинг) кириб келиши иш ўринларининг қисқаришига олиб келади. Муассаса, ташкилот, корхона рентабеллигининг пасайиши ҳам ходимларга нисбатан эҳтиёжнинг камайишини келтириб чиқаради. Маълумки, бозор иқтисодиёти рақобатга асосланади, шунинг учун тестларга бардош берувчи, юқори малакали, маҳоратли, билимдон, комил инсонгина синовлардан муваффақиятли ўта олади, холос. Ўртамиёна

даражадаги мутахассислар эса иш ўрнини йўқотиб, вақтинча ишсизлар рўйхатига киради.

Ишсизлик, иш ўрнини йўқотиш аёлларда ўкинчли (аянчли) ҳис-туйғулар қобиғига ўта мураккаб кечади, гўёки трагедия, ҳалокат, жудолик вужудга келганда ҳам экстравертлик, ҳам интровертлик хусусиятлари уйғунлашгандай юз беради. Эркаклар эса бундай вазиятларга матонат билан, иложи борича ҳиссиётларга берилмасдан, ақл-заковат маромларига тортилганлик тўйғуси устуворлигида намоён бўлади. Эркакларда ачиниш, хафахонлик кечинмалари тарзида ҳукм суриши, аста-секин унинг таъсир кучи пасайиши кузатилади. Бунда инсоннинг руҳий кечинмалари кескин ўзгаришининг асосий омиллари сифатида унинг иш даври ва ёши ижтимоий муаммо майдонига чиқади. Ёшнинг улғайиши янги муҳит, ўзгача шароит, нотаниш жамоа ва унинг нуфузи каби масалалар ечимига салбий муносабатни келтириб чиқаради. Мазкур объектга узоқ давр меҳнат фаолиятини бағишлаш ҳам фрустрация ҳолатини ҳаракатлантирувчи сафида асосий роль ўйнаши мумкин. Хуллас, ҳар иккала омил ҳам фрустрациянинг манбаи вазифасини ўтайди (бажаради), нохуш муваққат кечинмалар вужудга келиши, кечиши, ривожланиши жараёнларини узлуксиз равишда бажариб туради.

Ҳозирги замон меҳнат биржаларида реориентация (қайта касбга йўллаш) ишлари олиб борилиши марказлаштирилган. махсус ходимлар компьютер хотирасига жойлаштирилган шаҳар, туман бўйича ихтисослар бўйича ёки ихтисослараро мутахассислар рўйхати (зарурияти, эҳтиёжи, талаби) билан иш излаб келган муҳтож шахс таништирилади. Аксарият меҳнат биржаларида психологлар етишмаганлиги туфайли иш билан таъминлаш, бўш ўринларни тўлдириш билан шуғулланилади, холос. Аслида эса бу хизмат қатор омилларни текшириш, ўрганишни тақозо этади, илмий психологик қонуниятлар асосида иш юритишни талаб қилади, чунончи:

1. Шахснинг фазилатлари, характерологик хислатлари.
2. Хиссий жабҳалари ва иродавий сифатлари.
3. Инсоннинг когнитив ва регулятив имкониятлари.
4. Эҳтиёжи, мотиви, мотивацияси, мотивировкаси.
5. Касбий майли, қизиқиши, лаёқати.
6. Профессиограмма талабларига мослиги, касбий яроғлиги.
7. Иқтидори (истеъдоди), қобилияти, салоҳияти.
8. Касбий билимлари, кўникмалари, малакалари, маҳорати.
9. Умумий савияси, дунёқараши, маслағи (эътиқоди).

10. Саломатлиги, жинсий хусусиятлари, ёши.
11. Изланувчанлиги, ижодий имкониятлари, инновацияга нисбатан муносабати.
12. Ижтимоий етуклиги, ташкилотчилик қобилияти.
13. Экстравертлиги ва интровертлиги.
14. Юксак инсоний туйғуларга (ахлоқий, ақлий, нафосат, праксик) эгаллиги.
15. Фидоийлик, альтруистик, ватанпарварлик фазилатлари устуворлиги ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган мезонлар бўйича текшириш ишлари бир неча методлар, методикалар орқали кўп серияли тажрибалар негизида амалга оширилади. Бунинг учун тестлардан қибилиятга, шахсга, ижодиётга, хотирага шахслараро муносабатга (оид), махсус ишлаб чиқилган материаллардан, мақсадли вазиятлардан, қийинлаштирилган топшириқлардан, муаммолардан, психологик тренинглардан, психодрамалардан ва бошқалардан фойдаланилади.

Олинган натижалар сифат ва миқдор жиҳатдан таҳлил қилингандан кейин муайян хулосалар чиқарилади. Хулосалар асосида реориентация субъекти розилигида ишга муҳтож шахс таклиф қилинган касбга йўналтирилади. Иш жойнинг масофаси, унинг экологияси, сангигиенаси, маоши, истиқболи, муаммоли жиҳатлари юзасидан мукамал фикр алмашилади, токи шартнома қонуний ҳужжат эканлиги (қийматига) зарар келтирмасин (баъзан келишувдан воз кечиш ҳолатлари ҳам юз бериб туради). Психологик кузатишларнинг кўрсатишига қараганда, реориентация (касб танлашга йўллаш) каби босқичлардан ташкил топган бўлиб, улар қисқа фурсатда (муддатда) ўтиши билан ўзаро муайян даражада тафовутланади. Жумладан, касбий маориф, касбга йўллаш, касбга саралаш, касбий мослашиш тезкорликда, мукамал, ўзига хос хусусиятлари билан тавсифланади. Айниқса, касбий мослашиш даври ўзига хос тарзда кечади, бир босқич иккинчиси билан силлиқ узвий боғланиб кетади. Касбнинг моддий (иқтисодий) томони, ижтимоий фаоллик (нуфузга эгалик), маънавий таъминланганлик (руҳий кўтаринкилик ҳиссиётининг устуворлиги) инсоннинг қайтатдан ижтимоий ҳаётдан ўз ўрнини топиш имконини яратади, унинг умрини узайтиради, руҳий имкониятлари, захиралари, потенцияси, резерви ишга тушишига пухта негиз ҳозирлайди.

Реориентация (қайта касбга йўллаш) гуманистик психология тамойилларини турмушга татбиқ этишга зарур шарт-шароитлар

яратади. Инсон омилини кадрлашга, бутун имкониятларини рўёбга чиқаришга, эзгу ният, орзу ҳавас, истак-хоҳиш ушалишига негиз вужудга келтиради. Кўп профилли касб-ҳунар эгалари сафини кенгайтиришга хизмат қилади, комилликка интилиш туйғусини жонлантиради, зарур билимлар, малакалар билан қуроллантиришга тurtки беради.

Реориентация инсон имкониятини қайтатдан синашнинг манбаи ҳисобланиб, ўзини ўзи кашф қилиши, ўзини ўзи бошқариши, ўзини ўзи ташкиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи рефлексиялаш, ўзини ўзи индентификациялаш каби шахс фазилатларини рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

ИККИНЧИ БЎЛИМ ШАХС

IV БОБ ШАХС ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1. Умумий тушунча

Психология фанида инсон зотига хослик масаласи индивид (лотинча *individ* ажралмас, алоҳида зот деган маъно англатади), шахс, индивидуаллик (яккаҳоллик) тушунчалари орқали акс эттирилади. Катта ёшдаги руҳий соғлом (эси-хуши жойида) одамлар ҳам, чақалок ҳам, нутқи йўқ, оддий малакаларни ўзлаштира олмайдиган ақли заифлар ҳам индивидлар деб аталади. Бироқ булардан биринчисинигина шахс деб аташ анъана тусига кириб қолган, чунки ўша зотгина ижтимоий мавжудод, ижтимоий муносабатлар маҳсули, ижтимоий тараққиётнинг фаол қатнашчиси бўла олади. Индивид сифатида ёруғ дунёга келган одам ижтимоий муҳит таъсирида кейинчалик шахсга айланади, шунинг учун бу жараён ижтимоий-тарихий хусусиятга эгадир. Илк болалик чоғиданоқ индивид муайян ижтимоий муносабатлар тизими доирасига тортилади, бундай шахслараро муносабатлар тарзи тарихий шаклланган бўлиб, у ёшлигиданоқ шу тайёр (аждодлар яратган) ижтимоий муносабат, муомала, мулоқот тизими билан таниша боради. Ижтимоий қуршов (оила аъзолари, маҳалла аҳли, жамоатчилик, ишлаб чиқариш жамоаси), ижтимоий гуруҳ ичида (кишиларнинг оғушида, уларнинг қалб тўрисида) одамнинг бундан кейинги ривожланиши уни шахс сифатида шакллантирувчи, унинг онги ва иродасининг хусусиятларига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳар хил хусусиятли муносабатлар мажмуасини вужудга келтиради.

Жаҳон психологияси фанида онда-сонда учраб турадиган шахсни ижтимоий муҳитнинг суст маҳсули деб тушунтириш ва унда фаолликни инкор этиш ўта баҳсли фикрдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, шахснинг ижтимоий тажрибани ўзлаштириш жараёни одамнинг ўзича амалга ошираётган фаолиятига ва унинг билан қандай мақсад кўзлаётганига нисбатан муносабатини акс эттирувчи руҳий дунёси орқали намоён бўлади. Одатда фаоллик шахсга хос хулқ-атвор, фаолият, муомала мотивларида, установкаларида, амалий кўникмаларида кўзга ташланади. Бошқача сўз билан айтганда, фаоллик шахснинг атроф-муҳитдаги воқеликни эгаллашга интилган

саби-ҳаракатларда вужудга келади. Шахснинг фаоллиги унинг ўз истиқболи учун йўл-йўриқ танлашда, уни ўзлаштиришда, ҳаётда ўз мавқеи ва ўрнини топишда гавдаланади.

Бир хил турмуш шароитлари шахс фаоллигининг турли шаклларини яратиш ҳамда ҳар хил ҳаётий вазиятни вужудга келтириш имкониятига эга. ҳаётда бирон бир танбеҳ беришнинг ўзи кимгадир руҳий ҳисни уйғотса, бошқа бирининг сиртига ҳам юқмаслиги учрайди. Шундай қилиб, одамга таъсир қилувчи барча ташқи кўзғатувчилар ижтимоий шарт-шароитларга, фаолиятнинг ички тарбиявий қисмлари (томонлари, жиҳатлари, жабҳалари, таркиблари) тузилиши йиғиндиси билан бойитилиши эвазига шахс деган тушунча ҳосил бўлади.

Шахснинг энг муҳим хусусиятли жиҳатларидан бири - бу унинг индивидуаллигидир, яъни яккаҳоллигидир. Индивидуаллик деганда, инсоннинг шахсий психологик хусусиятларининг бетакрор бирикмаси тушунилади. Индивидуаллик таркибига характер, темперамент, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ҳукмрон хусусиятлар йиғиндиси, ирода, фаолиятлар мотивлари, инсон маслағи, дунёқараши, иқтидори, ҳар хил шаклдаги реакциялар, қобилиятлари ва шу кабилар киради. Психик хусусиятларнинг бирикмасини айнан ўхшаш тарзда акс эттирувчи инсон мавжуд эмас. Масалан, яқин одамдан айрилганлиги қайғу-алам, унинг билан бирга эса ҳаётда тиклаб бўлмовчи ва бошқаларда такрорланувчи фазилатлар мураккаб воқеликнинг мангуликка йўналиши билан изоҳлаш мумкин. Шахс ўзининг қадр-қиммати ва нуқсонлари билан ижтимоий турмушда фаол иштирок қилиши, таълим ва тарбия ёрдамида юзага келган ўзининг кучли ва кучсиз жиҳатлари билан яққол, бетакрор олий зотдир.

Одам жамиятда турли гуруҳлар фаолиятида қатнашар экан, кўпинча, уларда ҳар хил вазифаларни (функцияларни) бажаради, ўзаро ҳеч бир ўхшамаган ролларни ижро этади. Масалан, ота-онанинг, оиланинг “эгови”, инжиқ, “Зўравон” бола ўз тенгқурлари даврасида эҳтиёткорона ҳаракат қилиб, ўзини тамоман бошқача тутди. Шунингдек, жиддий, талабчан ва хизмат вақтида бошқаларга кўшилмайдиган саёҳат даврида, меҳнат фаолиятида, ҳашар ва ҳамкорликда, улфатчиликда ҳазилкаш ва қизиқчига айланиши мумкин. Юқорида келтирилган масалалардан битта одамнинг ўзи турли вазиятларда мазмун жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши ролларни бажаради. Аксарият ҳолларда одам турли-туман

вазиятларга, шароитларга мос, уларга мутаносиб бўлган жиҳатларни (жабҳаларни) намоён қилади, унинг оилада, хизмат вазифасида, жамоатчилик орасида, спорт мусобақасида ва шу сингариларида ўз зиммасига олган ролларни бир-бирига қарама-қарши эмас, балки ўзаро ҳамоҳанг тарзда ўйнайди. Ана шу инсон фазилатларининг, хислатларининг, сифатларининг бир-бирига мослиги шахснинг яхлитлигини кўрсатувчи аломатлардан бири бўлиб, ундаги қарама-қаршилиқ, зиддият ва шаклланиб улгирмаган хусусиятларнинг кўрсаткичи унинг турли вазиятларда бажариладиган ролларнинг ўзаро бир-бирига зидлиги ёки номутаносиблиги ҳисобланади.

Инсон жамиятнинг турли гуруҳларида одамларнинг ўз зиммасига олган вазифалари ва роллари қанчалик ранг-баранг бўлмасин, турмушдаги мавқеи кўп маъно, кўп қиррали хусусиятга эга бўлишидан қатъи назар, инсон шахсига тўла мос келадиган ҳақиқий тавсиф бериш имконияти сақланиб қолади. Унга бериладиган тавсиф фақат унинг ўйнайдиган асосий ролларини, эгаллаган мавқеининг индивидуаллигини намоён қилувчи мотивларини аниқлаш билан эмас, балки унинг ишлаб чиқаришга, моддий бойликларни ўзлаштиришга нисбатан муносабатини ўрганиш орқали берилади. Ўзбекистонда инсон шахсига бериладиган асосий тавсиф унинг асосида гуманистик, мустақил, ҳуқуқий жамият қуриш жараёнига нисбатан ва бу ижтимоий жараёнда фаол қатнашиши каби муҳим мезонларга асосланади.

Жаҳон психология фанининг илғор тараққийпарвар, гуманистик тадқиқотчиларнинг тажрибасида кўрсатилишича, шахснинг психологик тузилиши, психологик хусусиятлари (характер хислати, темперамент хусусиятлари, иродавий сифатлари, ақлий қобилиятлари, истеъдод даражалари, барқарор қизиқишлари, ҳукмрон мотивлари, ҳиссиёти ва шу қабиларнинг бирикмаси (мажмуаси) ҳар бир яққол, алоҳида одамда бетакрор, барқарор, турғун бирликни ташкил этади. Бу эса, ўз навбатида шахсни психологик тузилишининг нисбийлиги, қатъийлиги, стереотиплиги тўғрисидаги фикрни қатъий тасдиқлашга имкон яратади.

Психик ҳолатлар, ҳодисалар (ҳиссиёт, хоҳиш, орзу, тафаккур ва шу қабилар) узлуксиз равишда ўзгариб туриши, ижтимоий гуруҳларда, ҳаётий вазиятларда одам ўз зиммасига олган ролларига алоқадор хулқ-атворнинг ўзгариши, ёшни улғайиб бориши ҳам шахснинг психологик қиёфаси (миллийлик, этник таъсир асосида) муайян даражада барқарорликни сақлайди. Мазкур нисбий

барқарорлик одам қатнашадиган унинг яшаш шароитлари, жисмоний хусусиятларининг қиёфаси билан уйғунликда шакллантирувчи ижтимоий муносабатлар йиғиндисининг доимийлиги билан узвий боғлиқдир. Бироқ биз қайд қилиб ўтган доимийлик нисбий хусусиятга эгадир. Чунки шахсни психик тузилишининг ўзгариши жаҳон психологларининг бир қатор тадқиқотларида ўрганилган. Бу ўзгаришлар одамнинг яшаш муҳити, амалга оширадиган фаолиятида намоён бўлувчи ҳисобланиб, улар ижтимоий таъсир, тарбия шароитига бевосита алоқадордир.

Демак, шахснинг нисбатан барқарор ва нисбатан ўзгарувчан хусусиятлари инсон хислатларининг яхлитлиги ва ўзаро боғлиқлигидан таркиб топувчи мураккаб бирликдан иборатдир. Одатда шахсни психологик жиҳатдан ўрганиш ўз таркибига икки асосий илмий муаммони камраб олади.

2. «Эндопсихика» ва «Экзопсихика» ҳақида тушунча

Юқорида таъкидлаб ўтилган илмий муаммолардан биринчиси бир шахсни бошқа одамлардан ажратиб турадиган индивидуал тузулишига эга эканлигидир. Ушбу яққол психологик муаммони ҳал қилиш шахснинг мазкур тузилишининг ички шароитларида ифодаланувчи хулқ-атвори олдиндан башорат қилиш имкониятини яратади. Мазкур масаланинг қўйилиши даставвал таълим ва тарбия эҳтиёжларидан, ташкилотчиликка оид фаолият соҳалари ва бошқа эҳтиёжлар замиридан келиб чиқади. Лекин бу масалани илмий асосда ҳал қилиш бошқа муаммони, яъни шахсни тоифаларга ажратиш (типология), унинг энг муҳим, мукамал тузилишини аниқлаш билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, шахс типологияси, шахсни типологик таҳлил қилишнинг энг нозик, ибратли жиҳатларини чеклаб ўтиш, у ҳақида етарли даражада тўла тасаввурга эга бўлишни хоҳласак, унинг энг умумий тасвирини умумлашган тарзда таъкидлаб ўтиш лозим.

Шахс тузилиши билан боғлиқ бўлган иккинчи масала эса бундай тузилишнинг бир қанча таркибий қисмларга ажратишни тақозо этади, бинобарин, ушбу бўлақларнинг йиғиндиси яхлит инсон шахсини вужудга келтиради. Жаҳон психологияси фанида психологлар шахсни психологик тузилишининг таркибий қисмларини турли моҳиятига асосланиб туркумларга ажратишни (классификациялашни) тавсия этмоқдалар.

Ҳозирги замон жаҳон психологиясида биологик (табиий) ва ижтимоий (социал) омил (фактор) нинг, воқеликнинг таъсири остида

шаклланган инсон шахсида иккита муҳим қисм бўлганлигини тасдиқловчи назария юксак мавқени эгаллаб турибди. Мазкур назарияга биноан “ички психик” (“эндопсихик” - юнонча “эндо” ички деган маънони билдиради) қисмларга ажратилади, деган ғояни илгари сурилади. Ушбу талқинга кўра “эндопсихика” шахснинг психик тузилишининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функцияларнинг ўзаро боғлиқлиги акс эттирилади. Унинг негизида инсоннинг нерв-психологик тузилиши билан “эндопсихик” айнан бир нарса деган тушунчани тасдиқлаш ётади, гўёки у одам шахсининг ички механизмини юзага келтиради. Психик тузилишнинг “экзопсихик” қисми бўлса шахснинг ташқи муҳитига нисбатан муносабатини, шахсга қарама-қарши бўлган барча жиҳатларини, шахслараро ва объектив муносабатини белгилайди. “Эндопсихика” ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, хотира, тафаккур, ҳаёл каби билиш жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зўр бериш хислатларини, ихтиёрсиз ҳаракатларни ва шу каби фазилатларни акс эттиради. “Экзопсихика” эса ўз таркибида шахс муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, маслағи, устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётларини, эгаллаган билимларни, тажрибаларни ва шу сингариларни қамраб олади. Табиий омилга (асосга) эга бўлган “эндопсихика” биологик шарт-шароитларга боғлиқдир, аксинча, “экзопсихика” ижтимоий воқеликлар таъсири остида юзага келади, таркиб топади ва такомиллашиб боради.

Шахснинг таркиб топиши бир қатор омилларга боғлиқ деган назариянинг намоёндалари бўлмиш ҳозирги замон узоқ чет эл (АҚШ, Англия, Франция, Германия, Швецария ва бошқалар) психологлари оқибат натижасида шахснинг тузилишини ўша иккита асосий омилларга, яъни биологик ва ижтимоий (социал) воқеликларнинг таъсирига боғлиқ бўлган тузилишининг мавжудлигидан манфаатдордирлар. Объект-субъект муносабатини белгилайди. “Эндопсихика” ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, ҳаёл жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зўр бериш хислатларини, ихтиёрсиз (идеомотор) ҳаракатларини ва шу каби фазилатларини акс эттиради. “Экзопсихика” эса ўз таркибига хос муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, установакалари, маслағи, устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётларини, эгалланган билимларни қамрайди.

Психология фанида кескин қайта куриш жадал суръатлар билан давом этаётган бир даврда юқорида таҳлил қилинган қўш (икки) омиллик концепциясига қандай муносабатда бўлиш мақсадга мувофиқ?

Жумладан, диалектик материализм дарғаларининг ибораси билан айтганда, инсон шахсининг моҳияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндисидан иборат, бу ифодага ўта кескин эътироз билдиришга ҳожат йўқ. Чунки шахс ижтимоий мавжудод бўлганлиги (микромухит маҳсули эканлиги тан олинмаса-да) учун унда табиий-биологик тузилиш аломатлари сақланиб қолиши табиий ҳолдир. Масалан, шахс тузилишида биологик ва ижтимоий (социал) омилларни бирламчи деб эътироф қилиш муаммонинг бир томони (уларни ҳисобга олиш, албатта зарур), лекин иккинчи томони уларнинг ўзаро муносабатларини қай тарзда тушунишда ўз ифодасини топади. Кўпгина психологларнинг фикрича, бизнинг нуқтаи назаримизча, қўш омиллик назариянинг баҳсли жабҳаси шундан иборатки, бу назария ижтимоий омил билан биологик воқеликни, муҳит билан биологик тузилишни, “экзопсихика” билан “эндопсихика” ни механик равишда бир-бирига қарама-қарши қўяди, ўзаро таъсир этиш муаммосига лоқайдлик билан муносабатда бўлади. Мазкур концепция вакиллари шахснинг шаклланиши ва унинг тузилишига таъсир қилувчи табиий ва ижтимоий омиллар ички имкониятлари мавжуд эканлигини ҳисобга олмайдилар.

Таъкидлаб ўтилган фикрларни тасдиқлаш мақсадида улар ўтказган тажрибаларига мурожаат қиламиз. Қўш омиллик назария тадқиқотчилари тажрибаларида 80-130 см баландликдаги одамларнинг шахс хислатларини таркиб топтириш ўрганилган. Бунинг натижасида улар шахснинг тузилишида кўп хислатлари ўхшашлиги топилган. Бундай одамларнинг бўйи паст (пакана) бўлишларидан ташқари, уларнинг тузилишида ҳеч қандай нуқсон ва камчилик йўқ эканлиги аниқланган. Бундай тоифага кирувчи кишиларда болаларга хос кулгини, ҳеч бир танқидсиз оптимизмини, ўта соддаликни, муайян даражада ҳиссий (эмоционал) зўриқишни талаб қиладиган вазиятга нисбатан чидамлилиқни, уят ҳиссининг камроқ эканлигини учратиш мумкиндир. Шахснинг хислатларига на “эндопсихика”, на “экзопсихика” қисмларини киритиш мумкин эмас. Чунки шахснинг сифатлари митти одамларнинг психик хусусиятларининг маҳсули бўлиб, улар бўйига нисбатан ўз тенгқурлари ўртасидаги фарқ аниқланган даврдан эътиборан шундай

бир ижтимоий вазиятда пайдо бўлиши, таркиб топишининг такомиллашиши табиийдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, теварак-атрофдагиларнинг митти одамларга бўйдор кишиларга қараганда бошқа муносабати, уларнинг писанд қилмаслиги, камситилиши, улар ҳам барча каби нарсаларни ҳис қилиш, орзу қилиш, ажабланиш, ҳайрон қолиш сабабли уларда шахснинг ўзига хос тузилиши вужудга келади. Бундай яққол воқелик уларнинг руҳий эзилишини, баъзан бошқаларга, ҳатто ўзларига нисбатан тажавузкорона йўл тутишларини ниқоблайди, холос. Мабодо биз митти одамлар (лилипутлар) ўзлари билан бап-баровар бўйли кишилар муҳитида яшайди деб тасаввур қилсак, у ҳолда уларда ҳам теварак-атрофдаги бошқа одамлардаги каби мутлақо бошқача шахсий фазилатлар, хусусиятлар, хислатлар, сифатлар мужассамлашиши мумкин бўлар эди.

Тараққийпарвар (гуманистик) психология фанида таъкидланганидек, шахс тузилишидаги табиий, органик жиҳатлар ва ҳолатлар унинг ижтимоий шарт-шароитларига боғлиқ таркибий қисмларидир. Шахс тузилишидаги табиий (анатомик-физиологик ва бошқа сифатлар) ва ижтимоий омиллар яхлит бирликни ташкил қилади ва улар ҳеч маҳал ихтиёрсиз равишда бир-бирига қарама-қарши қўйилишига йўл қўймаслик керак.

Шундай қилиб, илмий психология (материалистик деб аташдан сақланиш мақсадида) фанида барча категорияларга умумбашарий, умуминсоний тамойил нуқтаи назардан ёндашиш шахс тузилишида табиий (биологик) ва ижтимоий (социал) омиллар ролини тан олади, инсон шахсидаги биологик ва ижтимоий воқеликларни атиги шуларнинг негизида қарама-қарши қўйишга танқидий муносабатда бўлади.

Шахс муаммосини диалектик материализм позициясида туриб ҳимоя қилувчи собиқ совет психологияси ва бошқа тараққийпарвар йўналиш вакиллари шахснинг фаоллиги теварак-атрофдаги олам билан бўладиган ўзаро муносабат жараёнида фаолият вужудга келиши мумкин деган таълимотга асосланади. Шахсни фаоллигининг манбаи унинг эҳтиёжлари ҳисобланиб, худди шу эҳтиёжлар одамни муайян тарзда ва маълум йўналишга ҳаракат қилишга ундайди. Худди шу боисдан эҳтиёж шахс фаоллигининг манбаи сифатида юзага келади ва унинг яққол турмуш шароитига боғлиқлигини акс эттирувчи ҳолатдир.

Эҳтиёжларда шахснинг яққол ижтимоий турмуш шароитларига боғлиқлиги мотивлар тизими (мотивация) сифатида ўзининг фаол жабҳалари билан ифодаланади. Мотивлар маълум эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фаолиятга нисбатан моликликдир, деган таърифланишга мутлақо мосдир. Психология фанида қизиқишлар деганда, одамларнинг билиш жараёнига йўналтирилган эҳтиёжларнинг ҳиссий акс этишидир. Билиш эҳтиёжларини шахс томонидан қондирилиши унинг билимларидаги узулишларини тўлдиришга, таълим вазиятларига тўғри мослашишга ҳамда уларни тушинишга зарур имкониятлар яратади ва ёрдам беради.

Эътиқод одамнинг шахсий қарашлари, хулқ-атвор тамойиллари, илмий дунёқарашларига асосланиб ҳаракат қилишга ундовчи англашилган эҳтиёжлар мажмуидир. Эътиқод шаклида юзага келадиган эҳтиёжларнинг мазмунини одамни қуршаб турган табиат ва у яшайдиган жамият ҳақидаги билимлар ҳамда уларни муайян даражада шахс томонидан англаш ҳосил бўлади ва аста-секин турли ташқи таъсирлар ёрдамида такомиллашиб боради.

Инсонда вужудга келадиган тилаклар саъи-ҳаракатлар мотивлари ҳисобланиб, бу мотивларда айнан шу вазиятда бевосита яққол намоён бўлмаган турмуш ва ривожланиш шароитларида эҳтиёжлар ифодаланади.

Шахснинг психик тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучлари инсоннинг ҳаёти-фаолияти давомида ўзгариб турувчи эҳтиёжлари билан уларни қондиришнинг ҳақиқий имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар бўлиб ҳисобланади. Булар тўғрисида жаҳондаги илмий психологик адабиётларда бир қатор қимматли ва бой материаллар мавжуддир.

Одатда шахсни ривожлантириш, шакллантириш, таркиб топтириш, камолотга етказиш мавжуд қарама-қаршиликларни, зиддиятли вазиятларни енгиш, иродавий зўр бериш, зўриқиш, танглик, жиддийлик ҳолатларини бошқариш, ўзини қўлга олиш орқали ушбу фаолитнинг амалга оширишнинг оқилона, омилкор воситаларини (йўллари, усуллари, операциялари, кўникмалари, уқувлари, малакалари, одатлари, ҳаракатлари, саъи-ҳаракатлари кабиларни) ўзлаштириш, эгаллаш натижасида вужудга келади. Буларнинг барчаси имитация (таклид), идентификация, рефлексия, стереотипизация, таълим, ўқитиш, ўқиш, ўрганиш, ўргатиш, сабоқ олиш, ўзлаштириш, мустақил билим олиш жараёнида юзага келтирилади. Мазкур ҳолатда аниқ фаолият орқали эҳтиёжни

қондириш қонуний равишда янада юксакрок, юқори босқичдаги янги хусусиятига эга бўлган эҳтиёжни туғдиради.

Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг туғилиши, тараққиёти, уларни саралаш ва шакллантириш ҳамда мустақил, демократик, ҳуқуқий жамият кишисига хос бўлган миллий, ҳудудий маънавият, руҳият ва қадриятларнинг қонуниятларига, хоссаларига, механизмларига асосланган шарқона, ўзбекона юксак ахлоқий ҳисларга эга инсонларни вояга етказиш республикамиз психолог олимларининг олдида турган асосий вазифаларидан биридир. Бунинг учун психологлар кўп тажрибаларда синалган (ишончли, валидди, репрезентатив) тестлар, методлар (инновацион хусусиятли), методикалар (уларнинг инвариантлари, вариациялари, модификациялари), муайян касбий малакалар, услубий қуроллар (кўрсатмалар, тавсиялар, ишламалар, модуль ва рейтинг тизимлари), замонавий техник воситалар билан тўла-тўқис қуролланишлари, назарий ва амалий билимларни эгаллашлари, олинган натижаларни кўп қиррали (сифат, миқдор, корреляцион, дисперсион, фактор ва ҳоказо) таҳлил қила билишлари, чуқур талқин қила олишлари мутлақо зарурдир. Чунки буларсиз шахсни комил инсон сифатида шакллантириш, камол топтириш мумкин эмас, бинобарин, иккиёқлама ўзаро таъсир бундай имконият яратишга қодир.

3. Чет эл психологиясида шахс назариялари

Жаҳон психологияси фанида шахснинг камолоти, унинг ривожланиши тўғрисида хилма-хил назариялар яратилган бўлиб, тадқиқотчилар инсон шахсини ўрганишда турлича позицияда турадилар ва муаммо моҳиятини ёритишда ўзига хос ёндашишга эгадирлар. Мазкур назариялар қаторига биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психоаналистик, бихевиористик кабиларни киритиш мумкин. қуйида санаб ўтилган назариялар ва уларнинг айрим намоёндалари томонидан шахсни ривожлантиришнинг принциплари тўғрисидаги қарашларига тўхталиб ўтамиз.

Биогенетик назариянинг негизида инсоннинг биологик етилиши бош омил сифатида қабул қилинган бўлиб, қолган жараёнларнинг тараққиёти ихтиёрий хусусият касб этиб, улар билан ўзаро шунчаки алоқа тан олинади, холос. Мазкур назарияга биноан, тараққиётнинг бош мақсади - биологик детерминантларига (аниқловчиларига)

қаратилади ва уларнинг моҳиятидан социал-психологик хусусиятлар келтирилиб чиқарилади.

Тараққиёт жараёнининг ўзи, даставвал биологик етилишнинг универсал босқичи сифатида шарҳланади ва талқин қилинади.

Биогенетик қонунни Ф.Мюллер ва Э.Геккеллар кашф қилишган. Биогенетик қонуният органнинг тараққиёти назариясини ташвиқот қилганда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян даражада тарихий роль ўйнаган. Бироқ органнинг индивидуал ва тарихий тараққиёти муносабатларини тушунтиришда қўпол хатоларга йўл қўйган. Жумладан, биогенетик қонунга кўра, шахс психологиясининг индивидуал тараққиёти (онтогенез) бутун инсоният тарихий тараққиётининг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди, деган ғоя ётади.

Немис психологи В.Штерннинг фикрича, чақалоқ (янги туғилган бола) ҳали у одам эмас, балки фақат сут эмизувчи ҳайвондир, у олти ойликдан ошгач, психик тараққиёти жиҳатидан фақат маймунлар даражасига тенглашади, икки ёшида эса оддий одам ҳолига келади, беш ёшларда ибтидоий пода ҳолатидаги одамлар даражасига етади, мактаб давридан бошлаб ибтидоий даврни бошидан кечиради, кичик мактаб ёшида ўрта аср кишилар онгига ва ниҳоят етукли даврдагина (16-18 ёшларда) у ҳозирги замон кишиларининг маданий даражасига эришади.

Биогенетик назариянинг йирик намояндаларидан бири бўлмиш америкалик психолог С.Холл психологик тараққиётнинг бош қонуни деб “рекапитуляция қонуни” ни (филогенезни қисқача такрорлашни) ҳисоблайди. Унинг фикрича, онтогенездаги индивидуал тараққиёт филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди. Олимнинг талқинига биноан, гўдаклик ҳайвонларга хос тараққиёт палласини қайтаришдан бошқа нарса эмас. Болалик даври эса қадимги одамларнинг асосий машғулоти бўлган овчилик ва балиқчилик даврига айнан мос келади. 8-12 ёш оралиғида ўсиш даври ўсмирорди ёшидан иборат бўлиб, ёввойиликнинг охири ва цивилизациянинг бошланишидаги камолот чўққисига ҳамоҳангдир. Ўспиринлик эса жинсий етилишдан (12-13) бошланиб то етуклик даври кириб келгунга қадар (22-25 ёшгача) давом этиб, у романтизмга эквивалентдир. С.Холлнинг талқинига қараганда, бу даврлар “бўрон ва тазйиқлар”, ички ва ташқи низолар (конфликт) дан иборат бўлиб, уларнинг кечиши давомида одамда “индивидуаллик туйғу” си вужудга келади. Шахсни ривожланишининг ушбу назарияси ўз

даврида бир талай танқидий мулоҳазалар манбаи вазифасини ўтади, чунки инсон зотидаги ривожланиш босқичлари филогенезни айнан такрорламайди ва такрорлаши ҳам мумкин эмас.

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тури немис “конституцион психологияси” (инсоннинг тана тузилишини асослаган назария) намояндалари томонидан ишлаб чиқилган. Э.Кречмер шахс (психологияси) типологияси негизига бир қанча биологик омилларни (масалан, тана тузилишининг типи ва бошқаларни) киритиб, инсоннинг жисмоний типи билан ўсишининг хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, деб тахмин қилади. Э.Кречмер одамларни иккита катта гуруҳга ажратади ва унинг бир бошқа циклоид тоифасига хос (тез қўзғалувчи, ҳис-туйғуси ўта барқарор), иккинчи учидан эса шизоид тоифасига (одамови, муносабатга қийин киришувчи, ҳис-туйғуси чекланган) хос одамлар туришини айтади. Бу тахминини у шахс ривожланиши даврига кўчиришга ҳаракат қилади, натижада ўсмирларда циклоид хусусиятлари, (ўта қўзғалувчанлик, тажовузкорлик, аффектив табиатлилик, илк ўспиринларда эса шизоидлик хусусиятлари бўлади, дея хулоса чиқаради. Лекин инсонда биологик шартланган сифатлар ҳамisha етакчи ва ҳал қилувчи роль ўйнай олмайди, чунки шахснинг индивидуал-типологик хусусиятлари бир-бирига айнан мос тушмайди.

Биогенетик назариянинг намояндалари америкалик психологлар А.Гезелл ва С.Холл тараққиётнинг биологик моделига чамалаб иш кўрадилар, бу жараёнда мувозанат, интеграция ва янгиланиш цикллари ўзаро ўрин алмашилиб туради, деган хулосага келадилар.

Психология тарихида биологизмнинг энг яққол кўриниши Зигмунд Фрейднинг шахс талқинида ўз ифодасини топган. Унинг таълимотига биноан, шахснинг барча хатти-ҳаракатлари (хулқи) онгсиз биологик майллар ёки инстинктлар билан шартланган, айниқса биринчи навбатда, у жинсий (сексуал) майлига (либидога) боғлиқдир. Бунга ўхшаш биологизаторлик омиллари инсон хулқини белгиловчи бирдан-бир мезон ёки бетакрор туртки ролини бажара олмайди.

Биогенетик назариянинг қарама-қарши кўриниши - бу аксил қутбга жойлашган социогенетик назария ҳисобланади. Социогенетик ёндошишга биноан, шахсда рўй берадиган ўзгаришлар жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш (социализация) усуллари, уни қуршаб турган одамлар билан ўзаро муносабати воситаларидан келиб чиққан ҳолда тушунтирилади. Ижтимоийлашув назариясига кўра, инсон

биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётнинг ижтимоий шарт-шароитларининг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

ғарбий Европанинг энг муҳим нуфузли назарияларидан бири - бу роллар назариясидир. Ушбу назариянинг моҳиятига биноан жамият ўзининг ҳар бир аъзосига статус (ҳақ-ҳуқуқ) деб номланган хатти-ҳаракат (хулқ) нинг барқарор усуллари мажмуасини таклиф қилади. Инсон ижтимоий муҳитда бажариши шарт бўлган махсус роллари шахснинг хулқ-атвор хусусиятида, ўзгалар билан муносабат, мулоқот ўрнатишида сезиларли из қолдиради.

АҚШ- да кенг тарқалган назариялардан яна биттаси - бу индивидуал тажриба ва билимларни эгаллаш (мустақил ўзлаштириш) назариясидир. Мазкур назарияга биноан шахснинг ҳаёти ва унинг воқеликка нисбатан муносабати кўпинча кўникмаларни эгаллаш ва билимларни ўзлаштиришнинг самараси кўзгатувчини узликсиз равишда мустаҳкамланиб боришнинг маҳсулидир. (Э.Торндайк, Б.Скиннер ва ҳоказо).

К.Левин томонидан тавсия қилинган “фазовий зарурат майдони” назарияси психология фани учун (ўз даврида) муҳим аҳамият касб этади. К.Левиннинг назариясига кўра индивиднинг хулқи (хатти-ҳаракати) психологик куч вазифасини ўтовчи иштиёғ (интилиш), мақсад (ният) лар билан бошқарилиб турилади ва улар фазовий зарурат майдонининг кўлами ва таянч нуқтасига йўналтирилган бўлади.

Юқорида таҳлил қилинган (шарҳланган) ҳар бир назария шахснинг ижтимоий хулқи (хатти-ҳаракати) ни ўзгалар учун эпиқ ёки маҳдуд муҳит хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тушунтиради, бу ўринда одам хоҳлайдими ёки йўқми бундан қатъи назар мазкур шароитга мослашмоғи (кўникмоғи) зарур, деган ақидага амал қилинади.

Бизнингча, барча назарияларда инсон ҳаётининг ижтимоий-тарихий вазиятлари ва объектив шарт-шароитлари мутлақо эътиборга олинмаганга ўхшайди.

Психологияда психогенетик ёндошиш ҳам мавжуд бўлиб, у биогенетик, социогенетик омилларнинг қимматини камситмайди, балки психик жараёнлар тараққиётининг биринчи даражали аҳамиятга эга деб ҳисоблайди. Ушбу ёндошишнинг учта мустақил йўналишга ажратиб таҳлил қилиш мумкин, чунки уларнинг ҳар бири ўз моҳияти, маҳсули ва жараён сифатида кечиши билан ўзаро тафовутланади.

Психиканинг иррационал (ақлий билиш жараёнларидан ташқари) таркибий қисмлари бўлмиш эмоция, майл ва шу кабилар ёрдамида шахс хулқини таҳлил қилувчи назария психодинамика дейилади. Мазкур назариянинг йирик намоёндаларидан бири - бу америкалик психолог Э.Эриксондир. У шахс ривожини 8 та даврга ажратади ва уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос бетакрор хусусиятга эгадир.

Биринчи давр - гўдаклик. Ушбу даврда гўдакда онгсизликка асосланган ташқи дунёга нисбатан “ишонч” туйғуси вужудга келади. Бунинг бош сабабчиси ота--онанинг меҳр-муҳаббати, ғамхўрлиги ва жонкуярлигининг нишонасидир. Агарда гўдакда ишонч негизи пайдо бўлмаса, балки борлиққа нисбатан ишончсизлик ҳисси туғилса, у тақдирда вояга етган одамларда маҳдудлик, умидсизлик шаклида акс этувчи хавф вужудга келиши, эҳтимол.

Иккинчи даврда, яъни илк болалиқда жонзодда ярим мустақиллик ва шахсий кадр-қиммат туйғуси шаклланади ёки аксинча, уларнинг қарама-қаршиси бўлмиш уят ва шубҳа ҳисси ҳосил бўлади. Болада мустақилликнинг ўсиши, ўз танасини бошқаришга кенг имконият яратиб, бўлғусида шахс хусусиятларига айланувчи тартиб ва интизом, масъулият, жавобгарлик, ҳурмат туйғуларини таркиб топтиришга пухта замин ҳозирлайди.

Учинчи давр - ўйин ёши деб аталиб 5 ёшдан 7 ёшгача бўлган болаларни ўзига қамраб олади. Мазкур даврда ташаббус туйғуси, қайсидир ишни амалга ошириш ва бажариш майлини таркиб топтиради. Мабодо унда хоҳиш-истакни рўёбга чиқаришнинг йўли тўсиб қўйилса, ушбу ҳолатда бола ўзини айбдор деб ҳисоблайди. Мазкур ёш даврида давра, яъни гуруҳий ўйин, тенгқурлари билан мулоқотга киришиш жараёнлари муҳим аҳамият касб этади, натижада боланинг турли роллар синаб кўришига, ҳаёлотни ўсишига имкон яратилади. Худди шу даврда болада адолат туйғуси, уни тушуниш майли туғила бошлайди.

Тўртинчи давр - мактаб ёши деб номланиб, ундаги асосий ўзгаришлар кўзлаган мақсадга эришиш қобилияти, уздабуронлик ва маҳсулдорликка интилиш туйғуси билан ажралиб туради. Унинг энг муҳим қадрияти - омилкорлик ва маҳсулдорликдан иборатдир. Ушбу ёш даврининг салбий жиҳатлари (иллатлари) ҳам кўзга ташланади ва уларнинг қаторига ижобий хислатлари етарли даражада бўлмаганлиги, онги ҳаётнинг барча қирраларини қамраб ололмаслиги, муаммоларни ечишда ақл-заковатнинг етишмаслиги, билимларни

ўзлаштиришда қоқоқлиги (суствлиги) ва ҳоқазо. Худди шу даврда шахсда меҳнатга нисбатан индивидуал муносабати шакллана бошлади.

Бешинчи давр - ўспиринлик - ўзининг бетакрор хислати, индивидуаллиги ва бошқа одамлар билан кескин тафовутланиши билан тавсифланади. Шунингдек, ўсмирлик шахс сифатида ноаниқлик, муайян ролнинг урдаламаслик, қатъиятсизлик сингари нуқсонларга (иллатларга) эгадир. Мазкур даврнинг энг муҳим хусусияти “ролни кечиктириш”нинг ўзгариши ҳисобланиб, бирмунча тараққиёт босқичига кўтарилишининг дақиқасидир. Унда ижтимоий ҳаётда бажараётган ролларининг кўлами кенгайди, лекин уларнинг барчасини жиддий эгаллаш имконияти мавжуд бўлмади, ваҳоланки бу кезде ўспирин ролларда ўзини синаб кўриш билан чекланади, холос. Эриксон ўспиринларда ўз-ўзини англашнинг психологик механизмларини батафсил таҳлил қилади, унда вақтни янгича ҳис қилиш, психосексуал қизиқиш, патоген (қасаллик кўзғатувчи) жараёнлар ва уларнинг турли кўринишлари намоён бўлишини шарҳлайди.

Олтинчи давр - ёшлик бошқа одамга (жинсга) нисбатан психологик интим яқинлашув қобилияти (уқуви) ва эҳтиёжи вужудга келиши билан ажралиб туради. Айниқса, жинсий майл бу соҳада алоҳида ўрин тутди. Бундан ташқари, ёшлик танҳолик ва одамовилик каби беҳосият хусусиятлари билан тафовутланади.

Етинчи давр - етуқлик даври деб аталиб, ҳаёт ва фаолиятнинг барча соҳаларида (меҳнатга, ижодиётга, ғамхўрликда, пушт қолдиришда, тажриба ўзатишда ва бошқаларда) маҳсулдорлик туйғуси унга узлуксиз равишда ҳамроҳ бўлади ва эзгу ниятларнинг амалга ошишида туртки вазифасини бажаради. Шунингдек, мазкур даврда айрим жиҳатларда турғунлик туйғуси нуқсон (иллат) сифатида ҳукм суриши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Саккизинчи давр, яъни қарилик инсон тариқасида ўз бурчини урдалай олганлиги, турмушнинг кенг қамровлиги, ундан қаноатланганлиги (қоникқанлиги) туйғулари билан тавсифланади. Салбий хусусият сифатида ушбу ёшда ҳаётдан, фаолиятдан ноумидлилик, улардан кўнгил совиш ҳис-туйғуларини таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Донолик, софлик, гуноҳлардан фориғ бўлишлик бу ёшдаги одамларнинг энг муҳим жиҳати, саховати ҳисобланади, бинобарин, ҳар бир алоҳида олинган ҳолатга нисбатан шахсият ва умумият нуқтаи назардан қараш уларнинг олий ҳиммати саналади.

Э.Шпрангер “Ўспиринлик даври психологияси” деган асарида қизларнинг 13 ёшдан 19 ёшгача, йигитларнинг эса 14 ёшдан 22 ёшгача киритишни тавсия қилади. Ушбу ёш даврида юз берадиган асосий ўзгаришлар Э.Шпрангер бўйича:

а) шахсий “Мен” ни кашф қилиш,
б) рефлексиянинг ўсиши,
в) ўзининг индивидуаллигини англаш (тушуниш) ва шахсий хусусиятларини эътироф қилиш,
г) ҳаётий эзгу режаларининг пайдо бўлиши,
д) ўз шахсий турмушини англаган ҳолда қуриш установакаси ва ҳоказо. Унинг фикрича, 14-17 ёшларда вужудга келадиган инқирознинг моҳияти уларга катталарнинг болаларча муносабатидан қутулиш туйғусини туғилишидан иборатдир. 17-21 ёшларнинг яна бир хусусияти - ўзининг тенгқурлари ва жамоатчилик қуршовидан “узилиш инқироzi” ва танҳолик туйғусининг пайдо бўлишидир. Бу ҳолатни тарихий шартланганлик шарт-шароитлар ва омиллар вужудга келтиради.

Э.Шпрангер, К.Бюлер, А.Маслоу ва бошқалар персонологик назариянинг йирик намоёндалари бўлиб ҳисобланадилар.

Когнитивистик йўналишнинг асосчилари қаторига Ж.Пиаже, Дж. Келли ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ж.Пиаже интеллект назарияси иккита муҳим жиҳатга ажратилган бўлиб, у интеллект функциялари ва интеллектнинг давлари таълимотини ўз ичига қамраб олади. Интеллектнинг асосий функциялари қаторига уюшқоқлик (тартиблилик) ва адаптация (мослашиш, кўникиш) дан иборат бўлиб, интеллектнинг функционал инвариантлиги деб юритилади.

Муаллиф шахсда интеллект ривожланишининг қуйидаги босқичларга ажратади:

- 1) сенсомотор интеллекти (туғилишдан то 2 ёшгача),
- 2) операциялардан илгариги тафаккур даври (2 ёшдан то 7 ёшгача),
- 3) конкрет операциялар даври (7-8 ёшдан 11-12 ёшгача),
- 4) формал (расмий) операциялар даври.

Ж.Пиаженинг ғояларини давом эттирган психологларнинг бир гуруҳини когнитив-генетик назарияга бириктириш мумкин. Бу йўналишнинг намоёндалари қаторига Л.Колберг, Д.Бромлей, Дж.Биррер, А.Валлон, Г.Гримм ва бошқалар киради.

Француз психологи А.Валлон нуқтаи назарича, шахснинг ривожланиши қуйидаги босқичларга ажратилади:

- 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври,
- 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан то 6 ойликгача,
- 3) эмоционал (ҳис-туйғу) даври - 6 ойликдан то 1 ёшгача,
- 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври - 1 ёшдан то 3 ёшгача,
- 5) персонолизм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан то 5 ёшгача,
- 6) фарқлаш даври - 6 ёшдан то 11 ёшгача,
- 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври - 12 ёшдан то 18 ёшгача.

Яна бир франциялик йирик психолог Заззо ўз ватанидаги таълим ва тарбия тизимининг тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур муаммога бошқачароқ ёндашиб ва уни ўзига хос талқин қилиб, инсоннинг улғайиб боришини қуйидаги босқичларга ажратишни тавсия қилади:

1. Биринчи босқич - боланинг туғилганидан 3 ёшигача.
2. Иккинчи босқич - 3 ёшидан 6 ёшигача.
3. Учинчи босқич - 6 ёшидан 9 ёшигача.
4. Тўртинчи босқич - 9 ёшидан 12 ёшигача.
5. Бешинчи босқич - 12 ёшидан то 15 ёшигача.
6. Олтинчи босқич - 15 ёшидан 18 ёшигача.

Схемадан кўриниб турибдики, Р.Заззо шахс ривожланишининг босқичларига индивидуаллик сифатида таркиб топиш, такомиллашиш назариясидан келиб чиқиб ёндошгани шахс шаклланиши палласининг юқори нуқтаси, яъни ижтимоийлашуви билан чекланишга олиб келган. Шунинг учун унинг таълимоти инсоннинг онтогенезда такомиллашуви, ўзгариши, ривожланиши хусусиятлари ва қонуниятлари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини бермайди.

Г.Гримм шахс ривожланиши қуйидаги босқичлардан иборат эканлигини тавсия қилади:

- 1) чақалоқлик - туғилганидан то 10 кунгача,
- 2) гўдаклик - 10 кунликдан то 1 ёшигача,
- 3) илк болалик - 1 ёшдан то 2 ёшигача,
- 4) биринчи болалик даври - 3 ёшдан то 7 ёшигача,
- 5) иккинчи болалик даври - 8 ёшдан то 12 ёшигача,
- 6) ўсмирлик даври 13 ёшдан то 16 ёшигача ўғил болалар, 12 ёшдан 15 ёшигача қизлар,
- 7) ўспиринлик даври - 17 ёшдан то 21 ёшигача йигитлар, 16 ёшдан 20 ёшигача қизлар (бокиралар),

8) етуклик даври: биринчи босқич - 22 ёшдан 35 ёшигача эркаклар, 21 ёшдан 35 ёшигача аёллар, иккинчи босқич - 36 ёшдан 60 ёшигача эркаклар, 36 ёшдан 55 ёшигача аёллар,

9) кексайиш (ёши қайтган давр) - 61 ёшдан то 75 ёшигача эркаклар, 55 ёшдан то 75 ёшигача аёллар,

10) қариллик даври - 76 ёшдан то 90 ёшигача (жинсий тафовут йўқ),

11) узоқ умр кўрувчилар 91 ёшдан бошлаб то чексизликкача.

Дж.Биррон шахс ривожланишини қуйидагича тасаввур этади:

1) гўдаклик - туғилгандан то 2 ёшигача,

2) мактаболди давр - 2 ёшдан то 5 ёшигача,

3) болалик даври - 5 ёшдан то 12 ёшигача,

4) ўспиринлик даври - 12 ёшдан то 17 ёшигача,

5) илк етуклик даври - 17 ёшдан то 20 ёшигача,

6) етуклик даври - 20 ёшдан то 50 ёшигача,

7) етуклик даврининг охири - 50 ёшдан то 75 ёшигача,

8) қариллик даври 76 ёшдан бошлаб.

Д.Бромлейнинг таснифи бошқаларникига мутлақо ўхшамайди, чунки унда шахснинг ривожланиши муайян даврларга ва босқичларга ажратилган: биринчи давр - она қорнидаги муддатни ўз ичига қамраб олади (зигота-эмбрион-ҳомила-туғилиш), иккинчи давр (болалик): а) гўдаклик - туғилгандан то 18 ойликгача, б) мактабгача босқичдан олдинги - 19 ойликдан то 5 ёшгача, в) мактаб болалик - 5 ёшдан 11-13 ёшгача, учинчи давр (ўспиринлик) - 1) илк ўспиринлик - 11 ёшдан то 15 ёшгача, 2) ўспиринлик - 15 ёшдан то 21 ёшгача, тўртинчи давр (етуклик) - 1) илк етуклик даври - 21 ёшдан то 25 ёшгача, 2) ўрта етуклик даври - 25 ёшдан то 40 ёшгача, 3) етукликнинг сўнги босқичи - 40 ёшдан то 55 ёшгача, бешинчи давр (қариллик) - 1) истефо босқичи - 55 ёшдан то 65 ёшгача, 2) қариллик босқичи - 65 ёшдан то 75 ёшгача, 3) энг кексалик даври - 76 ёшдан то чексизликгача.

Шундай қилиб, биз чет эл психологиясида шахс ривожланишининг йўналишлари ва назарияларини қисқача шарҳлаб ўтдик. қилинган таҳлиллардан кўриниб турибдики, Европа мамлакатлари ва АҚШ психологлари орасида бу соҳада битта умумий назария ҳали ишлаб чиқилмаган. Бунинг бош сабаби шахснинг тузилиши, уни шаклланиш қонуниятлари, унинг камолотида объектив ва субъектив таъсирларнинг роли, микро ва макромухитнинг таъсири, ривожланишнинг таянч манбалари бўйича умумийликнинг йўқлиги, аниқ методологияга ва илмий платформага асосланмаганликдир.

4. Собиқ Совет психологиясида шахс ривожланиши назариялари шарҳлари

Собиқ Совет психологиясида шахснинг ривожланиши муаммоси Л.С.Виготский, П.П.Блонский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик ушбу масала билан шуғулланувчилар сафи кенгайиб борди. Худди шу боисдан шахснинг тузилиши, илмий манбаи, ривожланишнинг ўзига хослиги бўйича ёндошувда, муайян даражада тафовутга эга. Ҳозирги даврда шахснинг ривожланиши юзасидан мулоҳаза юритилганда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳга ажратиш ва ундан сўнг уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқ. Бизнингча, онтогенезда шахс таракқиётини бир неча босқичларга ажратиш ва уларнинг ҳар бирига алоҳида илмий психологик таъриф бериш нуктаи назаридан ёндошиш қуйидаги назария ва йўналишларни ташкил қилади. Жумладан, ривожланишдаги инқирозга биноан (Л.С.Виготский), мотивацион ёндошиш (Л.И.Божович), фаолиятга кўра муносабат (Д.Б.Эльконин), шахснинг ижтимоийлашуви хусусиятига эътиборан (А.В.Петровский), шахсни тутган позициясини ҳисобга олиб (Д.И.Фельдштейн) ва ҳоказо.

Л.С.Виготский жаҳон психологлари шахснинг тузилиши ва ривожланишига оид назарияларни танқидий таҳлил қилиб, камолотни вужудга келтирувчи руҳий янгилинишлардан келиб чиққан ҳолда жараёни қуйидаги босқичларга ажратади.

1. Чақалоқлик даври инқирози (кризиси).
2. Гўдаклик даври - 2 ойдан 1 ёшгача. Бир яшарлик инқироз.
3. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача. 3 яшарлик инқироз.
4. Мактабгача ёшдаги давр - 3 ёшдан 7 ёшгача. ? яшарлик инқироз.
5. Мактаб ёши даври - 8 ёшдан 12 ёшгача. 13 яшарлик инқироз.
6. Пубертат (жинсий етилиш) даври - 14 ёшдан 18 ёшгача. 17 яшарлик инқироз.

Л.С.Виготский ўз асарларида ривожланишнинг ҳар бир даврини ўзига хос хусусиятларига чуқур илмий таъриф бера олган. Тадқиқотчи шахснинг ривожланишида энг муҳим руҳий янгилинишлар юзасидан ҳам илмий, ҳам амалий аҳамият касб этувчи мулоҳазалар билдирган. Бироқ унинг фикрлари ичида ўта мунозарали, баҳсбоб ўринлар талайгина. Ҳозирги замон психология фанида

Л.С.Виготскийнинг шахснинг ривожланиши назарияси илмий, тарихий, ижтимоий аҳамият касб этади, тараққиётни келтириб чиқарувчи инқирозларнинг роли тўғрисидаги мулоҳазалари ва олға сурган ғоялари шу куннинг талаби билан ҳамоҳангдир.

Собиқ Совет психологиясининг йирик намоёнчаси, Л.С.Виготскийнинг шогирди Л.И.Божович шахс шаклланишини муайян даврларга бўлишда мотивларга асосланади, шунинг учун бу ёндошувни мотивацион деб юритиш мумкин. Л.И.Божович мулоҳазасига биноан, шахснинг шаклланиши ушбу даражалардан иборат: биринчи босқич - чақалоқлик - туғилгандан то 1 ёшгача, иккинчи босқич - мотивацион тасаввур - 1 ёшдан 3 ёшгача, учинчи босқич - “Мен” ни англаш даври - 3 ёшдан 7 ёшгача, тўртинчи босқич - ижтимоий жонзод эканлигини англаш даври - 7 ёшдан 11 ёшгача, бешинчи босқич: а) ўз-ўзини англаш даври - 12 ёшдан 14 ёшгача, б) ўз ўрнини белгилаб олиш (топиш) даври - 15 ёшдан 17 ёшгача.

Л.И.Божович шахс шаклланишининг ҳар бир босқичини психологик тавсифини бериб, уларни келтириб чиқарувчи омиллар, манбалар, турткилар, механизмлар негизини очиб беришга ҳаракат қилган. Олима фикрининг йўналиши шахс психологияси билан узвий боғлиқ бўлиб мотивацион ёндошувга бевосита таҳлил ва шарҳ бўйсундирилган.

Д.Б.Элькониннинг шахс шаклланиши классификацияси етакчи фаолият назариясига (А.Н.Леонтьев таълимотига) асосланиб, ҳар бир тараққиёт палласида у ёки бу кўринишдаги фаолият устунлик қилиш эҳтимолига суянади. Инсоннинг шахс сифатида камол топиши жараёнидаги етакчи фаолият роли ушбу назариянинг асосини ташкил қилади.

Д.Б.Эльконин шахс шаклланишининг қуйидаги босқичларга ажратади:

1) гўдаклик даври - туғилгандан то 1 ёшгача; асосий фаолият - бевосита эмоционал мулоқот,

2) илк болалик даври - 1 ёшдан то 3 ёшгача; асосий фаолият - предмет билан манипуляция (нозик ҳаракат) қилиш,

3) мактабгача даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача; асосий фаолият - ролли ўйинлар, асосий фаолият - ўқиш,

5) кичик ўсмирлик даври - 10 ёшдан то 15 ёшгача; асосий фаолияти - шахсий ички (интим) мулоқот,

б) катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик ёш даври - 16 ёшдан то 17 ёшгача; асосий фаолият - ўқиш-касб танлаш.

Д.Б.Элькониннинг шахс шаклланиши босқичлари муайян кўламдаги психологлар томонидан илиқ қарши олинишига қарамасдан, маълум даражада муназарабоб ўринлар йўқ эмаслигини эътироф қилинди. Бизнингча, ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятлари фақат алоҳида олинган фаолият доираси таъсири билан чегараланиб қолмаслиги, балки оралиқ босқичлари ҳам мавжудлиги ва ундан келиб чиққан ҳолда руҳий янгиланишларда ҳам ўзгариш бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Шунга қарамасдан, Д.Б.Элькониннинг мазкур назарияси психология фанида, айниқса, ёш даврлари психологиясида энг оммабоплардан бири бўлиб қолмоқда.

Болалар психологияси фанининг йирик намоёндаси А.А.Люблинская шахс тараққиётини муайян босқичларга ажратишда педагогик психология позициясидан турган ҳолда фаолият нуқтаи назардан унга ёндашади, маълум даврларга ажратади ва уларни атрофлича шарҳлаб беришга интилади.

1. Чақалоқлик даври - туғилгандан то бир ойликгача.
2. Кичик мактабгача тарбия даври 1 ойдан то 1 ёшгача.
3. Мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр - 1 ёшдан то 3 ёшгача.
4. Мактабгача тарбия ёши даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача.
5. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилик даври - 7 ёшдан то 11 (12) ёшгача.
6. Ўрта синф ўқувчиси даври (ўсмирлик) - 13 ёшдан то 15 ёшгача.
7. Юқори синф ўқувчиси даври - 15 ёшдан то 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намоёндаси В.А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик тараққиётини мана бундай босқичлардан таркиб топиш эҳтимоли мавжудлигини асослаб беришга ҳаракат қилади.

1. Чақалоқлик (туғилгандан то 10 кунликгача).
2. Гўдаклик даври (10 кунликдан то 1 ёшгача).
3. Илк болалик даври (1 ёшдан то 3 ёшгача).
4. Боқчагача бўлган ёш давр (3 ёшдан то 5 ёшгача).
5. Боқча ёш даври (5 ёшдан то 7 ёшгача).
6. Кичик мактаб ёши даври (7 ёшдан то 11 ёшгача).
7. Ўсмирлик ёш даври (11 ёшдан то 15 ёшгача).

Негадир муаллифларнинг аксарияти онтогенезда шахснинг ривожланишини қолган босқичларини ҳисобга олмайдилар.

Ҳозирги замон психологиясининг таниқли вакили А.В.Петровский инсон тараққиётига шахсни таркиб топтиришнинг социал-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, ўзига хос оригинал классификациясини яратади. Ушбу назария негизида юксалиш, етукликка интилиш ғояси ётганлиги сабабли болалик, ўсмирлик, ўспиринлик даврлари ётади, холос. А.В.Петровскийгача психологлар тараққиётнинг бир текис жиҳатини олиб ўрганган бўлсалар, бундан ўлароқ у шахс шаклланишининг просоциал (ижтимоий қоидаларга риоя қилиб) ва асоциал (аксижтимоий) босқичлари мавжуд бўлиши мумкинлигини далиллаб беришга ҳаракат қилади. Шунинг учун тараққиёт учта макрофазадан иборат эканлигини шарҳлаб, унинг биринчи тури болалик даврига тўғри келиб, ижтимоий муҳитга мослашиш, кўникиш (адаптация), иккинчиси - ўсмирларга хос индивидуаллашиш (индивидуализация), учинчиси - ўспиринлик, яъни етукликка интилиш даврида индивидуал ҳолатларни мувофиқлаштириш (бирлаштириш) хусусиятлари билан тавсифланади. А.В.Петровский шахснинг шаклланишини қуйидаги босқичлардан иборат бўлишини таъкидлаб ўтади.

1. Илк болалик (мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр) - туғилгандан то 3 ёшгача.

2. Боқча ёши даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача.

3. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи даври - 7 ёшдан то 11 ёшгача.

4. Ўрта синф ўқувчиси (ўсмирлик) даври - 11 ёшдан то 15 ёшгача.

5. Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври - 15 ёшдан то 17 ёшгача.

А.В.Петровскийнинг классификацияси қанчалик такомил даражада бўлмасин, тараққиётнинг оралиқ босқичлари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини эътироф этишга мойилдир. Чунки ижтимоий қоидаларга биноан ўсишми ёки аксилижтимоийми унга қарамасдан, ҳар икки йўналишнинг ҳам оралиқ жабҳалари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас, лекин бу ғояни чуқурроқ шарҳлаб бериш жоиз.

Д.И.Фельдштейн классификацияси ҳам шахсга ижтимоий ёндошувга асосланган бўлса ҳам, лекин у А.В.Петровскийникидан кескин фарқ қилади. Д.И.Фельдштейннинг фикрича, инсонни шахс сифатида шаклланиш жараёнида иккита катта тараққиёт босқичини босиб ўтади, улардан бири - “Мен жамият ичида” деган позициядан иборат бўлиб, у ўзига қуйидаги ёш босқичларини қамраб олади:

- 1) илк болалик - 1 ёшдан 3 ёшгача,
- 2) кичик мактаб ёшидаги ўқувчиси даври - 6 ёшдан то 9 ёшгача,
- 3) юқори синф ўқувчиси даври - 15 ёшдан то 17 ёшгача.

Шахс тараққиётидаги иккинчи позиция “Мен ва жамият” деб номланиб, у қуйидаги ёш босқичларига тааллуқлидир:

- 1) гўдаклик - туғилгандан то 1 ёшгача,
- 2) мактабгача ёшдаги болалар - 3 ёшдан 6 ёшгача,
- 3) ўсмирлар - 10 ёшдан то 15 ёшгача.

Д.И.Фельдштейн бошқа тадқиқотчилардан фарқли ўларок, ўсмирлик даврини уч босқичга ажратади. Унинг мулоҳазасига кўра, биринчи босқич (10-11 ёш) ўзига муносабатни кашф қилишдан иборат бўлиб, ўзини шахс сифатида ҳис қилиш ва қатъий қарорга келиш билан яқунланади. Иккинчи босқич 12-13 ёшдаги ўсмирларни ўз ичига олиб, бир томондан, ўзини шахс сифатида тан олиш, иккинчи томондан, ўзига салбий муносабатда бўлиш хусусиятига эга. Учинчи босқич 14-15 ёшли катта ёшдаги катта ўсмирлардан иборат бўлиб, тезкорликда ўз-ўзини баҳолашга мойил муносабати билан тавсифланади.

Болаларда “Мен жамият ичиди” позицияси илк болалик, кичик мактаб ёшидаги, юқори синф ўқувчилик даврларида фаоллик кенг кўламда қулоч ёйди, чунки мазкур тараққиёт босқичида фаолиятнинг амалий предметли жиҳатлари жадал ўсишда бўлади. Уларда “Мен ва жамият” позицияси вужудга келиши мактабгача тарбия ёши, ўсмирлик даврларига тўғри келиб, улар томонидан ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг нормалари ва қоидаларини ўзлаштириш, шахслараро муносабат ўрнатиш, ўзаро мулоқотга киришиш хусусияти билан тавсифланади. Ана шу мураккаб социал-психологик ҳолатларга асосланган ҳолда Д.И.Фельдштейн боланинг ижтимоий тараққиётида унинг жамиятга нисбатан муносабатининг асосий (бош) ва оралик тоифаларга ажратади. Болада жамиятга нисбатан оралик муносабатнинг шаклланиши ижтимоийлашув, индивидуаллашувнинг таркибий қисмларини эгаллаш ва бир даврдан иккинчисига ўтиши натижасида юзага келади. Асосий (бош) муносабат - шахснинг ривожланишида кескин силжиш нуқталарининг пайдо бўлиши, ички сифат ўзгаришларининг вужудга келиши ва унда янги хислатларни таркиб топишининг маҳсулидир.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Д.И.Фельдштейннинг шахс ривожланиши назарияси онтогенезда юз берадиган барча психологик ҳолат ва фазилатни изоҳлаб бериш имкониятига эга эмас.

Лекин у таълим-тарбия сифатини оширишга ва такомиллаштириш жараёни (фаолияти) га ижобий таъсир ўтказиш хусусияти билан амалий аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, ҳамдўстлик мамлакатлари психологлари томонидан бир қатор пухта илмий-методологик негизга эга бўлган шахснинг ривожланиши назариялари ишлаб чиқилган. Уларнинг аксарияти онтогенезда шахснинг шаклланиши қонуниятларини очишга муайян ҳисса бўлиб хизмат қилади, амалий ва назарий муаммоларни ечишда кенг қўламда қўлланилади. Аммо онтогенезда шахснинг шаклланиши ва ривожланиши хусусиятларини акс эттирувчи назария яратиш мавруди етиб келди.

5. Собик совет психологиясида шахс таърифи

Умумий психология фанида шахснинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари ҳамда уларнинг механизмлари тадқиқ этилади. Бу борада психологлар томонидан шахсга нисбатан турлича таъриф берилган ва унинг тузилишини ўзига хос тарзда тасаввур қилишган. қуйида муаллифларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамыз.

А.Г.Ковалевнинг фикрича, шахс - бу ижтимоий муносабатларнинг ҳам объекти, ҳам субъектидир. А.Н.Леонтьев ушбу масалага бошқачароқ ёндашиб, унга шундай таъриф беради: шахс - бу фаолият субъектидир. К.К.Платоновнинг талқинига биноан: жамиятда ўз ролини англовчи, ишга лаёқатли, яроқли аъзоси шахс дейилади. Бу муаммо моҳиятини чуқурроқ очишга ҳаракат қилган С.Л.Рубинштейн таърифича, шахс - бу ташқи таъсирлар йўналишини ўзгартирувчи ички шарт-шароитлар мажмуасидир.

Психология фанида бир-бирига яқин, лекин айният бўлмаган тушунчалар қўлланилиб келинади, чунончи: одам, шахс, индивидуаллик. Уларнинг моҳиятини аниқроқ изоҳлаб бериш учун ҳар бирининг психологик табиатини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

1. Одам: сут эмизувчилар синфига даҳлдорлик, биологик жонзод эканлиги одамнинг ўзига хос хусусиятидир. Тик юришлик, қўлларнинг меҳнат фаолиятига мослашганлиги, юксак тараққий этган мияга эгалиги, сут эмизувчилар таснифига кириши унинг ўзига хос томонларини акс эттиради. Ижтимоий жонзод сифатида одам онг билан қуролланганлиги туфайли борлиқни онгли акс эттириш қобилиятидан ташқари ўз қизиқишлари ва эҳтиёжларига мутаносиб тарзда уни ўзгартириш имкониятига ҳам эгадир.

2. Шахс. Меҳнат туфайли ҳайвонот оламидан ажралиб чиққан ва жамиятда ривожланувчи, тил ёрдами билан, бошқа кишилар билан мулоқот (муомала) га киришувчи одам шахсга айланади. Ижтимоий моҳияти шахснинг асосий тавсифи ҳисобланади.

3. Индивидуаллик. Ҳар қайси инсон бетакрор ўзига хос хусусиятларга эга. Шахснинг ўзига хос қирраларининг мужассамлашуви индивидуалликни вужудга келтиради. Индивидуал шахснинг интеллектуал, эмоционал ва иродавий соҳаларида намоён бўлади.

Собиқ совет психологиясида энг кўп тарқалган шахснинг тузилишига оид материаллар билан қисқача танишиб ўтамиз.

С.Л.Рубинштейн бўйича шахс қуйидаги тузилишга эга:

1. Йўналганлик - эҳтиёжлар, қизиқишлар, идеаллар, эътиқодлар, фаолият ва хулқнинг устувор мотивлари ҳамда дунёқарашларда ифодаланади.

2. Билимлар, кўникмалар, малакалар - ҳаёт ва фаолият жараёнида эгалланади.

3. Индивидуал типологик хусусиятлар - темперамент, характер, қобилиятларда акс этади.

К.К.Платонов таълимотига кўра, шахс тузилиши қуйидаги шаклга эга:

I. Йўналганлик осттузилиши - шахснинг ахлоқий қиёфаси ва муносабатларини бирлаштиради. Ундан ҳаракатчанлик, барқарорлик, жадаллик, кўлам (ҳажм) даражаларини фарқлаш лозим.

II. Ижтимоий тажриба осттузилиши - Таълим воситасида, шахсий тажрибада эгалланган билимлар, кўникмалар ва одатларни қамраб олади.

III. Психологик акс эттириш шакллари осттузилиши - Ижтимоий турмуш жараёнида шаклланувчи билиш жараёнларининг индивидуал хусусиятлари.

IV. Биологик шартланган осттузилиш.

Мия морфологик ва физиологик хусусиятларига муайян даражада боғлиқ бўлган патологик ўзгаришларни, шахснинг ёш, жинс хусусиятларини ва унинг типологик хосиятларини бирлаштиради.

А.Г.Ковалев талқинига биноан, шахс мана бундай тузилишга эга:

1. Йўналганлик - воқеликка нисбатан инсон муносабатини аниқлайди, унга ўзаро таъсир этувчи ҳар хил хусусиятли ғоявий ва амалий установакалар, қизиқишлар, эҳтиёжлар киради.

Устувор йўналганлик шахснинг барча психик фаолиятини белгилайди.

2. Имкониятлар - фаолиятнинг муваффақиятли амалга ошишини таъминловчи тизим. Ўзаро таъсир этувчи ва ўзаро боғлиқ бўлган турлича қобилиятлар.

3. Характер. Ижтимоий муҳитда шахснинг хулқ-атвор услубини аниқлайди. Одамнинг руҳий ҳаёти шакли ва мазмуни унда намоён бўлади. Характер тизимидан иродавий ва маънавий сифатлар ажратилади.

4. Машқлар тизими. Ҳаёт ва фаолият, ҳаракат ва хулқ-атворни тузатиш (коррекциялаш), ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқаришни таъминлайди.

6. Шахснинг психологик тузилиши моделлари таҳлили

Психология фанида системали ёндашувга оид тадқиқотларнинг кўрсатишига қараганда, ҳар қайси тизимнинг тавсифи сифатида унинг тузилиши қабул қилинади. Одатда, яъни структура - бу объектнинг бир қатор таркиблари ўртасидаги унинг яхлитлиги, ўзига ўзининг айниятлашувини таъминловчи барқарор ички алоқалар мажмуасидир.

Биз шахс структураси, яъни тузилиши муаммосини баён, талқин қилишда таянч ва жабҳа, компонент тушунча тариқасида яхлит тузилишнинг нисбий мустақил қисмидан, таҳлилнинг бирлиги сифатида элемент тушунчасидан (атамасидан), ҳар қандай контекстлардан яхлитлик хусусиятини акс эттирмаса ҳам улардан фойдаланамиз. Бундай тафовут (фарқ) шахс хусусиятларини яхлит ҳолда мукамал очиш учун таркибий тизимли ва элементли тизимли даражаларини намоён этиш учун мутлақо зарур.

Шахснинг тузилиши тўғрисидаги муаммо ўзининг долзарблиги билан фаннинг тадқиқот доирасидан, предметидан ташқари чиқади. Шахс тузилишига оид илмий тасаввурларнинг яратилиши, ихлаб чиқилиши яхлит назариянинг зарурий шарти ҳисобланиб, инсоннинг ижтимоий моҳиятини қирраларини очиш имкониятига эгадир. Худди шу боисдан психологияга фалсафа, педагогика, тиббиёт сингари фанларнинг намоёндалари томонидан уни муҳокама қилиш намоён бўлаётганлиги туфайли унга қизиқишнинг юксаклигидан далолат бермоқда.

Психология фани шахс структурасининг моделини яратишга бошқа фанлардан изчилроқ киришади, унинг табиатини акс эттириш имкониятига эришади, натижада у психология муаммолари

мажмуасида марказий ўрин эгаллади. Психология олимлари томонидан тадқиқот қилинаётган долзарб муаммолар билан шахс тузилишига оид масала у ёки бу жабҳаси орқали узвий боғлиқка эга. Бу контекстда хула мотивацияси, шахснинг типологиясини ишлаб чиқиш, шахсга таъсир ўтказишнинг самарали йўл-йўриқларини қидиришни эслатиб ўтишнинг ўзи кифоя.

Психология фанида шахсга структуравий ёндашиш бўйича энг салмоқли илмий изланишлар амалга оширилганлиги қонуний ҳолат бўлиб, хилма-хил шахс структурасининг модели яратилганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир. Бу борада Б.Г.Ананьевнинг фикрича, психологик ҳодисаларни ақл (интеллект), ҳиссиёт (эмоция) ва иродага ажратилиш... инсон психологиясида структуравий ёндашиш тажрибасининг дастлабки кўриниши бўлиб, унинг ҳақчилиги кўпгина психологлар томонидан тан олинди. Б.Г.Ананьев структуравий ёндашишнинг бошқа вариантлари тариқасида турлича психик ҳодисалар билан қарама-қарши алоқаларнинг эътироф этилиши - психик актларнинг психик функциялар, оннинг онгсизлик, тенденцияларнинг потенциялар билан уйғунлигини таъкидлайди. Л.С.Виготскийнинг мулоҳазасига кўра, инсоннинг психик функцияларини юксак, маданий, қуйи, табиий турларга ажратишни киритиш мумкин, чунки уларнинг негизида таълим билан инсоннинг олий нерв фаолиятида биринчи ва иккинчи сигналлар системасининг ўзаро таъсирининг ифодаланиши ётади.

Ҳозирги даврда психология фанида психологик ҳодисаларни психик жараёнларга, ҳолатларга, шахснинг хусусиятларига ажратиш қабул қилинганлиги муҳим аҳамиятга эга. Бундай ёндашувнинг мавжудлиги Б.Г.Ананьев томонидан структуравий концепциянинг бир тажрибаси сифатида қаралади. Бу воқелик “ҳодисаларни бир қатор жабҳалари билан тўлдиришга интилиш психофизиологик хусусият касб этиб, психик жараёнлар учун дастлабки материалларни тўплаш имкониятини (идрок, тафаккур, эмоция, ирода) беради”. Унинг фикрича, дастлабки материаллар, бир томондан, психик функциялар (сенсор, мнемик), хулқнинг, иккинчи томондан, элементар, мотивлари (эҳтиёж, установка) ҳисобланади. Олимнинг мулоҳазасича, бу қўшимчалар “генетик маъно касб этиб, физиологиядан мия механизмларини умумпсихологик ва нейрогуморал регуляторларини қамраб олиш психологияга ўтишга имкон беради”. Лекин ушбу структуравий ёндашувнинг махсус

психологик деб қарашдан қатъи назар, ҳозирги замон синтетик инсоншунослиги учун умумий аҳамиятли жиҳатни юксакликка кўтаришга қодир эмас.

Юқорида таъкидлаб ўтилган психик ҳодисаларнинг турли кўринишларини феноменларга ажратишнинг қонунийлиги бўйича баҳс юритмасдан туриб, жумладан жараёнларга, ҳолатларга, хусусиятларга бўлинишдан кўз юмиб, ушбу категориялар, уларнинг турлича талқини шахс структурасининг таркибий қисмларига тенглаштириш мумкин эмаслигини қайд этиш зарур. Чунки улар соф психологик аснода вақт ва фазо ўлчами бўйича аниқликка эга эмасдирлар. Шунинг учун Б.Г.Ананьев томонидан киритилган илмий қўшимчалар умумпсихологик вазиятни кескин ўзгартириш имкониятига эга бўлмаса-да, унинг айрим томонларни тўлдиришга эга.

Шахс тузилишининг моделини ишлаб чиқишдаги муҳим қийинчиликларнинг энг асосий сабаби ҳар хил нуқтаи назарлар мавжудлигида ёрқин намоён бўлади, улар “шахснинг тузилишига кўра, субстанционал ва идеал, ирсий ва эгаллаганлик, ижтимоий ва психологик, соматик ва психологик томонларига эга” (В.М.Баншиков). Мулоҳазадан кўриниб турибдики, бунда шахснинг “субстанционал томони” ни ирсий, турмушда эгаллаганлик, соматик жабҳалар билан таққослаганда мустақил структуравий таркиб сифатида алоҳида реалликка эга эмас. Бундай талқин бирон бир психологик ҳодисани турлича нуқтаи назардан изоҳлаш билан боғлиқ бўлиб, яккаҳол, яъни индивидуал воқелик (реаллик) устида гап бораётганлигини билдиради.

Психология фанида қўлланилиб келинаётган ва нисбатан барқарорлашган шахсни йўналганликка, темпераментга, характер ва қобилиятларга бўлиш етарли даражада кескин эътирозларга сабаб бўлаётгани йўқ. Шунинг учун кўпгина психологлар умумий тизимнинг мажмуасини ташкил қилувчи мураккаб хусусиятларнинг тузилиши сифатида қарайдилар ва шахснинг яхлит тавсифини ифодалайди, деб тушунадилар. А.Г.Ковалевнинг фикрича, темперамент табиий (ирсий) хусусиятларнинг тизимини билдириб келади, йўналганлик - эҳтиёж, қизиқиш, идеаллар тизими, қобилиятлар - интеллектуал, иродавий ва эмоционал хислатлар ансамбли, характер - хулқ-атвор усулларининг ва муносабатларининг синтезидир.

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, шахснинг мураккаб тузилишга эга бўлган кўп қиррали хусусиятлари, фазилатлари, хислатлари ўзаро бир-бирларининг ичига сингиб кетганлиги натижасида табиий, эмоционал, эҳтиёжлар, муносабатлар, хулқ-атвор усуллари тўғрисидаги мулоҳазалар умумлашмалар умумлашмасидир. Чунки қизиқишлар ва идеалларни интеллектуал, эмоционал, иродавий хусусиятларисиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаганидай, муносабатлар ва хулқ-атвор усуллари ҳам алоҳида ҳукм суриши ғайритабиий ҳолатдир.

Б.Д.Паригиннинг фикрича, шахснинг статик тузилишга куйидагилар киради:

- 1) умуминсоний психологик хусусиятлар;
- 2) миллий, касбий, иқтисодий, сиёсий, синфий бирликка алоқадор ижтимоий ўзига хос хусусиятлар;
- 3) шахснинг индивидуал бетакрор хусусиятлари. Бизнингча, олим томонидан таъкидлаб ўтилган хусусиятларнинг ҳар қайсиси шахс психикасида мавжуд бўлиб, улар алоҳида хислатлар гуруҳи кўринишига эга эмасдирлар.

Юқорида таҳлил қилинган моделларнинг ҳеч қайсиси системали ёндашув доирасидаги ҳозирги замон шахс структураси тўғрисидаги моделга мос келмас эди. Ушбу моделларнинг таркиб (жабҳа) ларида нисбий мустақил бирлик хусусияти акс топмаганлиги туфайли бир вазиятда улар ўзаро тобе элементларга, иккинчи ҳодисаларда эса такрорий хислатлар кўринишига ўхшаб кетади. Шунингдек, шахс тузилиши умуман муайян назарий ёки амалий аҳамиятга томон (жабҳа) лари билан ажралиб турмайди. Шунинг учун таъкидланган ҳеч бир модель психологик моҳиятини ўзида акс эттирувчи, жамият аъзоси сифатидаги инсоннинг типиклик ва индивидуаллик қиёфаларини таҳлил қилишни таъминлай олмайди.

Узоқ чет эл психологларининг шахс тузилишининг моҳиятини очиб беришга қаратилган кўпгина ёндашувлари ҳам юксак кўрсаткичларга эришмаганлиги туфайли бу масалани ёритиш учун кескин ўзгариш киритилмади. Г.Олпорт, Г.Мюррей, Р.Линтон, К.Роджерс, А.Маслоу ва бошқа олимларнинг яққол шахснинг психологик моҳиятини тушунчалар тизими ёрдами билан хаспўшлаши ижобий изланиш тарзида ўзига тортади, лекин унда шахс “кундалик турмушимизда биз билган шахснинг айнан тимсолидир” деб таърифланади.

Мазкур ижобий эзгу ниятларни амалиётда қарор топтиришга шахснинг тизими ташкилий томонини баҳолай олмаслик ва ички омиллар ролини бир томонлама орттириш ҳолати тўсқинлик қилади. Жумладан, Р.Линтон шахс тузилишини “индивидуумга алоқадор психик ҳолатлар ва ҳодисалар ташкилий агрегати” деб талқин қилишни таклиф қилади, бунинг натижасида уларнинг шунчаки йиғиндиси юзага келади, холос.

Таниқли АҚШ психологи Г.Олпортнинг фикрича, шахс “ички тизим”, “динамик қурилма”, “Мен”, “қандайдир метапсихологик Мен” ўзида олдиндан мақсад ва диспозицияни акс эттирувчи, инсон тафаккури ва хулқ-атворида мутаносиб равишда қарор топтирувчи жонзотдир”. Худди шу боисдан шахснинг синфий-тарихий жиҳатдан яққол баҳоланиши очилмай қолади, ижтимоий таҳлил ўрнини психологик талқин эгаллайди чамамда.

Психологлардан Т.Парсонс, Г.Мид ва бошқалар “шахснинг ролли тузилиши” номли концепцияни ишлаб чиқиб, одамнинг яхлит субъектив дунёсини, унинг психологик қиёфасини диққат марказидан, идрок майдонидан четда қолдирадилар.

Шунга қарамасдан, собиқ совет файласуфлари ва психологлари шахснинг структурасига бирёқлама ёндашишга барҳам беришга интилдилар, унинг жамиятда бажарадиган ролини адолатли баҳслаб, ижтимоий, ижтимоий-психологик, психологик тизимларда ролнинг турли контекстда мақсадга мувофиқ бажарилишини кўрсатиб ўтдилар. Бу контекстдаги асосий ёки бош муаммо ролларни интернализациялашнинг яққол психологик механизмлари, улар билан боғлиқ бўлган нормалари, роллар ўртасидаги психологик фарқлар, шахс тузилишида мустаҳкам жой олган, унга нисбатан ташқи омиллар; кўзғатувчилар тарзида сақланувчилар ҳисобланади.

Чет эл психологиясида олимлар диққатини кейинги йилларда шахс моделининг психологик омиллари тортмоқда, уларнинг асосий вариантлари Г.Айзенк, Р.Кеттелл концепциялари билан бевосита боғлиқдир. Мазкур концепциялар кўп ёки оз миқдордаги “омиллар” (Айзенкда улар 2-3 та, Кеттеллда эса 20 тадан зиёд) га асосланган бўлиб, улар муайян даражада умумлашган индивидуалликнинг ёки шахс қиёфасини ифодаловчи, психологик хусусиятларни акс эттирувчи руҳий тизимни қайд қилишга суянади. Аммо туб маънодаги шахснинг психологик концепцияси ҳам индивидуаллик қиёфаларини ҳақиқий ижтимоий-психологик моҳиятини очиш

имкониятига эга эмас, чунки хусусиятларнинг қонуний равишдаги ўзаро алоқалари тавсиф қилинмай қолинган.

Таъкидланган парадокс системаси ёндашув позицияси орқали изоҳланиши мумкин, лекин яхлит тизимнинг тавсифисиз айрим компонентларнинг мазмундор таснифини амалга ошириш имконияти йўқ. Дарҳақиқат шунинг учун “инсоннинг ижтимоий-психологик хусусиятлари ёки алоҳида психологик тизимдан келиб чиққан ҳолда мажмуа” деб аташга суяниб иш юритиш орқали ҳеч қандай “шахс тузилиши” ни яратиб бўлмайди.

Шахснинг динамик тузилишидаги моделлари собиқ совет психологлари тахмин қилган қийинчиликларнинг олдини олиш мазмунида ифодаланган.

Б.Д.Паригиннинг қатъий асосланиб айтишига кўра, шахснинг динамик структурасининг етакчи (фарқланувчи) аломати яққол вақт оралиғига боғлиқлиги, шахс фаолияти ёки психиканинг муайян ҳолатига алоқадорлигидир. Шахснинг динамик структурасининг икки асосий жабҳага тааллуқлигига, яъни психик ҳолатларга ва хулққа ишора қилган Б.Д.Паригиннинг мулоҳазасича, шахснинг кайфияти ёки психологик жиҳатдан ўзининг тайёргарлик хислати юксак аҳамиятли янгиланишдир.

Олимнинг талқинига кўра, психологик тайёргарлик - бу интеграл структуравий тузилмадан иборат бўлиб, муайян вақт оралиғида инсон психикасининг жисмли йўналганлик даражаси ва тоналлигини тавсифлайди. Психологик тайёргарлик ўзининг тузилиши бўйича уч хил жабҳани қамраб олади (константли, долзарбли, вазиятли) ва фаолиятда муҳим функцияларни бажаради. а) муайян вақт бирлигида индивид томонидан қайта ишланувчи ва идрок қилинувчи барча жорий ахборотларнинг аккумулятори; б) инсон фаоллигининг тонизатори ва регулятор; в) фаолият ва ахборотни қабул қилиш установа; г) шахснинг қадриятга йўналганлик омили ҳисобланади. Инсон ҳаёти ва фаолиятининг у ёки бу лаҳзаларида психикасининг (компонентлари) таркибий қисмлари ва содир бўлишликнинг психик тайёргарликда синтетик равишда бирлашгандир. Бу муаммо паригинчасича психик тайёргарлик психик ҳолатларнинг доминантлиги деган тушунчага яқинлашиб қолади. Ваҳоланки шахснинг динамик ва статик тузилиши муносабатини ҳисобга олмайди, психологик тайёргарликнинг миқдорий тавсифи йўллари кўрсатиб ўтмайди, натижада унинг кўлами чексизга айланиб қолади.

К.К.Платонов томонидан илгари сурилган шахснинг динамик функционал тузилиши (структураси) катта қизиқиш уйғотади. Олим шахс хусусиятларининг барча бойлигини қамраб олувчи, кўп босқичли моделини яратишга интилади. Шахс тузилишининг элементлари бўлиб, унинг хоссалари, хусусиятлари, қиёфаси ҳисобланади. К.К.Платонов шахс тузилишининг турли томонлари билан ўзаро алоқадор тўрт тузилишга ажратади:

1) шахснинг ахлоқий қиёфаси муносабати ва йўналганлик бирлаштирувчи ижтимоий шартланган осттузилиш.

Бу осттузилишга алоқадор шахснинг хислатлари табиий майлларга бевосита боғлиқлиги йўқ ва тарбиявий йўл билан шакллантирилади.

2) тажрибанинг осттузилиши; унга таълимий йўл билан эгалланган билимлар, малакалар, кўникмалар, одатлар киради, аммо бу нарса шахсни қиёфасининг биологик шартланган таъсири остида кечади (К.К.Платонов). Ушбу осттузилиш орқали шахс инсониятнинг тарихий тажрибаси,

3) шахснинг индивидуал хусусиятлари билан шуртланган баъзи психик жараёнлар (хотира типи, эмоционал ҳаракат барқарорлиги кўрсаткичи, машқланиш йўли билан шакллантирилади. Биологик шартланган хусусиятларнинг таъсири янада аниқроқ кўзга ташланади.

4) биологик шартланган осттузилиш биопсихик хусусиятларни, фазилятлар, темперамент...(шахснинг топологик хусусиятларини), жинсий ва ёш хусусиятлар, шунингдек, инсоннинг патологик ўзгаришини бирлаштиради. Бу осттузилиш машқлантириш орқали шакллантирилади, миянинг морфологик ва физиологик хусусиятларига боғлиқ. К.К.Платоновнинг фикрича, бу осттузилишга шахс қиёфаси (хусусиятлари) нинг асосий жабҳаларини киритиш мумкин.

қисқача таҳлил қилинган К.К.Платоновнинг шахс тузилишига оид концепцияси (назарияси) кенг кўламдаги таълим ва тарбия амалиёти билан жипс алоқаси туфайли ўзига тортади. Аммо муаллиф бу борада шахс ва инсон тўғрисидаги мулоҳаза юритганда унинг реал хусусиятлари ва ҳолатларини яққол очиб бермайди. Маълумки ҳозирги замонда бир-бирдан сезиларли деярли фарқланувчи талқинлар ҳукм сурмоқда, кези келганда баҳс предметини сунъий равишда ўзгариши ҳоллари учраб туради. Унинг асарларини ўрганиш жараёнида, шахс тузилиши тўғрисидаги (мулоҳазаларда, шахснинг бу муаммо функционал психологик - педагогик жабҳа эканлиги

ойдинлашиб боради, тренировка, машқланиш, таълим олиш йўли билан унда у ёки бу ҳислатлар шакллантирилади.

К.К.Платонов “шахснинг томонлари ва унинг осттузилиши” тушунчаларини синоним сифатида қўлланилганлигини таъкидлаб, уни қуйидагича изоҳлаб беради: “шахснинг моддий жабҳалари тўғрисида эмас, балки функционал томонларининг ўзаро таъсири тўғрисида гап боради”. Бундан кўришиб турибдики, шахснинг компонентлари, унинг хусусиятлари, тузилиши нимани билдиради, деган муаммога жавоб топиб бўлмайди.

Юқорида таъкидлаб ўтилган ходисаларни (вақтни фазовий) баҳолаш онтологик аснода ўз ечимини топа олмайди. Чунки структура яхлит тузилма бўлганлиги туфайли у ҳеч қачон жабҳа, томон ва жиҳатларнинг шунчаки мажмуасидан иборат бўлмаслиги равшан. Бинобарин, осттузилиш тушунчасини талқин қилишда умумий қабул қилинган қоидага кўра нисбий жиҳатдан мустақил таркиблардан тузилганидан қатъи назар у бундан кенгроқ яхлитликнинг қисми бўлиб ҳисобланади. Ана шу фикрдан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларни кўз ўнгига келтириш мувофиқ: биринчидан, шахснинг ижтимоий сифатлари ўз холича ҳукм сурмайди, балки яққол нерв системасида қайд қилинади, яъни табиий биологик механизмлар ёрдами билан амалга ошади. Иккинчидан, биологик шартланган шахс сифатларининг аксарияти фило ва онтогенезда бевосита ижтимоий шарт-шароитларнинг таъсири остида шаклланади. Шунинг учун биологик шартланганликнинг ижтимоийликдан ажратишни ўзи ўта мураккаб бўлиб, амалий жиҳатдан генотип билан фенотип ўртасида демаркацион чизик ўтказиш мумкин эмас. Учинчидан, на биологик, на ижтимоий шартланган сифатлар, фазилатлар, ҳислатлар инсон томонидан эгалланаётган тажрибадан ташқарида намоён бўлиши кузатилмайди. Шунингдек, инсоннинг ўзлаштирадиган билимлари, малакалари, кўникмалари, одатларининг ўзига хослиги унинг шахсидаги нуқсонлар компенсацияси кўпинча ахлоқий йўналганлик ва майлларга боғлиқ. Тўртинчидан, алоҳида олинган билим жараёнларининг типологик хусусиятлари билан шартланган шахс фазилатларини ўзаро бир-биридан ажратиб таҳлил қилиш ҳам ғайритабиий ҳолатдир. Юқоридаги мулоҳазаларнинг барчаси шахсда намоён бўладиган ҳислатларида ўз таъсирини, изини қолдиради.

Худди шу боисдан К.К.Платонов томонидан тавсия қилинган осттузилишнинг табиий яққол шахс тузилмаси мажмуаси сифатида

қабул қилиш ўта баҳслидир. К.К.Платонов бўйича шахснинг тўрт “осттузилиш” жабҳалари ҳисобланади, чунки турли контекстдаги уларнинг ҳар қайсиси шахс фазилати тариқасида қараш ва шунда унинг интеграл тизимини баҳолаш мумкин.

В.С.Мерлин ҳам шахснинг тузилиши масаласига алоҳида аҳамият берган олимлардан бири саналади. Унингча, шахснинг қисмларига ажратиб талқин қилинмайдиган жабҳа (компонент) - бу унинг хислатларидир. Уларнинг ҳар бири муайян йўналганлик моҳиятини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, шахс муносабатини акс эттиради. Шунга биноан шахс нинг тузилиши деганда В.С.Мерлин инсоннинг ўз-ўзига, ўзгаларга, меҳнатга у ёки бу муносабатини ўзида бирлаштирувчи шахс хусусиятларининг ташкилий ва ўзаро алоқадорлигини англатувчи ўзига хос “симптомокомплекс” ни тушунади.

Олимнинг муаммога бундай ёндашуви гўёки жуда ўринли, тўла ашёвий далилий тасаввурни вужудга келтиради. Шахс тузилиши муаммосини узил-кесил ҳал қилиниши, ечимини топиш учун айрим шартларга риоя этилиши лозим. Биринчидан, “шахснинг муносабати” тушунчаси моҳиятини яққол очиш, иккинчидан, шахснинг хусусиятлари тўғрисидаги тасаввурларни деталлаштирган ҳолда ишлаб чиқиш даркор. В.С.Мерлиннинг фактлар констатациясига биноан “симптомокомплекс” шахс тузилишининг баёний ва статик тавсифини билдиради, холос”, ҳолбуки шундай экан “мазкур ижтимоий шароитларда шахс тузилишининг ривожланиши ва юзага келиши қонуниятлари” ўрнатилиши жоиз.

Кўпгина психологларнинг қарашларида шахснинг ижтимоий-психологик тавсифи қиёфасининг тузилишида етакчи роль ўйнаши ва қайд этиши таъкидланади. Шу жумладан, тадқиқотчи Н.И.Рейнвальднинг фикрича, шахснинг тузилиши ва унинг ҳар бир қиёфаси (хислати) уч мезон асосида таҳлил қилиниши жоиз:

- 1) ориентировканинг даражаси ва анланганлик хусусиятига;
- 2) у ёки бу эҳтиёжий ҳолатларни ҳаракатлантиришнинг хусусияти ҳамда ташкилийлиги;
- 3) пайдо бўлишнинг жадаллиги, жиддийлиги ва зўриқишга, яъни инсоннинг эмоционал иродавий, билишга оид сифатлари нуқтаи назарига ва бошқалар.

Н.И.Рейнвальднинг изоҳлашича, фаолиятнинг регуляциясида психик функцияларни умумлашган гуруҳлаштириш уларнинг уч ўлчовли (мезонли) таснифининг ақл (интеллект), ҳиссиёт (эмоция) ва

ирода моҳияти зиммасига тушиши шахс тузилишини темперамент, характер ва қобилиятларга, иккинчи томондан эса экстраверсия, интроверсия омилларига ажратишга барҳам беради.

Н.И.Рейнвальднинг ушбу ёндашуви А.Р.Луриянинг мия фаолиятининг уч блокли роли таснифига бевосита мос тушади, чунончи, ақл (интеллект) кўп ҳолларда информацион блок орқали амалга ошади, ирода (ташкилийлилик) программалаштириш блоки билан, хилма-хил эмоционал ҳолатлар (ҳиссиёт) юзага келишининг негизида “энергетик” блок ётади. Ақл, ҳиссиёт, ирода ва уларни рўёбга чиқарувчи миянинг блоклари, ҳаракатлантирувчиларни эмас балки ўзаро узвий боғлиқ бўлган инсоннинг атроф-муҳитга нисбатан муносабатининг уч лаҳзасини англатади.

Хуллас, қарашларнинг ранг-баранглиги муаммо ечимининг ҳар хил вариантлари, инвариантлари, модификациялари, модуллари ва моделлари бир даврнинг ўзида ҳукм суришини таъминлайди ҳамда системали ёндашув мажмуаси юзага келиши учун пухта негиз, механизм ва барқарор манба ҳозирлайди.

7. XXI аср одамлари

Одамзод муаммоси азалий долзарблиги билан бошқа инсоншунослик категорияларидан кескин ажралиб турган ва бундан кейинги инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиётида ҳам худди шундай юксак нуфузга эга бўлиб қолаверади. Жамият мавжуд экан унинг қудрати, ҳаракатлантирувчи кучи, моддий ва маънавий маҳсулот яратувчиси бўлмиш инсоннинг ахлоқи, ақл-идроқи, юксак ҳис-туйғуси, иродавий фазилати, қобилияти ва салоҳияти юзасидан янги маълумотларга эга бўлиш масаласи ўз мавқеини асло йўқотмайди. Худди шу боисдан инсон шахси, унинг камолоти, унга таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар, фаолият, тажриба ва интилишнинг роли масалалари XXI асрда тадқиқот этилишга муҳтождир.

Инсон шахсини ўрганиш масаласи билан фалсафа, психология, педагогика, социология, филология, тарих каби ижтимоий ва гуманитар фанлар шуғулланади. Ҳозирги даврда инсон муаммоси аниқ, гуманитар, ижтимоий фанларнинг умумий тадқиқот объектига айланиб бормоқда ва бу жараён кейинги асрда янада жадаллашади. Шунга қарамадан, бир томондан, инсонни ўрганишда дифференциация ҳодисаси юз бермоқда, иккинчи томондан, инсон тараққиётининг синтетик (бирикув) тавсифи бўйича интеграция

ҳолати кўзга ташланмоқда. Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объекти эканлиги йиғиқ, ихчам, яхлит тарзда тасаввур этиш учун уни **биосоциал** ва **социобиологик** жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, инсон ҳаёти ва фаолиятининг операционал (усул, услуб, уқув, операция, кўникма, малака, одат) механизми унинг **онтогенезида** функционал (ҳаракатлантирувчи) механизмга ўсиб ўтади, бинобарин, унда комилликнинг белгилари, аломатлари шаклланади, натижада у жисмоний ва маънавий камолот чўққисининг муайян даражасига эришади.

Муаммони инсон - жамият - табиат - турмуш муносабатлари нуқтаи назардан текширган жаҳон психологиясининг намоёндалари Ш.Бюлер, А.Маслоу, К.Роджерс, Р.Олпорт, В.Джемс, А.Гезелл, Л.Термен, Ж.Пиаже, А.Валлон, С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев каби олимлар одамнинг улар билан ҳар хил турдаги ва кўринишдаги каузал, структуравий, операционал, мотивацион, когнитив, фазовий ва маконий алоқалар тизими мавжудлигини таъкидлаб ўтгандир.

Жаҳон психологиясидаги турли назарияларга асосланган ҳолда, биринчидан, инсон у ёки бу алоқалар тизимига биноан биологик эволюция маҳсули сифатида ўрганилади. Иккинчидан, ижтимоий-тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти тариқасида инсон шахси тадқиқот қилинади. Учинчидан, индивид (одамзод) муайян даражада ва кўламда ўзгарувчан, биологик тараққиётнинг генетик дастурига асосланувчи алоҳида хусусиятли жонзод тарзида илмий жиҳатдан текширилади.

Бизнингча, инсоннинг жамият ишлаб чиқаришининг етакчи ва асосий таркиби, билиш, коммуникация ва бошқарув жараёнининг субъекти, тарбиялаш ва тарбияланиш предмети сифатида тадқиқ этилиши муҳим аҳамиятга эга. Худди шу боисдан инсон ва унинг борлиқ, ижтимоий жамият билан кўп қиррали, мураккаб муносабатга ҳамда алоқага киришиши қуйидаги тарзда намоён бўлиши мумкин:

1. Табиатнинг биотик ва абиотик омиллари - инсон.
2. Жамият ва унинг тарихий тараққиёти - инсон.
3. Инсон - техника, технология.
4. Инсон - маданият, маънавият, кадрият ва руҳият.
5. Инсон ва жамият - ер ва фазо.

XXI асрда ҳам одам индивид, шахс, субъект, комил инсон сифатида психологик илмий тушунчалар негизида талқин қилинишда давом эттирилади, лекин ҳар бир тушунча моҳиятида ва кўламида

сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин, чунки ташқи ва ички омиллар, таъсир этувчилар, таъсирланувчилар устуворлиги йўқола боради.

Одамга индивид сифатида тавсиф беришда унинг ёш даври, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятларига асосланилади. Ёш даврнинг сифатлари онтогенетик, эволюция босқичларида изчил равишда намоён бўлади ва такомиллашув жараёнида ўз ифодасини топади, жинсий диморфизм хусусияти эса уларга мутлақо мос тушади. Индивиднинг индивидуал-типологик хусусиятига конституцион (тананинг тузилиши, биокимёвий индивидуаллик, яъни яккаҳоллик) ҳолатлар, симметрия ва асимметрия жуфт рецепторлари, эффекторлари функцияси киради. Бу хусусиятлар, ҳолатлар, ҳодисалар, механизмлар ва хоссалар бирламчи ҳисобланиб, ҳужайра ва молекуляр тузилишнинг барча даражаларида иштирок этади.

Жаҳон психологияси тўплаган назарий ва амалий маълумотларга кўра, ёш, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятлар сенсор (субсенсор, субцептив), мнемик (хотира), вербал (сўз орқали) ва мантиқ психофизиологик функцияларининг динамикаси ҳамда органик эҳтиёжлар тузилишини аниқлайди. Индивиднинг бу хусусиятларини иккиламчи деб атаб, уларнинг интеграцияси темперамент хусусиятларида ва туғма майлларда ифодаланишини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Чунки юқоридаги сифатлар онтогенетик эволюция жараёндан иборат бўлиб, улар филогенетик дастурга асосланиб ҳукм суради. Ёш даврга оид ва индивидуал ўзгарувчанлик инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти таъсири остида ҳар хил кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Индивиднинг динамик хусусиятларига шахснинг ижтимоий муҳитда вужудга келган сифатлари таъсир этиб, унинг индивидуал ўзгарувчилиги омилини янада кучйтиради.

Инсоннинг шахс сифатида тавсифланишининг муҳим психологик лаҳзаси унинг динамик хусусиятлари ҳисобланиб, жамиятдаги статуси (иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий негизга боғлиқ, яъни унинг жамиятда эгаллаган ўрни, нуфузи, мавқеи билан белгиланади) орқали ифодаланади. Статуснинг негизида эса ҳамиша узлуксиз равишда ўзаро алоқалар тизими ётади. Инсон бажариши лозим бўлган гуруҳий фаолият ва яккаҳол турмушга, касб-хунарга алоқадор, яъни касабавий, оиладаги ҳамда жамоадаги ролнинг ижтимоий функцияси, унинг муайян мақсадга, қадриятга, маънавиятга йўналганлиги, шахсни фаоллаштиради, натижада у барча

жабҳаларда иштирок этиш имкониятига эга бўлади. Статус, роль, қадриятга йўналганлик шахс хусусиятлари, сифатлари, фазилатлари, хосиятлари ва хислатларининг бирламчиларини ташкил этади, унинг тузилишида асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг тавсифи фаолият, хулқ мотивацияси хусусияти ва ижтимоий феъл-атвор (оддий стереотипдан тортиб, то халқ донишмандлиги намуналари) тузилишини белгилаб, унинг таркибидан иккиламчи аломатлар, белгилар сифатида жой эгаллайди. Шахснинг бирламчи ва иккиламчи сифатларининг ўзаро таъсирини бирлаштирувчи юксак самара тарзида инсон характери ва майллари юзага келади. Инсоннинг шахс хислатларини ривожлантирувчи, уларни такомиллаштирувчи ва барқарорлаштирувчи асосий шакл - унинг жамиятдаги ҳаёт йўли, муайян из қолдириши ва ижтимоий таржимаи ҳоли ҳисобланади. Шахснинг ҳалқига қилган хизмати унинг эъзозланишига, ҳаттоки миллий маънавий бойлик, тафаккур гулшани ва сарчашмаси даражасига кўтарилиши мумкин.

Инсоннинг фаолият субъекти сифатидаги асосий тавсифлари қаторига унинг бу соҳадаги тараққиётнинг маҳсули - онги (объектив фаолиятнинг инъикоси сифатида (ва фаолияти) воқеликнинг ўзгартирувчиси тариқасида) киради. Инсон амалий фаолиятнинг субъекти тарзида унинг шахсий фазилатлари ва хислатларини тавсифлабгина қолмайди, балки меҳнатнинг техник воситалари ва технологияси, уларнинг кучайтирувчанлик, тезлаштирувчанлик ва яратувчанлик функциялари сифатида юзага келади. Амалий фаолият умуминсоний ва якка шахс тажрибасининг бир қисми тариқасида, эгалланилган, ўзлаштирилган, пухта тажрибадан фойдаланиш сингари намоён бўлади. Назарий фаолиятнинг субъекти бўлмиш инсон ўзининг билимлари, касбий кўникмалари, ақлий малакалари билан тавсифланади, қайсики улар ўзига хос аломатлар тизими билан бевосита боғлиқдир. Ақлий фаолият ижодий даражасига ўсиб ўтиши натижасида ижодий маҳсуллар, янгиликлар, қонуниятлар вужудга келади ва жамият тараққиётини ҳаракатлантирувчи кучига айланади. Аждодлар мероси ва авлодлар салоҳияти маҳсулларининг узвий боғланиши назарий ва амалий фаолиятнинг ўзаро уйғунлашувини тақозо этади, ваҳоланки ҳар иккала фаолият турида ижодийлик аломати, маҳсули иштирок қилади, фан ва техника ривожини таъминлайди. Фаолият тажрибалар билан узвий боғланса, унинг самарадорлиги, мақсадга йўналганлиги, амалга ошиш имконияти юксак босқичга кўтарилади.

Инсон ҳаётида ижтимоий ҳодиса сифатида армон муҳим роль ўйнайди, унинг фаолликка чорлайди, ҳаракат қилишга асосий туртки вазифасини бажаради. Армон инсон учун гўёки ушалмаган орзу, ғамгин туйғуларнинг жонлашуви, комфортга интилишга даъват этувчи ҳиссиёт, ижтимоий ва яққаҳол турмушни баҳолаш мезони, фаолликка етакловчи мотив, эзгу ниятлар оғушига тортувчи доимий туртки, лоқайдликнинг олдини олувчи ички руҳий имкониятдир. Шахс учун эйдетик образлар қанчалик аҳамият касб этса, барқарор из қолдирса, армон ҳам худди шундай хусусиятга эга бўлиб, улардан фарқли ўлароқ доимийлиги, устуворлиги, мақсадга ундовчилиги билан юқориқ нуфузга эга.

Инсоннинг субъектив хислатлари интеграциясининг юксак шакли ижодиёт (креация) ҳисобланиб, умумлашган имкониятлар тарзида қобилиятлар (истеъдод, иқтидор), талант ва салоҳият вужудга келади. Одамнинг субъектив хусусиятлари, хислатлари ривожининг асосий шакллари руҳан тайёргарлик, старт, кульминация ва финиш саналиб, инсоннинг жамиятдаги ишлаб чиқариш ва ижодиёт фаолиятларини белгилайди. Мазкур тўрт босқич, тўрт мезон, тараққиётни баҳолаш тизими ўзига хос хусусиятлари, имкониятлари, суръати, давомийлиги билан бир-бирларидан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан ажралиб туради.

Жаҳон психологияси фанида инсон сифатлари (хислатлари, фазилатлари, хосиятлари) ни индивидуал, шахсга оид ва субъектив гуруҳларга ажратилиши анъанавий ва касбий хусусиятга эга, чунки улар одамнинг яхлитлиги, бир бутунлиги, алоҳидалиги тавсифидан иборат бўлиб, бир даврнинг ўзида ҳам табиат, ҳам жамият жонзоди эканлигини англатади. Мазкур яхлитликнинг мағзи шахснинг тузилишидир, унда нафақат инсоннинг асосий хислатлари ўзаро кесишади ва умумлашади, балки унинг ижтимоий ва шахсий кўникмалари муайян таркибга келтирилади, қоидавий хусусият касб этади.

Бизнингча, индивид, шахс, субъект тараққиётининг тадқиқотида қуйидаги ижтимоий-психологик ҳолатларга эътибор қилиниши зарур:

1. Инсон ривожининг детерминатори ҳисобланган асосий омиллар ва шарт-шароитлар (ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳитининг омиллари).

2. Инсоннинг шахсий ўзига тааллуқли, асосий тавсифлар, унинг ривожланиши ички қонуниятлари, механизмлари,

эволюцион негизда камол топиш босқичлари, барқарорлашуви ва инволюция (ўсишдан қайтиш даври хусусиятлари).

3. Инсонни яхлит, мукаммал тузилишининг асосий таркиблари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахснинг ташқи таъсирларга жавоби ва муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг муттасил равишда такомиллашуви каби факторлар.

Уч хил хусусиятли тадқиқот дастурининг таркибий қисмлари инсоннинг амалий, назарий ва ижодий фаолиятининг мезонлари ҳисобланади. Чунки бевосита фаолиятни амалга ошириш жараёнида яшаш муҳитини ва ижтимоий-тарихий тажрибани эгаллашнинг ҳам интериоризация, ҳам экотериоризация даврлари юзага келади.

XXI асрда индивид, инсон, шахс, субъект ва комил инсонни ўрганиш турли йўналишларда, вазиятларда, ёш хусусиятлари, алоҳида ёндашиш негизда, ўзига хос талхлилга, методологик асосга суяниб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Чунки жаҳон психологияси фанида тўпланган назарий ва амалий хусусиятли материаллар мафкуравий нуқтаи назардан таҳлил ҳамда танқид қилмасдан, балки уларни ҳолисона баҳолаш, илмий жиҳатдан талқин қилиш жоиз. Бинобарин, турли психологик илмий мактаблар томонидан тўпланган натижаларнинг оқил жиҳатларини танлаш ва тадқиқотнинг бошланғич нуқтасини белгилашда улардан омилкорлик билан фойдаланиш кўпгина илмий қайтатдан текширувларнинг олдини олади.

Мустақиллик, истиқлол шарофати билан шахсга оид қарашлар, мулоҳазалар моҳияти, унинг мазмуни ва шаклида ўзгаришлар юз берадиким, бунинг натижасида эркин фикрлаш, очиқ шаклдаги илмий фаразларни илгари суриш имконияти туғилади. Республикамизда юз бераётган туб ўзгаришлар ҳалқимиз, миллатимиз руҳиятини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарди, она юрт мадҳи, аждодлар меросидан ғурурланиш, маънавият дурдоналаридан фахрланиш ҳислари вужудга келади. Ватан ва ватанпарварлик тушунчалари ўзининг ҳақиқий, чинакам маъносини касб этади. Кишилардаги ўта сабр-тоқатлилик, итоаткорлик, ташаббускорликнинг етишмаслиги ўрнини эркинлик, ижодиёт, меҳнат, батамом истиқлолга эришиш зарурияти, оиланинг бутлиги, тўқислиги ва уларнинг истиқболи каби сифатлар, фазилатлар, юксак туйғулар, хислатлар эгаллай бошлайди. Бунинг натижасида шахсда табиатга ва жамиятга нисбатан идеал, реал, рационал ва ижодий (креатив) муносабати ўзгармоқда, ҳатто айрим ўринларда борлиқ ва воқелиқдан бегоналашиш, узоқлашиш ва

яқинлашиш ҳолатлари рўй бермоқда. Бу ҳолатлар ижтимоий хусусият касб этиб, умумбашарий аҳамиятга эга, чунки жаҳон мамлакатлари цивилизациялашиш даражалари тенглашмоқда. Худди шу сабабли ижтимоий гармония тариқасида юқоридаги илмий ижтимоий-психологик тушунчалар қатор (тараққиёт кўрсаткичи ўзаро уйғунликка эга бўлган) мамлакатларга бир текис ёйилиб, ҳаёт ва фаолиятнинг турли қатламларига кириб бормоқда. Мазкур аср одамларида эса ахлоқий, жисмоний ва ақлий комиллик белгилари, кўрсаткичлари ҳамда босқичларининг мезонлари, уларнинг олдига кўйиладиган талабларнинг моҳияти ўзгаради.

Демакки, табиатга ва жамиятга нисбатан севинч, севги, меҳр-муҳаббат юксак ҳислари, ватанпарварлик ва Ватан туйғусининг таркиблари, негизи, уларни ҳаракатлантирувчи механизмлари бошқача ёндашишни тақозо этади, замон руҳи ва нафасига мослашишни талаб қилади. Инсониятнинг бундай юксак ҳис-туйғулари, англашилган мотивлари шахснинг ўқиш, меҳнат, спорт ва ўйин фаолиятларида, билиш ҳамда муомала жараёнларида вужудга келиши мумкин. Борлиққа ва жамиятга нисбатан муносабатнинг ўзгариши, унинг иерархияси, шакллари, мақоми ва моҳиятида намоён бўлади, уларга йўналтирилган аввалги, эски услубдаги мотивация ўз аҳамиятини нисбий жиҳатдан йўқотади.

Ҳозирги кунда ва келажакда шахсга субъектив муносабат муаммосини ижтимоий жиҳатдан турмушда қарор топтириш учун:

1. Одам (индивид) - инсон - шахс - индивидуаллик - субъект - комиллик (баркамоллик) иерархиясига риоя қилиш.

2. Шахсга нисбатан субъектив муносабат, яъни унда робот сифатида мажбурийлик тамойилига асосланиб (барча хусусиятларни бир текис шакллантириш мумкин, деган хато назариядан воз кечиш) инсон қаршилиқ кўрсатишини ҳисобга олувчи ёндашишни йўлга қўйиш, субъект - субъект алоқасини вужудга келтириш.

3. Ҳар қандай субъект - шахс, лекин ҳар қайси шахс субъект эмаслиги муаммосини ечиш. Бунинг учун мустақил фикрлашга эга бўлиш, шахсий позицияни ҳимоя қила олиш, ғояни амалга ошириш йўлида тўсиқларни писанд қилмаслик, мустаҳкам ишонч, қатъий маслак, иймон негизида асосланиш, интилишда иродавия барқарорлик устуворлигига эришиш. Дунёқараш ва уни ҳаётга татбиқ қилишнинг объектив ва субъектив шарт-

шароитлари мавжудлигига иқрор бўлиш ҳамда уни тан олиш ва хоказо.

Бизнингча, индивид, шахс, субъект ва комил инсон тўғрисида мулоҳазалар юритилганда уларнинг онгсизлик, онгостлилик, онглилик ва ўта (супер) онглилик ҳолатлари билан узвий алоқадорлигини унутмаслик лозим. Юқорида келтирилган атамалар онгли мавжудодга тааллуқли эканлиги жаҳон психологияси фанининг илмий манбаларида атрофлича талқин қилинган, лекин уларнинг иерархияси, моҳияти баёнида турлича ёндашув ҳукмрондир. Мазкур мақсадни чуқурроқ очишга йўналтирилган назариялар ўта баҳсли бўлиб, унинг заминиде фақат онг ётиши тасдиқланади, холос. Аслида эса инсон ихтиёрий дикқат, ихтиёрий хотира ва муайян мақсадга асосланиб, бирон-бир фаолият инсон томонидан ташкил қилингандагина онг шахснинг ушбу фаолиятини регулятори (бошқарувчи) вазифасини бажаради. Бироқ одам функционал ҳолатининг ўзгариши билан онглиликдан онгсизлик (ихтиёрсизлик) ка ўтиши, ижод, ташаббус унинг учун муомала, фаолият негизига айланса, у ҳолда шахс онгости (мувофиқлашув) ҳолатига аста кириб бориши мумкин. Худди шу боисдан шахс бир даврнинг ўзиде ҳар учала ҳолат (онглилик, онгсизлик, онгостлилик) ҳукми остида яшаши, фаолият кўрсатиши, ижод қилиши, муомалага киришиши мумкин. Ҳар учала ҳолатнинг омили негизиде шахснинг камолоти вужудга келади, уларнинг ҳар қайсиси бу жараёнга ўзига хос улуш кўшади. Онг ҳолатлари табиий равишда бир-бири билан узлуксиз тарзда ўрин алмаштириб туради, чунки инсон ихтиёрсиз, ихтиёрий ва ихтиёрийдан кейинги босқичлар ҳукми билан яшайди ва фаолият кўрсатади.

XXI асрда яшовчи инсон онгли, онгости ва онгсизлик ҳолатларидан ташқари ўз-ўзини англаш имкониятига эга бўлади. Худди шу боисдан ўз-ўзини англашнинг қуйидаги таркибий қисмларга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

- 1) ўтмишдаги “Мен” (“Ўзлик”);
- 2) ҳозирги “Мен” (“ўзлик”);
- 3) бўлғуси “Мен” (“ўзлик”);
- 4) идеал “Мен” (“ўзлик”);
- 5) динамик “Мен” (“ўзлик”).

Ўз-ўзини англаш жараёни миллий ўзлигини англаш билан узвий боғлиқ бўлиб, муайян вақт, муддат ўтишини, яъни маълум даврни тақозо этади, лекин у ҳам эволюцион, ҳам революцион йўл таъсирида

амалга ошиши мумкин. Ўз-ўзини англаш борлиқ ва жамиятни инъикос этишининг юқори босқичи саналиб, пировард натижа сифатида юзага келади, инсоннинг донишмандлигини намойиш қилади. Ўз-ўзини англаш беш таркибдан иборат бўлиб, у ўта мураккаб жараён ҳисобланиб, унинг таркиблари бирин-кетин англашиниш имкониятига эга эмас. Чунки инсонда ўзининг ҳаёти ва фаолияти ютуқлари, нуқсонларини, хулқ-атвор кўникмаларини, ақл-идрок даражаларини, ички имконият заҳираларини, қадрият ҳамда маънавий кўрсаткичларини оқилона баҳолаш қурби етишмайди. Шахсда танқид ва ўз-ўзини танқид, баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш, текшириш ва ўз-ўзини текшириш, назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш, бошқариш ва ўз-ўзини бошқариш, такомиллаштириш ва ўз-ўзини такомиллаштириш, ривожлантириш ва ўз-ўзини ривожлантириш мутаносиблиги мақсадга жавоб бера олмайди. Индивидуал ва ижтимоий онгни тобора ривожланиб бориши мазкур мутаносибликни амалга оширишни таъминлайди, бу эса муайян муддатни талаб қилади.

Инсон ўз-ўзини англаш жараёнида кўпинча реалликдан бошлайди, ҳозирги ва фавқулотдаги ҳолатни таҳлил қилади, шахсий имконияти билан таққослайди, маълум мезон ёки намуна, ибрат танлаб, унга тенглашишга интилади. Кейинчалик эса келажак, истиқбол режалари уни қизиқтиради, ўзининг нималарга қодирлиги юзасидан мулоҳаза юритади ва бу борада муайян қарор қабул қилишга эришади, лекин унинг онглилиги ёки оқиллилигига шубҳаланади. Уни бир неча марта таҳлил қилиш, қиёслаш, унга ўзгартиришлар киритиш, янгилаш орқали бўлғуси “Мен” ига аниқлик киритади ва фаоллик механизмига айлантиради.

Ўз-ўзини англашнинг навбатдаги босқичида шахс ўтмишини таҳлил қилади, ундаги қусурли ва ибратли жиҳатларни ўзаро қиёслаб устуворликни топишга интилади, бу борада айрим силжишларга эришади. Ижтимоий ҳаётдан у ўзига идеал бўлувчи шахсни танлайди ва ундаги ижобий хислатлар, хусусиятлар ва кўринишларни, кўрсаткичларни ўзида мужассамлаштира боради. Шахс ўз-ўзини англаш давомида динамик ҳаракатсиз ҳеч бир нарсани рўёбга чиқара олмаслигига иқрор бўлади, натижада узлуксиз ҳаракатлар аста-секин, бирданига, таваккалига амалга ошириш лозимлигини тушуниб етади. Динамик ҳолатни баҳолаш, текшириш, назорат қилиш, бошқариш натижасида динамик “Мен” шакллана бошлайди. Ўз-ўзини англашнинг беш таркибий қисми бир текис инсоннинг маънавий

дунёсига айланса, демакки унда мукамаллик, баркамоллик даражаси вужудга келганлигидан далолатдир.

Ўз-ўзини англаш шахснинг фазилатига айланиши учун муайян давр, вақт, муддат талаб қилади, шунинг учун ўқувчилар, талабалар ва республикамизнинг бошқа фуқаролари билан дастурий тадбир-чоралар ўтказиш орқали кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

XXI аср одамлари комилликни эгалловчи, яъни комил инсонликка интилувчи шахслардан таркиб топиши лозим. Комилликнинг бир нечта мезонлари мавжуд бўлиб, унда жисмоний баркамоллик, ахлоқий баркамоллик, бетакрорлик, ақл-заковатлилик сингари шахснинг ижтимоий тарбиявий таркиблари ўз ифодасини топади. Комилликнинг ўзига хос босқичлари, объектив ва субъектив хусусиятли шарт-шароитлари, омиллари мавжуддир. Комил инсон имконияти чексиз, ўз иқтидори, истеъдоди, салоҳияти, қобилияти, донишмандлиги, қомусийлиги билан ўз замондошларидан сезиларли даражада илгарилаб кетувчи, бетакрор, ўта (супер) онгли, биосфера ва ноосфера муносабатларини англовчи онгли зотдир (онглиликнинг онглилиги устувордир). Бизнингча, бу даражага барча фуқаролар эришиш имкониятига эга эмас, чунки бунинг ҳам объектив, ҳам субъектив омиллари, шарт-шароитлари мавжуддир. Худди шу сабабдан шунчаки интилиш, майл, лаёқат билан юксак камолот чўққисига эришиб бўлмайди, мазкур ижтимоий ҳолатни чуқурроқ тадқиқот қилиш фаразларимизни ё тасдиқлайди ёки инкор қилади.

XXI асрда яшовчи одамлар инсонпарварлик ғояларини акс эттирувчи кишиларнинг тимсоли сифатида ҳаёт ва фаолиятда ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини баҳолаш, ўз-ўзига буйруқ бериш, ўз-ўзини ифодалай олиш, ўз-ўзини камол топтириш, ўз-ўзини кашф қилиш имкониятларига эга бўлмоқлари лозим, бу эса ўз навбатида муайян тарихий даврни тақозо этади.

Бир ижтимоий жамиятнинг иккинчиси билан алмашиш, шунингдек мустақиллик ва унинг неъматлари республикамиз фуқароларида туб ўзгаришларни вужудга келтиришга муҳим замин ҳозирлашда давом этади. Миллий туйғу, миллий қиёфа, миллий характер, миллий таъб, миллий куй ва рақс, миллий маънавият, қадрият таъсири остида ўзининг туб моҳиятини акс эттира бошлайди. Лекин бу имкониятдан тўла фойдаланиш учун барча халқ етарли даражада тайёр эмас, чунки ҳар бир шахс руҳиятида эҳтиёж билан имконият ўртасида муайян қарама-қаршиликлар ҳукм суради. Ҳар бир инсон ўзининг бирданига тенглик аломатини қўйиб бўлмайди,

чунки шахслар орасида тафовутлар мавжуд бўлганлиги туфайли “сунъий” ликка йўл қўйиш одатдан ташқари ҳолатдир.

Ўтмишнинг бой мероси, унинг ижтимоий-тарихий анъаналари, расм-русумлари, маросимлари миллий истиқлол туфайли ўз эгаларига қайтарилишига қарамай, халқ унинг ҳукмдорига айланишига руҳий жиҳатдан тайёр эмасдир. Фуқароларнинг ижтимоий онгги аста-секин ўзгариб бориши натижасида улардаги этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлайди, миллийлик, умумбашарийлик хислатлари ўртасида адолатлилик, тенг ҳуқуқлилик алоқалари ўрнатила боради. Байналмилалчилик миллийлик, миллий бирлик хусусиятлари билан уйғунлашишда давом этса, миллатлараро муносабат ўзаро тушунув, ўзаро яқинлик, ўзаро мослик негизига қурилади.

XXI асрда шахсни шакллантиришда, ахлоқ-одоб қоидаларини ижтимоий турмушда қарор топтиришда дин, шу жумладан ислом ҳам ўзининг ижобий таъсирини ўтказишда давом этади. Диний билимларнинг моҳиятига тушунувчилар сафи кенгаяди, уларга риоя қилувчилар, итоатгўйлар кўлами ортади, унинг атрибутларини қабул қилувчилар миқдори кўпаяди. куръони Карим, Ҳадислар таъсири шахсни шакллантиришда муҳим воситага ва ҳаракатлантирувчи кучга айланади, иймон фаоллик тушунчасидан ҳаракат, хулқ регулятори вазифасини бажаришга ўсиб ўтади, инсонлар ўртасида поклик, ростгўйлик, самимийлик, ҳамдардлик, ўзаро ёрдам туйғулари, нисбий тенгликни келтириб чиқаришга хизмат қилади. Шахслараро муносабатда тенглик, жинсий тафовутни одил баҳолаш, ҳақчиллик каби умуминсоний хусусиятларни таркиб топтиришда диний адабиётларнинг роли янада ортади, тобора оммавийлашаверади. Лекин дин билан фаннинг бир-бирига қарама-қарши қўйиш вазиятга барҳам бериш ижтимоий-тарихий тараққиётнинг кафолати ҳисобланади, бунга аждодларимиз (Ибн Сино, Ал Форобий, Беруний, Улуғбек ва бошқалар) тажрибаси ёрқин мисолдир.

Ер куррасида ижтимоий гармониянинг (мувофиқлашувнинг) мавжудлиги, ёшлар ўртасида ғарб цивилизациясига (кийиниш, рақс, кўшиқ, хулқ-атвор, бегоналашиш, айрим ҳирсларга) нисбатан муваққат қизиқиш, интилиш, эҳтиёжнинг ҳукм суриши миллийликни 25-30 йилга кечиктириш хавфини туғдиради. Миллийликнинг кучайиши етуклик даврига тўғри келади, лекин шу вақт оралиғида кўп нарсалар бой берилган бўлади, бироқ мазкур узилишни тиклаш учун авлодлар ўртасида умумий бирлик, миллий стереотип яратилиши зарур.

XXI аср бошида ҳам республикамиз фуқароларининг онгидаги, фикрлаш воситасидаги, турмуш тарзидаги тафовутлар мавжудлиги учун улар ўртасида табақаланиш сақланиб қолади. Экологик маданият, биосфера ва ноосферага зарар келтирувчи илмий-тадқиқотлар инсон ақл-заковати билан бошқарилади, ажал қуролилари ўрнини хайрихоҳлик, ўзаро ёрдам, умумбашарий хусусиятлар эгаллайди, жамият ва табиатни асраш одамларнинг эътиқодига айлана боради. Фазовий алоқалар кенгайиши натижасида фан ва техника маҳсулларига муайян аниқликлар киритилади, уларнинг ривожланишида интеграция жараёни юзага келади, тадқиқотлар гуруҳий ва жамоавий фаолият негизида амалга оширилади, бу эса миллатларнинг ўзаро яқинлашишига муҳим имкон яратади, миллатлараро муносабат тенглик асосига қурилса, бир миллат салоҳияти иккинчисига таъсир ўтказиши, маънавият намуналари билан халқларнинг бойиши шахс камолоти учун муҳим негиз ҳозирлайди.

Миллатлараро руҳий муҳитнинг яратилиши - фан ва техниканинг ривожига ижобий таъсир этади, мутахассислар тайёрлаш сифатини замон талаби даражасига кўтарди. Миллатлараро фикр алмашув, тажрибалар билан ўртоқлашув XXI аср одамларининг мукамаллик даражаси юксалишига беминнат хизмат қилади.

XXI асрда ҳам одамларнинг камолоти негизи сифатида оила, мактаб, ижтимоий муҳит, ишлаб чиқариш ўз мавқеини сақлаб қолаверади. Шахсни тарбиялаш қуйидаги манбаалар асосида амалга оширилиши мумкин:

1) муайян тизимли, узлуксиз тарбиявий, дастурий таъсир орқали;

2) идеал, намуна тимсолида ўз-ўзини тарбиялаш, такомиллаштириш;

3) ижтимоий муҳитдаги шахслараро муносабатда таҳлил қилиш, ибрат олиш воситалари ёрдами билан хулқ-одоб, фикрлаш малакаларини эгаллаш;

4) аждодларимиз яратган бадиий, фалсафий, санъат асарларини ўзлаштириш орқали янги хислатларни ўзлаштириш кабилар.

Таълим ва тарбия жараёнида республиканинг тарихи, маданияти, узоқ аждодларимиздан етишиб чиққан жаҳонгашта кишилар, илм-фан арбоблари, мутафаккир, маърифатпарварлар тўғрисида билим уруғини сочиш ёшларда ғурур ва ифтихор туйғуларини вужудга келтиради. Ўзбекистоннинг фан ва техникаси,

унумдор тупроғи, сахий ва захматкаш халқи, фойдали қазилмалари, жаҳон ва умумхалқ бозоридаги пахтаси, ипаги, қоракўли салмоғининг берилиши - уларда миллий онгни ўстиради, миллий ўз-ўзини англашга такомиллаштиради, ижтимоий фаолликни жадаллаштиради, уларни ижодий изланишлар сари етаклайди, ақлни пешлаш машқлари вазифасини бажаради.

Ёшлар ўртасида миллий орасталик, соч ўстириш, тараш, ўриш ва кийиниш маданияти, ворислик масъулияти, миллий таъб ҳамда дидга мувофиқ равишда иш юритиш ҳақида маслаҳатлар, кўрсатмалар бериш, амалий уқувлар билан қуроллантириш юқори самара беради.

Ота-боболаримиздан халқимизга мерос қолган сахийлик, меҳмондўстлик, ростгўйлик, тантлики, садоқатлики, поклик, одоблики фазилатлари миллий характернинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Ушбу хислатларни таълим-тарбия жараёнида ёш авлод онгида шакллантириш, улар руҳиятини халқ дурдоналари билан бойитиш, миллий қадриятлардан оқилона фойдаланишга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ.

Ахлоқ ва одобли бўлиш, ота-оналар ва катталарга ҳурмат, самимийлик, иноқлик, кадр-қиммат, виждонлилик, ифбатлилик, ўзаро ёрдам каби инсоний хислатлар ўзбек халқи маънавиятининг рамзи саналади. Миллий маънавий бойлигимизни ўқувчилар чуқур эгаллашлари учун унинг бебаҳо дурдоналарини кенг кўламда намойиш қилишимиз, булар тўғрисида ёшлар онгига муайян билимларни сингдиришимиз зарур.

Одамларнинг бир-бирига меҳр-оқибат, оқилона муносабати, тўғри мулоқоти, илтифоти, эҳтироми халқимизнинг ички гўзаллигини, бой маънавий ва руҳий қиёфасини ифодалайди. Халқимизнинг ҳақиқий инсонпарварлиги, маънавий гўзаллиги, ватан, жамият манфаати йўлида жон фидо қилишида, инсон осойишталиги, бахт-саодати учун қайғуришида ўз ифодасини топади. Пок қалбли, софдил, диёнатли, виждонли, иродали халқимизнинг олижаноблиги, унинг танишга ҳам, бегонага ҳам беғараз ёрдам қўлини чўзишида намоён бўлади. Халқимизнинг ажойиб фазилатларидан бири - дўстликка садоқатдир.. Дўстлик бор жойда меҳру-муҳаббат, вафо, садоқат, адолат, ҳақиқат қарор топади. Бу эса ўз навбатида инсоннинг маънавияти ва руҳиятига, ақл-заковатига тетиклик бахш этади, уни яхшилиқ, самимийлик сари етаклайди.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни, тарбиянинг кундалик ва истиқбол режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситаларини танлаш

ва улардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятларидан унумли фойдаланиш - XXI асрда яшаш насиб этган одамларни баркамол шахс сифатида таркиб топтиришда муҳим роль ўйнайди. Худди шу боисдан ҳам халқимизнинг миллий руҳиятидаги бундай урф-одатлар, анъаналар, удумлар келажак авлодга обида, мерос тариқасида қолдирилиши муқаддас бурчдир.

Юқорида санаб ўтилган ажойиб миллий фазилатларимизнинг барчасини келажак аждодларимиз шахсиятида шакллантириш имкониятига умид қиламан, ўйлайманки улуғвор инсоннинг эзгу нияти, албатта рўёбга чиқади.

8. Ўзини ўзи англаш

Ҳозирги замон психология фанининг методологик ва назарий муаммолари қаторида қўлланиладиган асосий категориялар, тушунчалар, таърифларга аниқликлар киритишдан, тезаурус, контекст нуқтаи назаридан уларни талқин қилишдан иборатдир. Ушбу мулоҳазалар моҳиятини ўзини ўзи англаш, ахлоқ, маънавият, тараққиёт, динамика ва шахсга оид тушунчалар тўғрисидаги қарашлар ташкил этади. Мазкур тушунчалар ўзаро иерархик тузилмага эга бўлиб, бири иккинчисини тақозо этади ва ўзига хос муайян тизимни вужудга келтиради, мажмуанинг марказида эса инсон (шахс, субъект, комил инсон) туради.

Шу фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, психология фанида ахлоқий ўзини ўзи англаш руҳий жараён, ҳодиса, воқелик, хусусият сифатида алоҳида ўрганилмаганлиги туфайли уни таҳлил қилиш ўзини ўзи англаш, ахлоқ, миллий характер, маънавият, қадрият категориялари билан бевосита боғлиқ равишда амалга оширилади.

Бизнингча, ажратиб кўрсатилган категориялар, тушунчаларни ўзига хос тарзда ёритиш психологияни асосий ва устувор атамаси саналмиш шахсни яққол англаш имкониятини яратади, ахлоқий ўзини ўзи англашнинг ижтимоий-психологик воқелик тариқасида аниқ намоён бўлишини ўрганишни кафолатлайди.

Ахлоқий ўзини ўзи англаш «ўзини ўзи англаш» нинг хусусий (алоҳида) кўриниши, жабҳаси бўлганлиги туфайли унинг руҳий тузилиши, табиати, ўзига хослиги, таркиб топиши, ривожланиши ва такомиллашуви, объектив, субъектив, ички ҳамда ташқи шарт-шароитлари, энг аввало, ўзини ўзи англаш жараёнининг ички хусусиятларига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Психология фанида унинг назарий, амалий ва татбиқий томонлари муайян даражада ўрганилган, ҳозир ҳам изланишлар давом эттирилмоқда, чунончи Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, В.С.Мерлин, А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович, А.Г.Сpirкин, Е.В.Шорохова, И.И.Чеснакова, П.Р.Чамата, К.А.Абулханова-Славская, В.В.Столин, Э.Ғ.Ғозиев, Б.Т.Ғаффаров ва бошқалар.

Ҳозирги замон психология фанида ўзини ўзи англашнинг табиатини тушунтиришда, талқин қилишда икки хил қараш, ёндашиш мавжуд бўлиб, улар бир-биридан кескин даражада тафовутланиб туради. Биринчи ёндашишга қараганда, ўзини ўзи англаш-бу ўз йўналишини ўзгартирган онгнинг айнан ўзидир, худди шу боис у инсон онгининг махсус кўриниши демакдир. Ушбу талқин собиқ совет психологиясида кенг тарқалган назария бўлиб Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Е.В.Шорохова, И.И.Чеснакова, В.В.Столин ва уларнинг шогирдлари томонидан илмий амалий жиҳатдан тадқиқ қилиб келинмоқда.

Бу соҳадаги иккинчи мулоҳаза С.Л.Рубинштейннинг илмий ишларида ўз ифодасини топган бўлиб, кейинги даврларда унинг шогирди К.А.Абулханова-Славская томонидан ўтказилган изланишларда изчил равишда ривожлантирилмоқда. Унинг фикрига биноан, онг ва ўзини ўзи англаш жисмоний реал ҳамда юридик шахсга тааллуқли хусусиятлардан иборат бўлиб, улар унинг ҳаёти ва фаолиятини восита ёки «қурол» сифатида таъминлаб турувчи руҳий жараёндыр. Бизнингча, иккинчи ёндашиш ўзини ўзи англашнинг табиати юзасидан тўғри (адекват) маълумот бериш имкониятига эга, бинобарин, методологик нуқтаи назардан уни илмий-назарий ва амалий-татбиқий жиҳатдан тадқиқот қилиш юксак кўрсаткичлар бериш мумкин.

Юқоридаги ўзини ўзи англашнинг руҳий табиати ҳақидаги икки хил муносабатнинг мавжудлиги- унинг пайдо бўлиши сабабларини, йўналиш объектини, тадқиқот предметини турлича ёритилишга олиб келади. Биринчи ёндашашга кўра, ўзини ўзи англашни вужудга келишининг бош сабаби-инсон билан жамият ўртасидаги муносабатнинг ўзаро номутаносиблигидир. Инсон муайян жамиятда, микро ва мизе муҳитда яшар экан, у худди шу муҳитда (макро, микро, мизе) мавжуд бўлган қонун-қоидаларга ва тартиб-интизомга бўйсуйишига ҳамда шулар асосида, уларнинг негизида ўз хулқ-атвори, муносабатларини идора қилишга, бошқаришга мажбурдыр. Ўз хулқ-атворини ва муносабатларини ўзи идора қилиш жараёни (уқуви)

эса, уларни юзага келтирувчи эҳтиёжларни, хоҳиш истакларни, мотив ва майлларни, мақсад ва қизиқишларни (имитация, идентификация, рефлексия босқичлари кечишини) бошқаришдан иборатдир. Бундай кўринишдаги, тузилишдаги, мазмундаги англаш ва уни идора қилиш психологик нуқтаи назардан эҳтиёжнинг индивидуал онгдаги ифодасини ҳамда улар ўртасидаги бўладиган муносабатларни тартибга солишни тақозо этади. Унинг пайдо бўлишининг бош сабаби ҳам, йўналиш объекти ҳам онгдир, яъни у онгнинг ички барқарорлиги натижасида юзага келади ва барқарорликни (ички мувофиқликни) шакллантириш учун хизмат қилади.

Шу нарсани таъкидлаш ўринлики, биринчи ёндашишнинг намояндалари талқинида онгнинг ички беқарорлигини вужудга келтирувчи элементар (таркиблар, руҳий тузилма қисмлари) юзасидан оладиган маълумотларга қаратади. Бундай маълумотлар инсон томонидан ўзлаштирилгандан кейин бир хил мазмунга эга бўлмаганликлари туфайли ўзаро қарама-қаршиликка учрайди, уларнинг ўзаро мутаносиблигини таъминлаш учун инсон ижтимоий онгига мурожаат қилади ва шу йўл орқали маънолар ўртасидаги зиддиятни бартараф этади. Худди шу боисдан ҳам Л.С.Виготскийнинг шахсий фикрича, ўзини ўзи англаш турли хил маънолар ўртасида бирликни (умумийликни) вужудга келтириш жараёни сифатида ва ўзлаштирилган онг тариқасида намоён бўлади.

А.Н.Леонтьев талқинига қараганда, индивидуал (якка шахсга оид) онгдаги моҳият билан мазмун ўртасидаги зиддият ўзини ўзи англашнинг сабабчисидир. А.Н.Леонтьевнинг шогирди В.В.Столиннинг уқтиришича, ўзини ўзи англашнинг асосида (негизида) «менлик» нинг мазмунлари ўртасидаги зиддият ётади.

Б.Г.Ананьев изланишларида акс этишича, ўзини ўзи англашнинг пайдо бўлиши омили- одамнинг индивидуал хосияти, фаолият субъектлилиги шахслилик хусусиятларининг таркиб топишидаги нотекислик ва гетерохронликдир. Унинг мулоҳазасига кўра, ўзини ўзи англаш ана шу учала хусусиятни ўзаро мувофиқлаштиради ва худди шу тариқа онгнинг индивидуаллигини таъминлаб туради.

Амалга оширилган психологик таҳлилдан кўриниб турибдики, биринчи ёндашувда ўзини ўзи англаш хулқ-атвори ва муносабатларни белгиловчи ҳамда идора қилувчи мустақил субъектга айланади, натижада реал инсон тадқиқот марказидан узоқлашади, унинг ўрнини онг ва ўзини ўзи англаш эгаллайди. Бизнингча, ўзини ўзи англашни бу тарзда тушуниш (ва тушунтириш) унинг психологик

табиатини атрофлича, тўлиқ ёритишга имкон бермайди ва назарий жиҳатдан нотўғри (ноадекват) хулоса чиқаришга, шошилиш қарор қабул қилишга олиб келади.

Иккинчи йўналишнинг асосчиси С.Л.Рубинштейннинг тадқиқотларига асосланиб, биз ўзини ўзи англаш муаммосини тадқиқ этишга асосий диққат-эътиборни, энг аввало, унинг субъектига, яъни инсонга-шахсга қаратиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисолаймиз. Ушбу фикрни бошқача сўз билан ифодалаганда, ўзини ўзи англашни шакллантиришнинг манбаи онг ва ундаги зиддият бўлмасдан, балки инсоннинг таркиб топиши ва ривожланиши саналади. Руҳий фаолиятнинг махсус ҳолдаги (вазиятдаги) объектив шарт-шароитлар сифатида одамларнинг ҳаёти, умумий яшаш шароити деб ёзади С.Л.Рубинштейн, - акс эттириш фаолиятининг шarti ҳақида гап кетганда, одамнинг турлича намоён бўлишининг, умумий шартлари ичидан худди мана шу инъикос этиш фаолиятининг махсус шартини ажратиб олишимиз зарур бўлади. Ўзини ўзи англашнинг пайдо бўлишини таъминловчи махсус шартни аниқлаш унинг субъекти тўғрисидаги муаммони ҳал қилишни, муайян йўл-йўриқлар ва оқилона усулларга асосланувчи ечимни талаб қилади.

Жаҳон психологияси фанида тўпланган маълумотлардан маълумки, инсон (шахс) ўзини ўзи англаши учун худди шу ўзини ўзи англаш хусусиятининг (жараёнининг) субъекти бўлиши муқаррар.

**Шахснинг ҳозирги замон назариялари.
Шахснинг ҳозирги замон тузилиши**

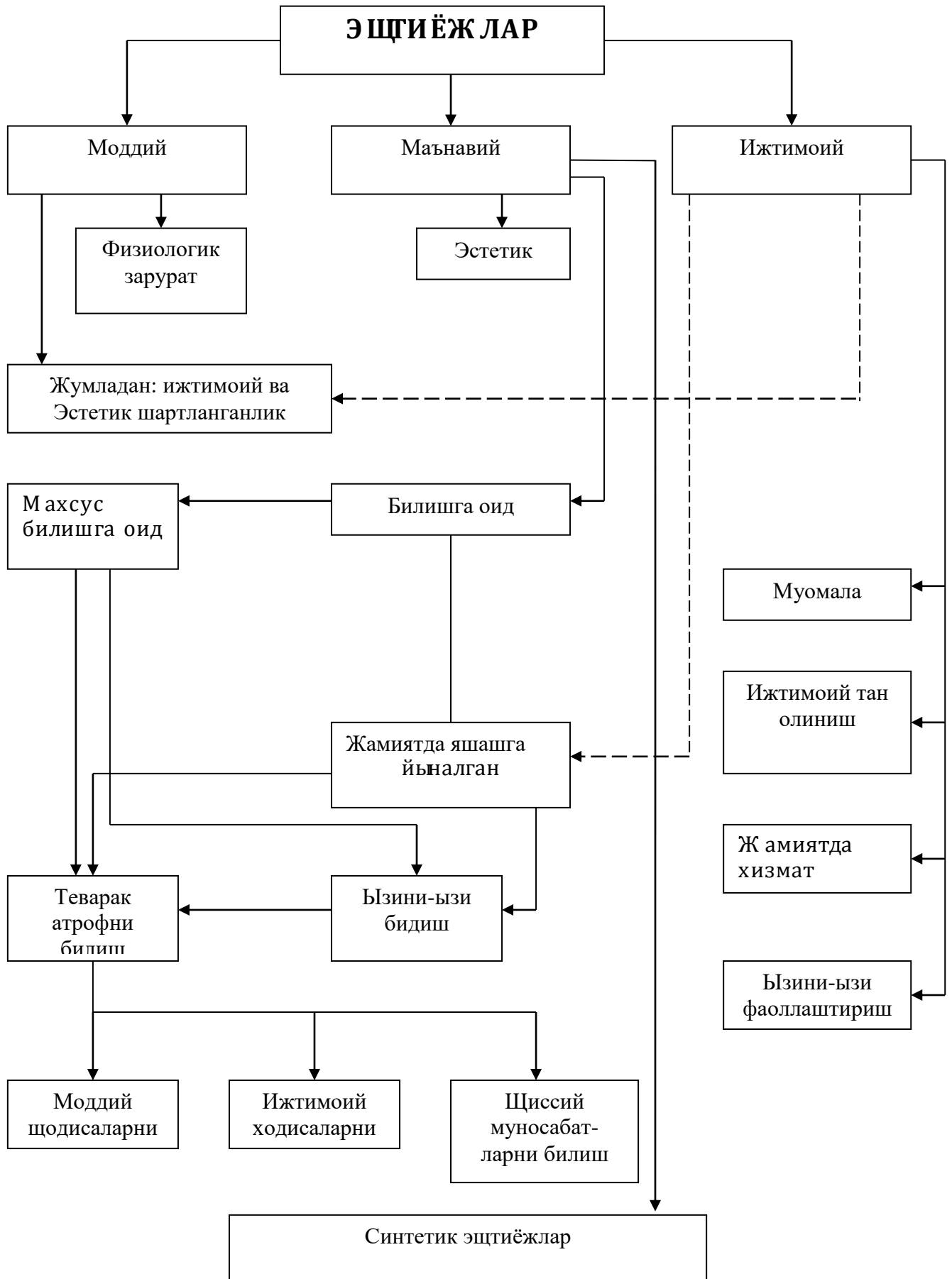

Асосий (фундаментал) эҳтиёжлар иерархияси

А. Маслоу пирамидаси

Шахсинг асосий эҳтиёжлар

Баркамол инсонни баҳолаш

I. Шахс ҳақида умумий тушунча

Ф.И.Ш. _____

жинси _____ ёши _____

иш ва ўқиш жойи _____

II. Шахснинг йўналганлиги.

№	Фазилатлар номи	Кучсиз	Ўртача	Кучли	Ўрта кучли
1	2	3	4	5	6
1.	Иймон эътиқодлилиқ	1	2	3	4
2	Собитқадамлилиқ	1	2	3	4
3	Ҳамиятлиқ	1	2	3	4
4	Бегаразлиқ	1	2	3	4
5	Ҳақгўйлиқ	1	2	3	4
6	Камтарлиқ	1	2	3	4
7	Адолатлилиқ	1	2	3	4
8	Инсонпарварлиқ	1	2	3	4
9	Фидойилиқ	1	2	3	4
10	Ватанпарварлиқ	1	2	3	5

III. Шахснинг умумий хусусиятлари.

1	2	3	4	5	6
1	Мулоқотмандлиқ	1	2	3	4
2	Ташаббускорлиқ	1	2	3	4
3	Ҳаракатчанлиқ	1	2	3	4
4	Зукколиқ	1	2	3	4
5	Синчковлиқ	1	2	3	4
6	Меҳнатсеварлиқ	1	2	3	4
7	қатъиятлиқ	1	2	3	4
8	қулайлилиққа интилувчанлиқ	1	2	3	4
9	Мустақиллиқ	1	2	3	4
10	Ўзини бошқарувчанлиқ	1	2	3	4

IV. Шахснинг ўзига хос хусусиятлари.

1	2	3	4	5	6
1	Ўзгаларнинг психо-логик хусусиятлари ва ҳолатларини тез илғашга қобиллик.	1	2	3	4
2	Ўзгалар ички ке-чинмалари ва ҳисларини ўзиникидай қабул қилишга мойиллик	1	2	3	4
3	Ўзга кечинмалар хатти ҳаракатлари ва хулқ атворини таҳлил этишга қобилиятлилиқ	1	2	3	4
4	Ўзини ҳаёлан ўзганинг ўрнига қўя билиш укувчанлиги	1	2	3	4
5	Ўзгаларнинг шахсий хусусиятларини инобатга олган ҳолда уларга оқилона му-носабат билдиришга лаёқатлилиқ	1	2	3	4
6	Шахслараро муно-сабатларни пайқай олувчанлик	1	2	3	4
7	Илғор тажрибаларни осон укуб олишга зеҳнлилиқ	1	2	3	4
8	Вазият қатнашчи-лари билан умумий тил топишга зукко-лик	1	2	3	4
9	Шахслараро муо-малада шахсий позицияга эгалиқ	1	2	3	4
10	Хулқ, фаолият ва муомалада одобли-лик	1	2	3	4

V. Ижтимоий таъсир этувчанлик.

1	2	3	4	5	6
1	Бошқалар эътиқодли кишиларга, ўзига хос омилларга ва мантиқий далил-лашга таъсир ўтка-зишга топқирлик	1	2	3	4
2	Ўзининг ҳиссиёт ва эмоцияси билан ўзгаларга таъсир этишга укувчанлик	1	2	3	4
3	Ишда ва ўқишда муваффақиятга эришувда ўзига ишонч уйғотувчан-лик	1	2	3	4
4	Ўзига ва ўзгаларга нисбатан талабчан-лик	1	2	3	4
5	Воқеликнинг муҳим ва номуҳим, ижобий ҳамда салбий томонларига холи-сона баҳо берув-чанлик	1	2	3	4

6	Танқидий фикрлар-ни мантиқан баҳолашга бўлган қо-биллик	1	2	3	4
7	Танқидий фикрларга нисбатан беғаразлик	1	2	3	4
8	Вазият ва шароитни тўғри чамалашда мантиқий мукам-маллик	1	2	3	4
9	Фикр алмашишда нутқий қобилиятлик	1	2	3	4
10	Миллий ғоя ва миллий мафқурасига садоқатлилик	1	2	3	4

VI. Ташкилотчиликка қобилиятлилик.

1	2	3	4	5	6
1	Ташкилотчиликка нисбатан эҳтиёжни сезишлик	1	2	3	4
2	Ташкилотчилик фаолиятини суистеъмом қилимаслик	1	2	3	4
3	Фаолият моҳиятига мустақил кира билишлик	1	2	3	4
4	Ўз зиммасига жа-вобгарлик ва масъулият туйғусини олишлик	1	2	3	4
5	Ташкилотчилик фаолиятини завқ-шавқ билан адо этишлик	1	2	3	4
6	Ташкилотчилик жараёнида ўзидан қониқиш хиссини инъикос қилишлик	1	2	3	4
7	Ташкилотчиликни уддалашга бўлган лаёқатлилик	1	2	3	4
8	Вазият ва шароитга нисбатан ташкилотчиликда муваф-фаққиятлилик ёки барқарорлик	1	2	3	4
9	Ташкилотчиликда тезкорлик ва самардорлик сифат-ларида уйғунлик	1	2	3	4
10	Ташкилотчиликда ижодийлик ва ақл заковатлилик	1	2	3	4

VII. Ташкилотчилик қобилиятининг индивидуал фарқлари.

1	2	3	4	5	6
1	Ташкилотчиликка нисбатан қобилият-	1	2	3	4

	лилик: а) кўпгина фаолият турларига б) фақат ягона фаолият турига				
2	Фаолият иштирок-чиларининг ёш даврларига бўйича ташкилотчилик қобилиятида тафо-вутчалик а) ўзидан катта ёшдагиларга б) ўзининг тенгққрларига	1	2	3	4
3	Шахслараро муно-сабатга мутаносиблик а) дистанция (бево-сита шаклига) б) контакт (бевосита) в) ҳар иккаласи ҳам	1	2	3	4
4	Фаолиятни бошқа-риш услуби бўйича а) ҳаракатли давомий б) фаол жонли в) сусткаш, хотир-жам	1	2	3	4
5	Бошқарув психологиясига кўра а) демократив б) либерал В) автократив	1	2	3	4

УЧИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИНГ ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯСИ

VI. БОБ ЭХТИЁЖ ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1. Эҳтиёжлар фаолликнинг манбаи сифатида

Психологик нуқтаи назардан борлиқ тўғрисида мулоҳаза юритилганда, тирик мавжудодларнинг (оддий тузилишга эга бўлганидан тортиб, то мураккабгача) теварак- атроф билан ҳаётий аҳамиятга эга бўлган, турли хусусиятли боғланишларни таъминлаб турувчи фаолияти (қайси даражаси, шакли эканлигидан қатъи назар) уларнинг барчаси учун умумий бўлган хусусият ҳисобланади. Уларнинг фаоллиги туфайли мураккаб тузилишли фаолият юзага келиб (онгликнинг маҳсули сифатида), турли-туман моҳиятли, ҳар хил кўринишдаги эҳтиёжлар (уларнинг тоифаларга алоқадорлиги, келиб чиқиши жиҳатидан биологик, моддий, маънавий ва бошқалар)ни қондириш учун хизмат қилади. Худди шу боисдан фаоллик фаолиятининг асосий механизмларидан биринчи бўлиб, тирик мавжудодларнинг ўз имконияти даражасида ташқи олам таъсирларига жавоб қилиш ўқувчанлигининг таркиби саналади.

Борлиқдаги жонли мавжудодларнинг ўзига хос тарзда, муайян йўналишда, маълум даражадаги куч билан хатти-ҳаракатни амалга оширишга ундовчи эҳтиёжлар улар учун фаоллик манбаи вазифасини бажаради. Психологик манбаларга асосланиб фикр юритганимизда, эҳтиёж-жонли мавжудод (ҳаёт кечиринининг яққол шарт-шароитларига унинг шуларга тобе эканлигини ифода этувчи ва мазкур шарт-шароитларга нисбатан фаоллигини намоён қилувчи ҳолат тариқасида ифодаланади.

Инсоннинг фаоллиги бошқа мавжудодлардан туб даражада ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатдан тафовутга эга бўлиб, юзага келган эҳтиёжларнинг турли вазиятларда қондирилишида ўз ифодасини топади. Жумладан, мавжудодлар ва ҳайвонлар ўзларининг танаси ва унинг аъзолари тузилишига, инстинктларнинг турли-туманлигига биноан, ўз ўлжасини тутиб олишга нисбатан интилишни вужудга келтирувчи табиий имконияти уни олдиндан пайқаш сезгирлиги орқали зудлик билан фаол ҳаракат қилади. Ҳайвонлар эҳтиёжларининг қондирилиши жараёни қанчалик мақсадга мувофиқ равишда кечган бўлса, бу эса ўз навбатида, уларнинг қуршаб олган

яшаш муҳитига енгиллик билан мослашувини таъминлайди. Масалан, асалари хатти-ҳаракатининг туғма, ирсий дастури унинг гулшира (нектар) йиғиш эҳтиёжлари билан чекланиб қолмасдан, балки бу эҳтиёжларни қондириш объектлари (гулларнинг навлари, уларнинг узоқ ва яқинлиги, қайси томонда жойлашганлиги, мўл-кўллиги кабилар ҳам) акс этади. Шу боисдан мавжудодларнинг эҳтиёжларида уларнинг фаоллиги омили сифатида табиий аломатлар, инстинктлар, шартсиз рефлекслар ва ҳоказолар бевосита қатнашади.

Лекин инсонларнинг фаоллиги ва уларнинг фаоллиги манбаи ҳисобланмиш инсоний эҳтиёжлар тубдан бошқача манзарага эга бўлиб, биологик шартланганликдан ташқари, моддий ва маънавий кўринишлардан иборатдир. Одамнинг эҳтиёжи унга таълим ва тарбия бериш жараёнида шаклланади, яъни инсоният томонидан яратилган ижтимоий тажриба, кўникма малака, одат, маънавият, қадриятлар билан яқиндан танишиш, уларни ўзлаштириш орқали амалга оширилади. Табиат томонидан вужудга келтирилган жисм, нарса, буюм инсон учун биологик эҳтиёжни қондирувчи ўлжа маъносини ва аҳамиятини йўқотади. Одам бошқа мавжудодлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий-тарихий тараққиёт даврининг хусусий эҳтиёжларига хизмат қилувчи муайян буюмни зарурият талабига биноан тубдан қайта ўзгартиришга, такомиллаштиришга қодир онгли зотдир. Худди шу боисдан одамнинг ўз эҳтиёжларини қондириш жараёни ижтимоий тарихий тараққиёт даражаси билан ўлчанадиган фаолият шакли ва турини эгаллашнинг фаол, муайян мақсадга йўналтирилганлиги, маълум режага асосланган ижодий кўриниши сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

«Инсониятга хос бўлган эҳтиёжларнинг мазмуни, шакли ва қондирилиши» усули ижтимоий тарихий тараққиёт даврида ривожланиб, ўзгариб ва такомиллашиб боради. Ҳозирги замон кишисининг эҳтиёжлари ва уларнинг қондирилиши аждодларникидан ҳам, авлодларникидан ҳам тубдан фарқланади, лекин этнопсихологик хусусиятлар таъсири ўз аҳамиятини етарли даражада йўқотмайди. Шахснинг эҳтиёжларини тўла-тўқис қондириш уни камил инсон сифатида камол топтиришнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланса-да, лекин бу унинг устувор эканлигини билдирмайди, чунки бошқа таъсирчан омиллар ҳам мавжуддир. Камолотга эришишнинг муҳим шарт-шароити ҳисобланмиш меҳнат инсоннинг эҳтиёжига айланмаса, у ўз эҳтиёжларининг енгил, осон йўллар билан қондиришга ҳаракат қилса, инқирозга учрайди. Енгил йўл билан ўз

эҳтиёжларини қондириш ижтимоий қонун ва қоидаларга зид хулқ-атвор манбаига айланишига, жиноий хатти-ҳаракат келиб чиқишига, текинхўрлик иллатининг намоён бўлишига замин ҳозирлайди.

Ҳуқуқий, демократик жамият кишиси шахсини шакллантиришга нисбатан қўйилаётган энг муҳим талаблардан бири-унда меҳнат қилиш эҳтиёжини, меҳнатдан фахрланиш туйғусини ва ундан лаззатланиш ҳиссини таркиб топтиришдан иборатдир. Меҳнатга нисбатан эҳтиёжнинг вужудга келиши саноатда ва қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш, меҳнат қилиш шароитларини яхшилаш, меҳнат фаолияти умумдорлигини ошириш, иш вақтидан оқилона фойдаланиш имкониятини яратади ва фақат меҳнатдагина ўз имкониятини намоён этувчи, бунёдкор, ватанпарвар, фидоий шахсларни шакллантиради. Кишиларнинг иқтисодий эҳтиёжларини қондирувчи, баъзан оғир ва зерикарли туюлган меҳнат тури ватанпарвар, комил инсонликка интилувчи шахс учун қувонч, қониқиш, ҳатто роҳат-фароғат ҳис-туйғуларининг манбаига айланиши мумкин.

Юксак малакали мутахассислар тайёрлашга қаратилган «Таълим тўғрисида» ги қонунда ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да ўқувчилар ва талабаларнинг меҳнат тарбияси ва касбга йўналтирилишига алоҳида аҳамият берилгандир. Республика фуқароларида маънавий эҳтиёжларни вужудга келтириш ва шакллантириш истиқлол шарофати билан муҳим аҳамият касб этиб, ижтимоий тарбиянинг муҳим бўғинига айланди. Ҳуқуқий, демократик жамиятнинг асосий вазифаларидан бири инсоний эҳтиёжларни таркиб топтириш, уларни баркамол шахс камолотига йўналтириш, маънавиятни эгаллаш билан узвий боғлаб амалга оширишдан иборатдир.

2. Эҳтиёжларнинг турлари

Инсон бир даврнинг ўзида ҳам индивидуаллик, ҳам ижтимоийликни акс эттирган бўлганлиги сабабли унинг эҳтиёжлари шахсий ва ижтимоий хусусиятга эгадир. Бошқача сўз билан айтганда, ундаги тор маъноли шахсий хусусиятга эга бўлгандай туйғу уйғотувчи (табиат инъомига алоқадор) эҳтиёжларни қондириш жараёни ҳам ижтимоий ҳамкорлик фаолиятининг маҳсули (деҳқонлар, ишчилар, ходимлар ва бошқа касбдаги) одамларнинг

саъи-ҳаракати, ҳамкорликдаги меҳнатининг моддий тарздаги ифодаланишидан фойдаланишида акс этади.

Ушбу масалага бошқача тарзда ёндашилса, унда ўз ихтиёжларини қондириш учун ижтимоий муҳит негизида яратилган воситалар ва усуллардан фойдаланилади, натижада у ёки бу шароитга нисбатан эҳтиёж ҳис этади. Масалан, ёғочдан болтага даста ясаш учун унда хоҳиш мавжудлигининг ўзи етарли эмас, балки бир қатор шарт-шароитлар, дастгоҳ, дурадгорлик асбоблари бўлиши лозим, унинг сифатига нисбатан эҳтиёж ҳам туғилади. Худди шу боисдан унда ўз хоҳиш-истакларини рўёбга чиқарадиган талаб билан имкониятга қаратилган эҳтиёж вужудга келади. Инсондаги тор маънодаги эҳтиёжлар унинг шахсий талабларини қондириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳамкорлик фаолиятида юзага келувчи жамоавий эҳтиёжлар якқаҳоллигига оид хусусият касб этади. Айтайлик, маъруза ўқишга таклиф қилинган ўқитувчининг машғулотга пухта тайёргарлиги ўз предметининг ўта фидойиси эканлиги учун эмас, балки жамоа нуфузига доғ туширмаслик маъсулияти, ижтимоий бурч ҳиссига нисбатан эҳтиёж сезганлиги туфайли амалга ошади. Шахсий эҳтиёж гуруҳий, жамоавий муносабатлар уйғунлашиб кетганлиги сабабли ўзаро қоришиқ хусусиятга эга бўлади. Ҳар қандай индивидуал фаолиятга нисбатан эҳтиёжнинг туғилиши ижтимоий аломат, умумийлик, ҳамкорлик хусусиятини касб этиб, фаолиятга ёндашувда якқаҳоллик умумийликни, умумийлик эса алоҳидаликни узлуксиз равишда бетўхтов акс эттириб туради.

Психология фанида эҳтиёжларни таснифлаш уларни келиб чиқиши ва ўз предметининг хусусиятига биноан амалга оширади.

Одатда ўзларни келиб чиқишига биноан эҳтиёжлар табиий ва маданий турга ажратилади.

Табиий эҳтиёжларда инсон фаолиятининг фаоллиги, ўз шахсий ҳаётини ҳимоя қилиш, ўз авлоди ҳаётини сақлаш, уни қўллаб-қувватлаш учун зарурий шарт-шароитларга тортилганлик, тобелик акс этади. Табиий эҳтиёжлар таркибига одамларнинг овқатланиш, ташналикни қондириш, жинсий мойиллик, ухлаш, иссиқ ва совуқдан асраниш, мусаффо ҳавога интилиш, тана аъзоларига дам бериш кабилар қиради. Табиий эҳтиёжлар узоқ вақт давомида қондирилмаса, унинг оқибатида инсон ҳалокатга маҳкум бўлади, ўз сулоласи ҳаёти ва фаолиятини хавф остига қолдиради.

Табиий эҳтиёжлар инсонда ҳайвонот аждодларникига ва ибтидоий жамоа аъзолариникига ўхшаш бўлса-да, лекин улар ўзининг

психологик моҳиятига кўра мавжудодларникидан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан тафовутланади. Эҳтиёжларни қондирилиш усуллари, шакли, қуроли тобора такомиллашиб боришдан ташқари, уларнинг моҳияти, мазмуни ҳам ўзгариб бормоқда, мисол учун ҳозирги замон кишиси эрамиздан олдинги аждодларимизга нисбатан бошқача тарзда ўз эҳтиёжларини рўёбга чиқаради ва уларни қондиришга интилади. Уй рўзғор буюмларининг ўзгариши эҳтиёжларини қондириш йўллари такомиллашувидан дарак беради. Шунинг учун инсонларнинг табиий эҳтиёжлари ижтимоий тарихий хусусиятга эга, чунки улар ижтимоий тарихий тараққиёт маҳсулидан иборатдир.

Инсон фаолиятининг фаоллиги инсоният маданиятини маҳсули билан боғлиқлигини ифодалаб, маданий эҳтиёжларни юзага келтиради. Маданий эҳтиёжлар, маданият тўғрисида мулоҳаза юритилганда унинг ижтимоий илдизлари кишилик тарихининг дастлабки манбалари билан узвий боғланиб кетишини таъкидлаб ўтиш лозим. Лекин табиий эҳтиёжлар маданий эҳтиёжлар билан ўзаро уйғунлашган бўлиб, биринчиси иккинчисини тақозо этади, чунки улар бири-бирининг негизидан келиб чиқади. Худди шу боисдан маданий эҳтиёжлар объектига табиий эҳтиёжларини қондирувчи уй-рузғор буюмлар, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар билан боғланиш воситалари, маданий алоқалар ўрнатиш усуллари, шахслараро муомалага киришиш услублари, ижтимоий турмуш заруриятига айланган нарсалар, ўқиш ва тажриба орттириш йўллари киради. Одатда жамият таълим ва тарбия тизимини эгаллаш, халқ анъаналари, маросимлари, байрамлари, одатлари, расм-русумлари, хулқ-атвор кўникмаларини ўзлаштириш жараёнида ранг-баранг маданий эҳтиёжлар вужудга келади, янгича маъно касб эта бошлайди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, табиий эҳтиёжлар қондирилмаса, улар инсонни ҳалокат ёқасига етаклайди, бироқ маданий эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги ундай оқибатларга олиб келмайди, аммо одамда маданий фазилатларнинг шаклланишига путур етказди, унинг камолотини секинлаштиради.

Шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, маданий эҳтиёжлар ўзининг даражасига кўра, жамият томонидан ўз аъзолари олдида қўйилаётган талаблар билан боғлиқлигига биноан, улар ўзаро бир-бирларидан кескин тафовут қилади. Масалан, ҳозирги замон ёшларининг билим олишга нисбатан тинимсиз изланишини, яъни билим олиш эҳтиёжининг моҳиятини энг сўнги мода бўйича

кийинишга одатланган худди шу ёшдаги тенгдошининг эҳтиёжларини бир хил мезон билан ўлчаш ва баҳолаш адолатдан эмас. Чунки эҳтиёжларнинг моҳиятига, уларни қондириш учун амалга ошириш кўзда тутилган фаолият натижасига, уларнинг хусусиятига ижтимоий ёки индивидуал йўналганлигига биноан, ҳар қайсиси алоҳида-алоҳида баҳоланади. Ижтимоий жамият томонидан ўз фуқаролари олдига қўйилаётган талабларига, жамиятнинг ҳуқуқ асосларига, халқ анъаналарига, юриш-туриш қоидаларига, маънавият ва қадрият тизимига, маслак ва дунёқараш моҳиятига мос тушадиган эҳтиёжлар юксак онглилик, ижтимоий фаоллик, маънавий камолот учун хизмат қилади, жамият тараққиётининг муҳим мезонларидан бири бўлиб маданий эҳтиёжларни туғилиш ва уларни қондирилиш даражаси ва маънавиятни эгаллашдаги роли ҳисобланади.

Психология фанида эҳтиёжлар ўз предметининг хусусиятига кўра моддий ва маънавий турларга ажратилади, уларни келтириб чиқарувчи механизмлар манбаи турлича эканлиги эътироф этилади.

Инсоннинг овқатланиш, кийиниш, уй-жойига эга бўлиш, маиший турмуш ашёларига интилиш, комфорт ҳиссини қондириш билан боғлиқ маданият предметларига нисбатан эҳтиёж сезиш моддий эҳтиёжлар мажмуасини юзага келтиради. Маънавий маданиятни яратиш ва ўзлаштириш, шахснинг ўз фикр мулоҳазалари ва ҳис-туйғулари бўйича бошқа одамлар билан муомалага киришиш ҳамда ахборат алмаштириш, бадий ва илмий адабиётлар билан танишиш, маҳаллий матбуотни ўқиш, кино ва театр кўриш, муסיқа тинглаш кабиларга эҳтиёж сезиш, яъни ижтимоий онг маҳсулига тобелик манавий эҳтиёжлар тизимини вужудга келтиради.

Маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқ бўлиб, вужудга келган маънавий эҳтиёжларни қондириш жараёни моддий эҳтиёжларнинг таркибига кирувчи моддий нарсалар ёрдамида амалга оширилади чунончи, китоб, ёзув қоғози ва бошқалар.

Эҳтиёжларнинг турлари ҳақида фикр билдирганда яна шу нарсага эътибор бериш керакки, келиб чиқишига биноан табиий турга тааллуқли эҳтиёж ўз предметига кўра моддий гуруҳга, худди шу мезонлар бўйича бир даврнинг ўзида маданий эҳтиёжнинг моддий ёки маънавий эҳтиёж туркумига киритиш мумкин. Шу тариқа эҳтиёжнинг келиб чиқиши ва предмети хусусияти бўйича икки мезонга асосланиб муайян гуруҳларга ажратилади. Инсон онгининг тарихий тараққиётига нисбатан ва эҳтиёжларнинг объектига бўлган муносабатига биноан, ҳар хил таснифланади ва худди шу мезонларга

кўра улар ранг-баранг турларга ажратилади. Уларнинг изчиллиги, барқарорлиги, доимийлиги, кўлами, аҳамиятлилиги, предметлилиги, ижтимоийлиги, индивидуаллиги каби хусусиятлари билан ўзаро бири-биридан фарқланади.

Эҳтиёжлар фаолияти ва хулқ-атвор мотивлари билан жипс алоқада бўлади.

3. Инсон эҳтиёжларининг ривожланиши

Муайян муҳитда яшовчи ҳайвоннинг у ёки бу тарздаги хатти-ҳаракати аниқ эҳтиёжни қондиришга қаратилган бўлади. Шу боисдан эҳтиёж ҳайвонни фаолликка ундаш билан чекланиб қолмасдан, балки фаолликнинг турлари, шакли, ҳаракатлантирувчи кучига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ҳайвонда овқатланиш эҳтиёжини туғилиши унда фаолликни вужудга келтиради, натижада сўлак безлари ишлай бошлайди, ўлжа қидириш, уни пойлаш, тутиш ва истеъмол қилиш билан боғлиқ ҳолатлар мажмуаси юзага келади. Мазкур жараёнлар шартли рефлекслар, фаолликни келтириб чиқарувчи янги кўзғовчилар ва унга мувофиқ бўлган янги ҳаракатлар билан боғланиш мумкин, бироқ ҳайвоннинг хатти-ҳаракатининг тузилишида ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди. Жаҳон физиологлари ва психологлари томонидан ҳайвонларда шартли рефлексларни шакллантиришга оид тажриба материалларининг кўрсатилишича, восита сифатида фойдаланилган кўнғироқ чалиниши ҳайвон учун ташқи кўзғотувчилар ичидан фақат овқатланишга боғлиқ сигнал (хабар) вазифасини бажаради, холос.

Ўргатилган ҳайвон томонидан тепкини босиш жараёни унга овқатнинг берилиши билан алоқадор хатти-ҳаракат тарзида амалга оширилади. Шунинг учун ҳайвон ҳар қандай мураккаб шартли рефлекслар ёрдами билан ўз хатти-ҳаракатини амалга оширган бўлишига қарамай, эҳтиёжлар бевосита унинг психикасини акс эттириш муайян объектга йўналтириш, хулқини идора қилиш функциясини бажаради. Чунки ҳайвон аъзоларининг биологик-табiiй эҳтиёжлари психик акс эттириш мазмуни ва сифатини, ташқи олам таъсирига нисбатан жавоб сифатида пайдо бўлувчи хатти-ҳаракатларни мувофиқлаштириб туради.

Инсоннинг фаолияти, хулқ-атвори, хатти-ҳаракати ҳайвонларникидан тубдан фарқ қилади, уларни таркиб топтириш мутлақо бошқа асосга қурилади. Мисол учун боланинг овқатланиши, хатти-ҳаракати, қошиқдан фойдаланиш, махсус ажратилган жойда утириш, овқат ейиш қуролини ишлата олиш унинг табiiй эҳтиёжлари

туфайли юзага келган деб эътироф этиш ҳақиқатдан узоқ фикр, чунки унинг негизида ётувчи механизмлар сири тушунтириб берилмаган. Ўз-ўзидан маълумки, табиий эҳтиёжни қондириш учун зарур шарт-шароитлар яратилиши шарт эмас, инсонда уйқуга эҳтиёж туғилса, у ҳолда ҳеч қандай юмшоқ ўринга, диванга талаб сезилмайди, чарчаган одам дуч келган жойда ўз эҳтиёжини қондираверади. Маданий хатти-ҳаракатлар, одатларнинг инсонда вужудга келиши ижтимоий тарбиянинг таъсирида табиий эҳтиёжларни қондиришнинг воситаси, шарт сифатида гавдаланиб, қуроллар, буюмлар уларнинг таркибий қисмига айлана бошлайди. Бундай хатти-ҳаракатлар шаклини келтириб чиқарувчи асосий манба туб маънодаги эҳтиёж эмас, балки уни қондиришнинг жамият тараққиёти талаб қилган қоидалари, усуллари, камолот тақозо этувчи маданий кўникмалар ҳисобланади. Жамиятнинг тараққиёт босқичларига биноан табиий эҳтиёжларни қондиришнинг янгидан-янги, янада такомиллашган воситалари инсоният томонидан яратилаверилади ва булар эҳтиёжлар таркиби билан қоришиб кетади. Маданий ва маънавий эҳтиёжлар тўғрисида ҳам худди шу тарздаги ўзгаришлар юз беради, шахснинг бошқа кишилар билан мулоқатга киришиш, билимларни ўзлаштиришда техник воситалардан фойдаланиши нутқ ва кийиниш маданиятининг ўсиши уларни қондиришга нисбатан талаб даражасининг ортиши мазкур эҳтиёжлар риожланишини таъминлайди.

Психологияда эҳтиёжлар ривожланишининг бир неча босқичлари мавжуд эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Чунки эҳтиёжлар инсон онтогенезида пайдо бўлиб, то унинг умрининг охиригача ўзгариб, такомиллашиб боради. Кишилиқ жамиятларида эҳтиёжлар бир-биридан ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатидан тафовутга эга бўлгандай, ёш даврларига қараб улар худди шундай мезонлар бўйича ўзаро фарқланадилар.

Бола фаоллигини ривожлантиришнинг дастлабки босқичларидаёқ, биологик жиҳатдан аҳамият касб этувчи буюмлар, жисмлар устуворлик хусусиятига эга бўлмайдилар, аксинча уларнинг инсон томонидан фойдаланиш усуллари эҳтиёжларнинг омиллари тариқасида гавдаланади. Бинобарин, мазкур буюмлар, аслаҳаларнинг ижтимоий тажрибаларини эгаллашдаги аҳамияти, роли намоён бўлишнинг механизмлари сифатида майдонга келади. Болаларнинг худди шу йўсинда эгаллайдиган хатти – ҳаракатларининг янги шакллари – бу жамият томонидан ижтимоий амалиёт вазифаларига муносиб равишда ишлаб чиқилган усулларида иборат бўлиб, буюмлар билан шахснинг муносабати тарзида юзага келади, кишининг кундалиқ фаолияти ичидан муҳим жой энгаллайди. Стол

атрофида ўтириш, қошиқ билан овқат ейиш, кроватда ухлаш, телевизо томоша қилиш, ўйинчоқ ўйнаш, катталар билан муомала қилиш юқоридаги фикр моҳиятини яққоллаштиришга ёрдам беради. Эҳтиёжни қондиришнинг воситаларидан фойдаланиш қоидалари ижтимоий муомала усуллари, фаолиятни амалга оширишнинг йўл-йўриқлари катта ёшдаги одамлар томонидан ёшларга ўргатилади. Ўз эҳтиёжларини муайян буюмлар воситасида қондиришга ва уларни муайян фаолият турига тадбиқ этишнинг инсоний шакллари эгаллашга ўргатиш махсус машқлар орқали амалга оширилиб, «Етук шахс бола» тарзида юзага келади. Демак, бола эҳтиёжи қондирилаётган инсоний шарт-шароитлар таъсири остида шахснинг хулқ-атвори воситалар аҳамияти билан эмас, балки уларнинг ижтимоий қиймати билан белгиланади. Эҳтиёжларнинг қондирилиш даражаси унинг оғир ёки енгил кўчиши шахснинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга, шу боисдан уларни қондириш мақсадга мувофиқ, оқилона мезонларга суяниб амалга оширилса ижтимоий аҳамияти янада ортади.

Инсонда маданий ва маънавий эҳтиёжлар турмуш тажрибаси ортиши, билим савияси кенгайиши, махсус машқлар эгалланиши, ижтимоий ҳаёт қоидаларига узлуксиз равишда риоя қилиши, нарса ва ходисаларга муносабати ўзгариши туфайли ривожлана боради. Одам тобора баркамол бўла бориши унинг олдига янгича талаблар қўяди, уларни бажариш эса эҳтиёжнинг янги, нисбатан мураккаб, моҳият жиҳатдан теран хусусият касб этувчи шаклларни вужудга келтиради, уларнинг қондирилиши эса тузилишга эга бўлган воситаларни тақозо этади. Маълумотлилик ақл – заковат кўрсаткичининг юксалиши, истеъдод аломатларининг рўёбга чиқиши, фаолликнинг ортиши, хатти-ҳаракат таркибида кераксиз бўғинларнинг камайиш эҳтиёжи такомиллашган шаклининг намоён бўлишини таъминлайди. Инсон комфорт сари интилар экан, демакки унда янги эҳтиёжлар юзага келади, уларнинг қондирилиши эса янги бир сифат даражасига кўтарилади. Маданиятнинг янги қирралари очилиши, маънавиятни эгаллашга нисбатан хоҳиш – истакнинг кучайиши, фан ва техниканинг тараққиёти, милатлараро муносабатлар кўламининг кенгайиши ранг-баранг эҳтиёж турлари ва шакллари ривожланишига муҳим шарт-шароитлар яратади. Инсоннинг баркамоллик сари интилишдаги имкониятларини рўёбга чиқариш орзуси эҳтиёжлар ривожланиши ҳаракатлантирувчи кучга айланади.

Психология фанида эҳтиёж қуйидаги типларга ажратилади:

1. Индивидуал – яққа шахсга йўналтирилган.
2. Гуруҳий – реал гуруҳлар моддий ва маънавий интилиши.
3. Жамоавий – жипслашган гуруҳлар талаби мажмуаси.

4. Худудий – этник гуруҳнинг муайян ўзига хос талаблари қондарилиши

5. Этник – маълум миллат ёки халқларнинг сафарбарлигини таъминлаш.

6. Умумбашарий – ер юзи халқларининг умумий талабларининг мажмуавий акс этиши.

4. қизиқишнинг психологик тавсифи

қизиқиш шахснинг муҳим психологик жабҳаларидан бири ҳисобланиб, унда инсоннинг индивидуал хусусияти бевосита мужассамлашади. қизиқиш-инсонларнинг дунёқараши, эътиқодлари, идеаллари, яъни унинг олий мақсадлари, эзгу ниятлари, орзу умидлари билан бевосита муҳим роль ўйнайди ҳамда уларнинг муваффиқиятли кечишини таъминлаш учун хизмат қилади.

қизиқиш билимларни онгли, пухта, барқарор, англаган ҳолда ўзлаштиришда, кўникма ва малакаларни шакллантиришда, шахс қобилияти, зеҳни, уқўвчанлиги ривожлантиришга, оламни мукамалроқ тушунишга, билим савиясининг кенгайишига ёрдам беради.

қизиқиш мотив сингари борлиқнинг мўъжизакор томонларини билишга, фан асосларини эгаллашга фаолиятнинг турли-туман шакллариغا нисбатан ижодий ёндашишни вужудга келтиради, меҳнатга, таълимга маъсулият билан муносабатда бўлишни шакллантиради, ҳар қайси яккаҳол (индивидуал) шахсда ишчанлик, ғайрат-шижоат, эгилмас иродани таркиб топтиришга пухта психологик шарт шароитлар яратади.

қизиқишнинг психологик моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ёндашилганда, қизиқиш, инсонда интилиш, фаолик, ички туртги, эҳтиёжни рўёбга чиқариш манбаи ролини бажаради.

Жаҳон психология фанининг йирик намояндалари шахснинг қизиқишини унинг яхлит руҳий дунёси билан, бинобарин, одамнинг ақлий фаолияти, билиш жараёнлари, иродаси, характери, темпераменти, ҳиссиёти, қобилияти билан, умуман олганда инсон тузилишининг барча қирралари билан боғлиқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилганлар.

қизиқиш муаммоси психологик нуқтаи назардан Н.А.Рибников, Н.Ф.Добринин, Н.Д.Левитов, М.Ф.Беляев, Л.А.Гордон, Л.И.Божович, Н.Г.Морозова, М.Г.Давлетшин, М. В.Воҳидов, В.А.Токарева, Э.Ғ.Ғозиев бошқаларнинг назарий методологик хусусиятга эга бўлган

асарларида ва махсус экспериментал тадқиқотларида ривожлантирилди.

Ҳозирги замон психологиясида қизиқиш объектив борлиқнинг инсонлар онгига субъектив тарзда акс этишларидан бири сифатида тан олинади. қизиқиш шахснинг муайян воқеликдаги, маълум вазиятдаги турли нарса ва ҳодисаларга танлаб муносабатда бўлишида, инсоннинг ўзига хос қарор қабул қилишида, ўзини ўзи назорат эта билишида, мақсадга интилувчанлигида, юзага келган объектив ва субъектив тўсиқларнинг енгилишида ифодаланади.

Психология фанининг йирик намояндаларининг таълимотича, қизиқиш одамларнинг эҳтиёжлари негизида юзага келади, яққол ижтимоий тарихий шарт-шароитда, вазиятда вужудга келади, шаклланади, барқарорлашиб боради ҳамда уларнинг шахсий турмуш шароитида ва фаолиятида, ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашиши сингари омилларда гавдаланади. Умумий талқинларга асосланиб мулоҳаза билдирилганда, қизиқиш алоҳида жараён, маълум психологик функция эмас, чунки у ҳис-туйғу, ирода, онг, қолаверса жамики психик ҳолатлар, ҳодисалар ва ички кечинмаларнинг ўзида мужассамлаштирган, мураккаб тизимли руҳий воқелиқдир.

қизиқишни психологик моҳиятининг дастлабки кўриниши-бу уни одамлар томонидан англаб етиши ёки тушуниш имкониятидир. Шахс қизиқиш маҳсулини, унинг оқибатини англаш, тасаввур этиш орқалигина объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларга онгли, танлаб муносабатларда бўлади. Лекин бу воқелик (англаш, тушуниш) инсонда бирданига содир бўлмайди, балки муайян вақт давомида унда билиш жараёнлари, шахсий фазилатлари, индивидуал-типологик хусусиятлари ривожланиши туфайли юзага келади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, қизиқишнинг психологик моҳияти намоён бўлиши ақлий жараёнлар муҳим роль ўйнаши ҳодисаси қайд қилиниши у фақат интеллектдан ташкил топади, деган маъно англабмайди, албатта. Худди шу боисдан, қизиқишни психологик моҳиятининг иккинчи кўриниши-унинг ҳис туйғулар, эмоционал ҳолатлар билан уйғунлашган, мужассамлашган тарзда ифодаланишидир. Маълумки, ҳис-туйғулар, шунингдек, эмоционал ҳолатлар (эмоционал тон, кайфият, шижоат, эҳтирос ва бошқалар) шахснинг борлиқдаги аниқ воқеликка, нарса ва ҳодисаларга, муайян фаолиятга нисбатан интилишни, саъи-ҳаракатларни кучайтиради, жадаллаштиради, сафарбарликни объектга йўналтиради. Инсон ўз шахсий қизиқишини қондиргандан кейин унда ёқимли ҳис-туйғулар

уйғонади, рухий қониқиш эса ўз навбатида лаззатланиш (праксик) ҳисни вужудга келтиради, бунинг натижасида фрустрация (руҳи тушиш) унинг шахсиятини эгаллайди.

қизиқишни психологик моҳиятининг учинчи кўриниши-унинг иродали сифатлари билан ёинки ирода акти билан умумлашган тарзда вужудга келишидир. Иродавий зўр бериш, муайян қарор бўйича интилиш, баъзи қийинчиликларни енгиш, мустақиллик намоён қилиш қизиқишни қарор топтиради, шахсни мақсад сари етаклайди.

қизиқишни психологик моҳиятининг тўртинчи кўриниши- уни олий нерв фаолияти хусусиятлари ва темперамент типлари билан бирга мужассамлашган ҳолда намоён бўлишидир.

қизиқишнинг нерв-физиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юртилганда, даставвал рус олими И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотини таъкидлаб ўтиш жоиз. Унинг «бу нима?» рефлекси, яъни ориентировка (мўлжал олиш) рефлекси қизиқишнинг моддий негизини тушунтиришда муҳим аҳамият касб этади. И.П.Павлов ва унинг шогирдларидан кейин П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн, Б.М.Теплов, В.С.Мерлин, В.Д.Небилицин ва бошқалар инсондаги қизиқишнинг нерв-физиологик механизмларини бош мия катта ярим шарлари пўстлоғида ориентировка рефлекси негизида мураккаб муваққат боғланишларининг вужудга келишидир, деган йўсинда талқин қилмоқдалар. қизиқишнинг моддий асослари-ўзаро индукция қонуни, пўстлоқдаги оптимал кўзғалиш ўчоғи ва динамик стереотиплар (И.П.Павлов), доминанта (А.А.Ухтомский), ориентир мураккаб психофизиологик ҳодиса эканлиги (Е.Н.Соколов) ва бошқалар бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги даврда қизиқиш шахснинг индивидуал психологик хусусиятидан иборатдир, деган хулоса одатий нарсага айланиб қолди.Шунга қарамасдан, баъзи манбаларда қизиқиш-муайян соҳа бўйича тўғри мўлжал олишга, янги омиллар билан танишишга, воқеликни тўла ва чуқур акс эттиришга ёрдам берадиган мотивдир, деган таърифга ҳам эгадир. Шунга мутаносиб тарзда қизиқиш билиш жараёни тусини кашф этадиган, ижобий ҳис-туйғуларда йўналтирилган объект билан чуқурроқ танишишга, у ҳақда кўпроқ маълумотга эга бўлиш, уни моҳиятини англаб етишга нисбатан шахснинг истагида намоён бўлади, қабилида мулоҳазалар ҳукм суради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шахснинг иштиёғини қондиришга йўналтирилганлигини акс эттирувчи қизиқишнинг

қондирилиши, ҳеч қачон унинг сўнишини ифодаламайди, аксинча объектнинг номаълум қирраларини аниқлашга нисбатан интилиш давом этаверади. Шу билан бирга қизиқишлар билишнинг, унинг жараёнлари функционал ҳолатининг доимий қўзғатувчи механизми сифатида вужудга келади ва акс эттиришда давом этади.

Психологияда қизиқиш мана бундай типларга ажратилиши мумкин: 1) мазмунига кўра: шахсий ва ижтимоий; 2) мақсадига биноан: бевосита ва билвосита; 3) кўламига қараганда: кенг ва тор; 4) қизиқишлар даражаси бўйича: барқарор ва беқарор ва бошқалар.

қизиқишнинг мазмун жиҳатидан ўзаро тафовутланиши куйидагиларда мужассамлашади: билиш эҳтиёжларининг объектлари қайсилар, билишнинг мазкур фаолият мақсади билан мутаносиблиги, шахснинг яшаётган муҳитига нисбатан муносабати кабилар. Шахсда нималарга нисбатан қизиқиш уйғонади, унинг билиш эҳтиёжлари объектнинг ижтимоий қиймати қандай аҳамият касб этади? Инсоннинг шахсий қизиқиши келиб чиқишига кўра бирламчи бўлишига қарамадан, у бир даврнинг ўзида ижтимоийлик хусусиятини касб этаверади. Унинг касбий фаолиятига нисбатан қизиқиши охир оқибатда жамият учун наф келтириши, равнақи учун қийматлидир. Ижтимоий хусусиятли қизиқишларнинг пайдо бўлиши шахсий аҳамият касб этиш сари етаклаши муқаррар. Чунки умумийлик (ижтимоийлик) билан хусусийлик (шахсга оидлик) уйғунлашган ҳолда ҳукм суради ва улар бир босқичдан бошқа бир босқичга автоматик равишда ўтаверади ёки улар доимо ўрин алмаштириб туришади. Шахс ўз қизиқиши туфайли бирон-бир нарсани кашф этса, индивидуал эҳтиёжини қондиради, шунингдек, жамият, жамоа учун ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга бу нарса хизмат қилади. Шу боисдан жамиятнинг, жамоанинг энг долзарб вазифаларидан бири-ёшларнинг мустақил, фаол билишга, ижтимоий аҳамиятга мойилик меҳнат фаолиятига нисбатан қизиқиш уйғотишдан иборатдир. Токи уларда жиддий, сермазмун, жамият томонидан рағбатлантирилувчи, меҳр-муҳаббатга сазовор қизиқишлар шакллансин.

қизиқишнинг мақсад жиҳатидан фарқи бевосита ва билвосита намоён бўладиган қизиқишларнинг мавжудлигини аниқлайди. Бевосита қизиқишлар воқеликнинг, жисмлар ва ҳодисаларнинг эмоционал жозибалилиги, ҳис-туйғуларга эга бўлишлиги, ташқи таъсирларга берилувчанлиги туфайли вужудга келади. Бевосита қизиқишлар ўрганилаётган нарсанинг маъноси билан унинг шахс

фаолияти учун аҳамияти мос тушган тақдирда пайдо бўлиши мумкин. Психологияда бевосита қизиқишнинг юзага келишини фаолиятнинг мақсадини англаш билан боғлиқ бўлган билишни эҳтиёж деб аташ қабул қилинган. Меҳнат ва ўқиш фаолиятида ҳамини ҳис-туйғуга, жозибага таяниб иш тутиш имконияти мавжуд бўлмаслиги сабабли жисмоний ва ақлий меҳнатни онгли идора қилишда муҳим аҳамият касб этадиган бевосита қизиқишларни таркиб топтириш масаласи ишлаб чиқариш ҳамда таълим тизими олдида турган муҳим вазифаси ҳисобланади.

Шундай қилиб, у ёки бу нарсаларни (ҳодисалар моҳиятини) билиш, кўриш, идрок қилиш, англаб етиш учун қизиқарли туялган ички кечинмалар бевосита қизиқишни акс эттиради. Билвосита қизиқишлар меҳнат фаолияти ёки таълим олиш жараёнининг муайян ижтимоий аҳамияти билан унинг шахс учун субъектив аҳамияти ўзаро мос тушганида билвосита қизиқиш юзага келади. Бинобарин, шахс мазкур жараёнда бу нарсалар мени қизиқтиргани учун жуда қизиқарлидир, деган хулосага келади. Меҳнат фаолияти ва таълим жараёнини онгли ташкил этиши етакчи ва устувор роль ўйнайдиган билвосита қизиқишларни таркиб топтириш учун махсус тренингларга, омилкор йўл-йўриқларга ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

Одамларнинг қизиқишлари ўзининг кўлами билан бир-биридан фарқ қилади. Шундай шахслар тоифаси ҳам мавжудки, уларнинг қизиқишлари фақат биргина соҳага қаратилган бўлади. Бошқа бир тоифага тааллуқли одамларда эса қизиқишлар қатор соҳаларга, фанларга, объектларга йўналтирилганлигини учратиш мумкин. Лекин турли соҳага нисбатан қизиқишларнинг бири иккинчисига салбий таъсир этиши мумкин эмас, агарда улар оқилона бошқариш имкониятига эга бўлса. қизиқишнинг торлиги кўпинча салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши мумкин, лекин айтиш чоғда уларнинг кенглиги ҳам нуқсон тариқасида таҳлил қилинса бўлади. Бироқ шахснинг баркамол шахс бўлиб камол топиши қизиқишлар кўламини тор эмас, балки кенг миқёсда бўлишни тақозо этади.

қизиқишлар ўзларининг даражасига қараб барқарор ва беқарор турларга ажратилади. Барқарор қизиқишга эга бўлган шахс узоқ вақт давомида ёқтирган предметларига, объектларига, ҳодисаларга нисбатан ўз майлини ҳеч ўзгаришсиз сақлаб тура олади. Шу боисдан инсон эҳтиёжларини ўзида мужассамлаштирувчи, шахснинг рухий фазилатига айлана бошлаган қизиқишлар барқарор қизиқишлар дейилади. Барқарор қизиқиш шахс қобилиятининг

ривожланганлигидан дарак бериши мумкин. Ана шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, мазкур қизиқиш ташхис қилувчанлик хусусиятига эга. Бироқ инсонларда барқарор қизиқишнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш учун уларнинг меҳнат фаолияти ва ўқув жараёнидаги қизиқишларининг ташқи ифодасини атрофлича ўрганишга тўғри келади. Одатда қизиқишнинг ташқи ифодаси шахснинг ўзига ўзи баҳо бериш, ўзини ўзи таҳлил қилиш фаолиятларида намоён бўлади. Барқарор қизиқиш тўғрисида мулоҳаза юритилганда, унинг бошқа таркибий қисмлари ва қирраларини ҳисобга олиш лозим, чунки бу нарса кўп жиҳатдан шахснинг иродавий сифатлари, характерининг вазминлигига боғлиқ.

қизиқишнинг барқарорлиги унинг нисбатан жадал тарзда намоён бўлиши ҳамда узоқ давом этиши билан ифодаланади. Шахснинг зарурий эҳтиёжларини юксак даражада акс эттирадиган, шунингдек, унинг психологик тузилишига хос хислатларга айланиб борадиган қизиқишлари барқарор қизиқиш дейилади. Барқарор қизиқиш қобилиятнинг бир кўринишига ўхшаш бўлиб, мақсадга йўналганлиги билан муҳим ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий аҳамиятга, қийматга эгадир.

қизиқишларнинг баъзи ҳолатларда беқарор бўлишлиги инсонларнинг ёш, жинс, типологик хусусиятига боғлиқдир. Бундай тоифадаги одамларда қизиқишлар ғоятда эҳтиросли кечади, бироқ қисқа муддатли бўлиши мумкин. Масалан, бир вақтнинг ўзида улар бир нечта фанларга, табиат ҳодисаларига қизиқади, барча нарсага иштиёғ билан киришиб, муаммо моҳиятига чуқур кириб бормасдан, бошқа ҳолатлар билан машғул бўлиб кетадилар. Ундай хусусиятли шахслар машғулотларга тез киришади ва шундай йўсинда сўниб туради ҳам. қизиқишлар салоҳиятли вояга етган одамларнинг, ёшларнинг ўз истеъдодларини мақсадга йўналтирган тарзда амалга ошишини таъминлайди.

Шахсдаги қизиқишларни ривожлантириш ва барқарорлаштириш учун уларнинг негизини ташкил этадиган фаолият билан машғул бўлишга, мақсадга мувофиқ равишда шуғулланишга, майл уйғотишга пухта замин ҳозирлаш зарур, токи қизиқишлар мотив, эҳтиёж, эътиқод функциясини бажаришга айлансин.

Шундай қилиб, қизиқишлар-шахс фаолияти асосларининг танҳо йўналиши эмас, лекин унинг энг муҳим жиҳатидан иборатдир.

Психология фанининг сўнги даврдаги маълумотларига асосланган ҳолда қизиқишнинг бир нечта даражаларга ажратиш

мумкин: а) синчковлик, б) қизиқувчанлик, в) билишга қизиқиш, г) турғун ёки касбий қизиқиш. Синчковлик қизиқишнинг бирор нарсага нисбатан кучли интилишдан иборат қисқа муддатли тури ёки даражасидир. қизиқувчанлик шахснинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, уларнинг билишга нисбатан фаол муносабатидан иборат қизиқиш даражасидир. Билишга қизиқиш англашинилган даражадаги, мақсадга мувофиқлашган, жисмоний ва ақлий фаолиятнинг янги қирраларини эгаллашга йўналтирилган қизиқиш туридир. Турғун қизиқиш шахснинг касбий кўникмалар, малакалар ва билимларни эгаллашга йўналтирилган, касбий тайёргарлик даражаси билан уйғунлашган, мақсадга эришиш йўлида фаоллик кўрсатувчи қизиқиш туридир.

Шахслар ихтиёрига пиктограмма, анаграмма, турли хусусиятли тестларни ҳавола қилиш уларда қизиқишнинг ички механизмларини келтириб чиқаради. Бу нарса ўз навбатида уларда ўз қизиқишини ўзи бошқариш кўникмасини шакллантиради, ҳар қандай кўзғолувчига жавоб беришдан иборат стереотип ҳосил бўлади.

қизиқишнинг бу тури ва унинг юқори босқичи шахснинг воқеликдаги ички боғланишларни, муносабатларни билиб олишга йўллайди шамда руҳий тўсиқлар ва қийинчиликларни енгадиган, муваффақиятсизликлардан чўчимайдиган, қатъиятлик, интилувчан, толиқмас индивидуал хусусиятни шакллантиришга ёрдам беради. Одамларда ўзини ўзи бошқариш, шахсий қизиқишини идора қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини кўлга олиш, ўзини ўзи такомиллаштириш сингари шахс хусусиятларини шакллантириш ижтимоий, тарихий ҳамда ижтимоий психологик аҳамият касб этади.

5. Шахснинг установкаси ёки англанилмаган майллари.

Психология фанида хулқ-атвор ва фаолиятга қаратилган англанилмаган майллар орасида муайян даражада тадқиқ этилгани установка (кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш) муаммоси ҳисобланади. Ушбу умумий психологик масала грузин психологи Д.Н.Узнадзе ва унинг шогирдлари томонидан кенг кўламда ўрганилгандир.

Установка инглизча set дейилади, ўзбек тилида эса кўрсатма бериш, англанилмаган майллар, йўл-йўриқ кўрсатиш маъносида қўлланилиб келинади. Лекин кейинги атамалар унинг ҳақиқий моҳиятини, маъносини ўзида мукамал акс эттирмайди, шунинг учун терминни ҳеч ўзгаришсиз қолдирса ҳам бўлади.

Одатда установка деганда, билиш фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган эҳтиёжни маълум услубда қондиришга руҳий жиҳатдан тайёр

туришлик тушунилади. Установа шахсинг ўзи англаб етмаган муайян рухий ҳолати ёки майлидир. Бундай ҳолатда шахс бирон бир эҳтиёжни қондириш мумкин бўлган маълум фаолиятга нисбатан руҳан тайёр туради. Установканинг мавжудлиги ва унинг қонуниятлари экспериментал тарзда таъкидлаб ўтилган илмий мактаб намояндалари томонидан аниқланган. Мазкур тажрибада синалувчига иккита, биттаси катта, иккинчиси эса кичикроқ соққачани узлуксиз равишда бир нечта (10-15) марта кўзи юмук ҳолда пайпаслаб таққослаш таклиф қилинади. Экспериментнинг навбатдаги босқичида соққачалар алмаштирилиб, баравар жисмлар ҳар хил туюлади, яъни синалувчида иллюзия (нотўғри акс эттириш) ҳолати юзага келади. Бундай психологик воқеанинг вужудга келишига асосий сабаб шуки, объектив жиҳатдан ўзаро тенг соққачалар таққосланганлигида улар бир бирига тенг эмас, деган майл билан фавқулодда субъектив шароитда иш тутилганлигидир. Ушбу ҳолат оддийроқ қилиб тушунтирилганда, таққослаш жараёни установка (кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш) асосида амалга оширилганлиги учун шундай оқибатга олиб келгандир.

Д.Н.Узнадзенинг таъкидлашича, инсонда установка билан боғлиқ психофизиологик ҳолат марказий нерв системасигина эмас, балки унинг периферик қисми фаолиятини ҳам маҳсули бўлиб ҳисобланади. Д.Н.Узнадзенинг тажрибаларида синалувчининг ўнг кўлига навбат билан аввал катта, кейин кичик соққачалар бериб турилади ва бу вазият 10-15 марта такрорланади. Тажрибанинг охириги босқичида синалувчининг чап кўлига бир-бирига тенг соққалар берилади. Бунинг натижасида унинг чап кўлида ҳам иллюзия, яъни нотўғри идрок қилиш вужудга келади. Кўз билан идрок қилишда иккита ўзаро тенг объектларни қайд қилишдаги установка ўнг кўзга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Экспериментал тарзда ўрганилган установкали вазиятларни такрорлаш эвазига инсонинг ўзига сезилмаган ҳолда муайян объектларда субъектга тааллуқли «фиксал установкалар» (қайд этилган установкалар) вужудга келганлиги аниқланган. Демак, установкали экспериментал тадқиқот этиш натижасида англанмаган майллар аста-секин қайд қилинувчи (фиксацион) даражасига ўсиб ўтиш мумкин.

Ижтимоий турмушда Д.Н.Узнадзенинг натижаларига ўхшаш қатор маълумотлар шахсда мустахкамланиб қолганлиги туфайли установка функцияларини бажариб келмоқда: 1) бошланғич синф ўқувчиларининг олдида турган установкалар худди шундай тоифага кирганлиги сабабли ўқитувчининг барча топшириқларини дарҳол бажаришга тайёр турадилар; 2) ҳисобчиларга нисбатан кўрс, расмиятчи дейишлик; 3) олимларга нисбатан паришонхотирлик; 4) савдо ходимларига нисбатан уddaбуронлик, даромат қилишга устаси фаранглик; 5) боланинг ҳақгўйлиги, сир тутмаслиги; 6) қариянинг сўзи тугагунча-ўсалнинг жони узилиши тўғрисидаги фикр мулохазалар установкага яққол мисол бўла олади.

Шунингдек, баъзи жамоаларда, гуруҳларда, оилаларда установакага асосланиш, уларга ишонч нохуш оқибатларга олиб келади. Авторитар тафаккур, миллий стереотип, этник расм-русумлар ҳам установакага мисолдир. Даволовчи шифокорнинг установакаларига беморнинг риоя қилиши ирқчилик муносабатлари, илмий унвонли зиёлиларга берилган супер (орттирма) баҳолар ва бошқалар установаканинг англанилмаган шаклини ўзида мужассамлаштиради. Шунини таъкидлаш жоизки, баъзи ҳолларда шахс учун англанилмаган установака ўз позициясини аниқ намоён қилишда эътиқот сифатида гавдаланади, англанилмаган омиллар тариқасида акс этади.

Грузин психологлари томонидан установаканинг турлича хислатлари (кўзгалувчанлик, динамиклик, статиклик, пластиклик-дағаллик, лабиллик-стабиллик, иррадиация-генерализация) ва типлари (диффуз, дифференциаллашган, фикциялашган) аниқланган. Уларнинг фикрича, установаканинг баъзи бир хислатлари мутаносиблиги унинг ҳар хил типларининг вужудга келтиради. Психоз ва неврозлар установаканинг патологик ўзгаришларида ўз ифодасини топади. Шунингдек, установака инсон ҳукмронлигини ва қудратини ташкиллаштиришнинг юксак даражаси саналади. У хулқ-атворининг батартиблиги ва изчиллигининг асоси ҳисобланади. Уларнинг мулоҳазаларича, установака инсонинг муайян шаклда муносабат билдиришга юксак йўсинда умумлашган тайёргарлик ҳолати, реакциянинг яққол натижасининг кодлаштирилган нейродинамик модели, мазкур реакция вақтини олдиндан пайқаш, қолаверса яхлит фаолият тузилишининг ажралмас жабҳаси ҳисобланади. Шунинг учун установака ўзгарувчанлик ва барқарорлик жипс бирлигини аниқлашга хизмат қилади. У ўзининг ўзгарувчанлик билан муносабат билдириши жавоб қайтаришнинг барқарорлигини таъмилайди.

Установаканинг юксакроқ босқичи англаниш кўринишга эга бўлади. Гуруҳий ва жамоавий муносабатларда унинг аъзоларини ишонтириш (уларга таъсир ўтказиш) орқали муайян йўналишга сафарбар қилиш; фикрларда умумийликни вужудга келтириш ҳолатлари бунга ёрқин мисолдир ишониш ва ишонтириш одамларнинг характер хислатига, хулқ-атворига бевосита боғлиқ. Бу ҳолат психологияда экспериментал тарзда тадқиқ этилган. Масалан, синалувчиларга маълум вақт оралиғида соатига қарамай, секундларини ўз ичида санаш орқали бир минутнинг чўзилишини аниқлаш имкониятига эга бўлганлар. Кейинчалик бу санаш сигнал бериш билан текширилиб турилган, баъзан «ёлғон» сигналлар, яъни лампочка ёниш билан тажриба бўлинишга йўл қўйилган. қатнашчиларда экспериментаторга ишонч бўлганлиги сабабли хатоларга йўл қўйишган.

Ишонувчанликни аниқлашда «конформизм» (келишув, мураса-ю, мадора) дан фойдаланилган. Ички ва ташқи келишувчанлик (конформизм), ичдан келишмовчилик (ноконформизм) гуруҳий

ишонувчанлик моҳиятини ўрганиш учун объект сифатида фойдаланишган. Бир гуруҳ одамларнинг очик овоз бериш конформизмининг намоён бўлишидир. Лекин конформизм «сохталик»ни ҳам келтириб чиқариш мумкин, унинг акс эттирувчиси эса конформист деб аталади, кўпинча идеаллардан воз кечиш ҳоллари ҳам учраб туради.

Хулқ-атвор ва фаолиятнинг англанилмаган омиллари қаторига майллар киради. Ҳали дифференциялашмаган, етарли даражада англанилмаган эҳтиёждан ташкил топган хулқ-атвор ва фаолиятини амалга оширишга ундовчи омил майл деб аталади. Мойиллик ҳолатига кириб бораётган шахс учун жалб қилаётган объектида уни нима қизиқтираётгани ва қайси аломат ўзига тортаётгани сабаби ноаниқлиги. Фаолият мақсади субъектига номаълумлиги туфайли майл ҳукм суради. Бундай психик ҳолат инсонларда тез-тез учраб турса-да, лекин ўзининг тезкор ўткинчилиги билан бошқа воқеалардан ажралиб туради. Одатда ушбу моҳиятли психик ҳолатни ҳаракатлантирувчи эҳтиёж сўниши ёки тилакка айлантириш мумкин. Бинобарин, у хоҳиш, ният, орзу, фантазия каби шаклларга айлантириш туфайли шахс томонидан англанилади. Бундай шаклдаги майлларнинг одамларда мавжуд бўлиши уларнинг яқин ва узоқ келажакка интилишлардан далолат беради.

З.Фрейд майлларга нисбатан ўзига хос назария яратган бўлиб, у аксарият ҳолатда жинсий (инстинктив) майллар тўғрисида мулоҳаза юритади (либидо-жинсий майл), «эдип комплекс» («Шоҳ Эдип» асари бўйича), «психоанализ» атамалари орқали кўрқиш, ҳимоя, бегоналашиш сингари инстинктив мойилликни талқин қилади.

Шуни таъкидлаб ўтиш ўринлик, ҳар қандай англанилмаган майллар ўзидан ўзи йўқолиб кетмайди, балки улар бир босқичдан, кўринишдан иккинчи турга, шаклларга алмашади, мутлақо бошқача янги сифатга эга бўлади. Улар мақсадга, талабга ўсиб ўтиши билан англанилганлик даражасига эришади. Кўнгиш ғашлик, руҳан безовталаниш, номаълум хатти-ҳаракатлар сабаби инсонга номаълум бўлса, улар англанилмаган даражада эканлигини билдиради ва майл функциясини бажаради.

6. Шаҳснинг эътиқоди ва дунёқараши

Жаҳон психологияси маълумотларининг кўрсатишича, хулқ-атворнинг муҳим мотивларидан бири бўлиб эътиқод ҳисобланади. Баъзи манбаларда унга мана бундай таъриф берилган: эътиқод-шаҳсни ўз қарашларига, принципларига, дунёқарашига мувофиқ тарзда қарорга келишга ундайдиган муҳим мотивлар тизимидир. Бошқа сўз билан айтганда, эътиқод шаклида намоён бўладиган эҳтиёжларнинг мазмуни-бу табиат, теварак-атрофдаги олам тўғрисидаги билимлар ва уларнинг муайян тарздаги тутунилиш

демакдир. Бу билимлар фалсафий, эстетик, табиий-илмий нуқтаи назардан тартибга солинса ва ички уюшган тизими ташкил этилса, у такдирга шахснинг дунёқараши сифатида талқин қилиниши мақсадга мувофиқ.

Психология фани дунёқарашнинг шаклланиш жараёнини тадқиқот қилади, ижтимоий тарихий тараққиёт ҳодисаларининг тўғри баҳоланишини, эволюцион йўсинда таркиб топишини, ахлоқий принциплар, дидлар юз беришини, табиат ҳодисаларига ва жамиятнинг қонуниятларига нисбатан қарашларнинг шаклланиши қай тариқа юз беришини ва бошқаларни аниқлайди.

7. Мотивация. Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммолари

Мотив ва мотивация муаммоси жаҳон психологиясида турли туман нуқтаи назардан ёндашиш орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Узоқ ва яқин чет элларда ўзига хос психологик мактаблар вужудга келган бўлиб, уларнинг негизида илмий позициялар ва концепциялар моҳияти жиҳатдан фарқланувчи ғоялар ва йўналишлар мужассамлашди. Ҳозир уларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамыз.

Рус ва собиқ совет психологияси намояндалари К.Д.Ушинский, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, В.М.Бехтерев, А.Ф.Лазурский, В.Н.Мясишев, А.А.Ухтомский, Д.Н.Узнадзе, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, П.М.Якобсон, В.С.Мерлин, Л.И.Божович, В.И.Селиванов, В.Г.Асеев ва бошқалар мазкур муаммо юзасидан тадқиқот ишлари олиб борганлар. Ушбу муаллифларнинг қарашлари олдинги ҳисоботда берилганлиги учун ул арга қайтатдан тўхталишга ҳожат йўқдир.

Рус ва собиқ совет психологияси вакилларида ташқари Европа ва Америка мамлакатларида мотивацияга оид 30 (ўттиз)дан ортик илмий концепциялар мавжуддир. Ана шу психологик мактабларнинг айрим намоёндаларининг тадқиқотлари юзасидан мулоҳаза юритишга ҳаракат қиламыз: интереспектив психология, бихевиоризм, гештальпсихология, психоанализ, структуравий психология, ассоцианистик психология, эмпирик психология, аналитик психология, гуманистик психология, антропологик психология ва ҳоказолар.

Бихевиоризмнинг асосчиси ДЖ.Уотсон (1878-1938) психология фаниниг бош вазифаси хулқни тадқиқ этишдан иборат деб тушунади. У психик ҳодисалардан мутлақо воз кечиб, хулқни икки шаклга, яъни

ички ва ташқиға ажратади, улар ўзаро жавоблар стимули билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтади. Бихевиоризм учун «хулқ» асосий тушунчага айланиб, унинг психикаси билан алоқаси четлаб ўтилгандир. Шунга қарамасдан, баъзи бихевиаристлар, жумладан Э.Торндайк, Э.Толмен, К.Халл, Д.Хебб кабилар хулқ мотивациясига муайян даражада эътибор қилганлар. Улар ўзларининг изланишларида хулқ мотивациясининг «қуйи даражалари» ни ўрганиб, каламушларда тажриба ишларини олиб бориб, жониворда очлик, ташналик ва уларнинг турлича даражаларини реакция тезлигига нисбан намоён бўлиш хусусияти, ҳар хил шароитда мотивациянинг кучи тўғрисида муайян қонуниятлар очишга интилганлар. Ҳозирги замон бихевиористлари стимулни ташқи кўзғатувчи сифатида талқин қиладилар ва организмнинг ички энергиясини фаоллаштирувчи деб ҳисоблайдилар. Нообихевиористик назариялар янги кўзғатувчилар, доайвалар пайдо бўлишига асосланган бўлиб, улар инсоннинг органик эҳтиёжларини қониқтириш билан стимул натижасининг уйғунлашуви тариқасида таҳлил этилади. Уларнинг таъкидлашига кўра, иккиламчи кўзғовчилар органик кўзғатувчиларнинг гўёки қобиғига ўхшайди, холос. Вильям Макдугалл (1871-1938) мотивациянинг ирсий (табиатдан бериладиган) хусусиятга эга деган ҳолатни асослаш учун туғма инстинктлар масалалари билан мазкур воқеликни боғлаб тушунтиришга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, туғма инстинктлар ҳам инсонларга, ҳам ҳайвонларга бир текис тааллуқли бўлиб, улар одамларнинг мотивида олдин 14 та, кейинчалик эса 18 тагача «асосий инстинктлар» сифатида ҳукм суриши мумкин. Умуман олиб қараганда, бихевиористлар учун бир қатор ҳолатлар узига хосликка эга:

1. Бихевиоризм мотивация моделини топиш билан шуғулланиб ва хулқ принципларини вужудга келтира бориб, ҳайвон хулқи ҳамда уларда кашф этилган хулқ мотивацияси қонуниятларига асосланиб инсоннинг хулқ мотивацияси юзасидан хулоса чиқаришга ҳаракат қилади.

2. Бихевиоризм инсонни биологик мавжудод сифатида қараб, унга биологик жабҳада ёндашади, оқибат натижасида унинг ижтимоий моҳияти тадқиқот предметида четда қолиб кетади.

3. Бихевиоризм ҳам инсонга, ҳам ҳайвонларга хос бўлган хулқнинг умумий принципларини топишга интилади.

4. Бихевиористлар инсонни шахс сифатида тараққий этиш жараёнини ифодаловчи ўзига хослигини ё четлаб ўтадилар ёки ўта содда тарзда изоҳлашга мойилдирлар.

5. Ҳайвонларнинг хулқ мотивацияси шакллари жуда содда тарзда тушунтиришга асосан тадқиқот натижаларини инсоннинг мураккаб ва бошқа бир сифат босқичидаги мотивациясига кўчириш ишончли далилларга эга эмас.

6. Инсон мотивациясини ўрганишда фойдаланилаётган бихевиоризмнинг тушунчалари, чунончи, бирламчи майллар, организмни қитиқловчи туғма эҳтиёжлар кабилар одамнинг мотивация доираси тузилиши моҳиятини жуда юзаки оча олади, холос.

Психоаналитик концепциялар негизида мотивация органлик равишида инсон майлларига хосдир, деган ғоя ётади. Уларнинг манбаи майлни акс эттирувчи қўйсидир органдаги ёки унинг қисмидаги соматик жараён тушунтирилади.

З.Фрейднинг концепциясида майллар ва инстинктлар тушунчалари ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқдир. Онгсизли таълимотининг асосчиси З.Фрейд хулқ мотивалари ва эҳтиёжлари муаммосини ишлаб чиқаётир, мотивациянинг манбаи нистинкт., утур ва индивиднинг сақланиш шартидир деб тақдирлайди. Мазкур ҳолатни муаллиф индивиднинг энергетик потенция сифатида талқин этади. Энг асосий масала шуки, З.Фрейд мотивация регулятори ва мотивация энергиясининг ирсий манбаи сифатида «у» тушунчасига қандай маъно юкламоқчи. Унингча, «у» тушунчасининг мазмуни туғма ва ўзгармасдир. Худди шу боис мантиқ қонунлари ва ақл даражалари, кўрсаткичлари унга ҳеч қандай аҳамият қасб этмайди З.Фрейд аффектив, импульсив шаклдаги мутлақлашган кўзғовчиларни назарида тутган бўлса ажаб эмас. Ушбу кўзғатувчилар (турткилар) нинг импульсивлик, тахминийликнинг аффектив моҳияти, нотанқийдийлик, онгли ва иродавий назоратга итоат этишда қийнлик кабиларнинг динамик хусусиятларини мутлақлаштириш бўлиб, уларнинг асосида қуйи генетик ва структуравий даражадаги кўзғатувчилар ётади. З.Фрейд тақидлаб ўтган динамик хусусиятлар ва хоссалари моҳиятида мотивациянинг чуқур асосий манбасини кўради. Унинг концепциясида инсон хулқи ва ҳаракатининг двигатели жинсий инстинк ҳамда унинг трансформацияси устувор ўрин эгаллайди.

Ушбу мулоҳазани янада мукамаллаштириш мақсадида нофрейдистлар ҳисобланмиш А.Адлер, К.Юнг кабиларнинг назарияларини таҳлил қилишга ўтамиз. А.Адлернинг фикрича, инсонни ҳаракатга ундовчи асосий куч, унинг фаолияти мақсадини аниқловчи, уларга эришиш йўллари ҳукуматга ва қудратга эркидир. Хорни, Фромм ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган маълумотлар моҳияти Фрейд томонидан киритилган психика тушунчаси ва унинг ҳаракатлантирувчи назариясини алмаштиришга интилиш яққол кўзга ташланади. Хорнинг нуқтаи назарича, инсон қанчалардир туғма кучларга эга бўлиб, унинг негизи болаларча ёрдамга мухтожликка қурилгандир, бу ҳолатлар бирламчи безовталаниш туйғусида ва туғма кўрқинч хиссида ўз ифодасини топади. Хорнинг такидлашича, инсон хулқининг мотивацияси бошқа мотивлар ёрдами билан аниқланиши мумкин, жумладан, бирламчи безовталаниш (болаларча ёрдамга мухтожлик келтирувчи) атроф-муҳитга нисбатан душманлик ҳиссини туғдиради, хавфсизликка эҳтиёж эса инсонни бошқа одамлар томонида баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолашга нисбатан ички интилишни вужудга келтиради. Фромм ҳам ўз қарашларида либидо масаласига катта эътибор бермайди, чунки уни қизиқтирган муаммо инсон хулқи жабҳаларда ижтимоий ва психологик омилларнинг ўзаро таъсир ўтказиш жараёнидир. Инсонни индивидуализациялаш унда танҳолик ҳиссини вужудга келтиришга олиб келади, шунингдек, ўз қадр-қийматини англаш сари етаклайди. Танҳолик ҳиссиётидан фориғ бўлишга интилиш туйғу инсон мотивациясини ва унинг хулқ шаклларини аниқлайди. Ноофрейдистларнинг илмий асарларида инсон хулқига таъсир қилувчи интим омилларига ва унинг мотивациясига муайян даражада аҳамият берилган бўлса-да, лекин оқибат натижада хулқнинг ҳаракатлантирувчиси сифатида англашилмаган туғма кучлар асосий ўринда туради.

Гештальпсихология мактаби намояндалари учун мотивация ўзига хос талқинга эга бўлиб, унинг моҳиятини экспериментал тарзда ўрганишга, очиб беришга интилиш кўрсаткичи билан бошқалардан ажралиб туради. К.Левин (1890-1947) мотивларни экспериментал ўрганиш методикасини ишлаб чиқиб, уларни мутлақо мустақил ҳолат сифатида тушунтиришга ҳаракат қилган ва бу борада муайян муваффақиятларга эришган. Гештальпсихология мактабининг намояндаларига образ тушунчаси қанчалик ўта аҳамиятли бўлса, К.Левиннинг майдон назарияси учун мотив категорияси худди

шундай муҳим хусусият касб этади. Образ ва мотив ўзаро алоқасиз ҳукм суриши таъкидланади, мотивацияни амалга оширувчи вазиятнинг предметли, маъновий мазмуни эса инкор қилинади. К.Левин халқни мана бундай изоҳлашга интилади, муайян муваққатли микроинтервалда шахснинг бевосита яққол муҳит билан муносабатларидан келиб чиқувчи воқеликдир. Унинг мазкур назариясида инсонда ҳар хил маъно англатувчи иккита мотивацион ўзгарувчи ҳукм суриши тан олинади, уларнинг биттаси туғма) ҳайвонлар турткисига ўхшаш ва турмуш давомида эгалланган фақат инсонгагина хос бўлган. Гештальтпсихологлар-нинг асарларида шундай ҳолатлар ҳам мавжудким, уларда ҳулқ мотивацияси муаммолари шахснинг муҳим (асосий) хусусиятларини таҳлил қилиш негизидан келиб чиқиб қаралади. Ушбу ҳолат Г.Оллпорт концепциясида яққол кўзга ташланади, унингча, энг муҳим жиҳат бу инсон ҳулқини ўзгариш сабабларини очишдир. Шунинг билан бирга мазкур вазиятга олиб келувчи мотивларнинг омилларини текшириш ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини англаб олиш қийин эмас. Бу борада индивиднинг жавоблари ўзига хослиги билан ўзаро таъсир ўтказиш ўртасида қандайдир алоқа мавжудлигини ўрнатиш ҳам иккинчи даражали нарса сифатида талқин қилинмайди.

Собиқ совет психологиясида инсон ҳулқ-атворини ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланган мотивлар чуқур ва етарли даражада тадқиқ қилинмаган. Уларнинг психологик механизмлари, узлуксизлигини таъминловчи омиллар, зарур шарт-шароитлар моҳияти, вужудга келиш имкониятлари тўғрисида жуда юзаки маълумотларгина муайян даражада тартибга келтирилган, туб маънодаги мотивлар табиати изчил равишда, педагогик ва ёш психологияси фанлари қонуниятларига асосланган ҳолда тадқиқ қилинмаган. Бу эса республикамизда уларнинг кенг кўламда ўрганишга салбий таъсир кўрсатмоқда. Мотивларнинг фалсафий методологик аҳамияти шундан иборатки, улар сабаб-оқибат, ички мураккаб боғланишлар тузилишини юксак даражада ривожланган тизим сифатида талқин қилинади. Бундай ёндашув эса ўз навбатида материя ривожланишининг олий маҳсули эканлиги тўғрисидаги ҳулосага олиб келади. Чунончи, мақсадга йўналтирилган ва мақсадга мувофиқлаштирилган ҳар хил мазмундаги саволлар, ахборотлар, маълумотлар, хабарлар кишилар фаолиятининг онгли хусусияти таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар моҳияти таркибига киради. Мотивлар тузилишини амалий (таъбиқий) йўналишга қаратиш-инсон шахсига

мотивацион, иродавий, ахлоқий, ҳиссий, когнитив, регулятив таъсир ўтказишнинг омилкор шакллари илмий асоси юзага келишига муҳим имкон ва зарур шарт-шароитлар яратади. Инсоннинг меҳнат фаолияти тизимининг мураккаблашуви ишлаб чиқаришда ахлоқий, маънавий, нафосат, руҳий тарбия жабҳалари ҳамда радио, телевидение ва тарғибот-ташвиқот таъсирини самарали олиб бориши, касбий тайёргарликнинг экстремал ва стресс ҳолатларнинг шароитлари барқарорлашуви, такомиллашуви, яхшилануви, мақсадга мувофиқлашуви каби омилларнинг барчаси шахс мотив доирасининг ўзгаришига боғлиқ. Шахснинг мотив доираси унинг эҳтиёжларида, иродавий сифатларида (актларида) ва функционал имкониятларида ўз аксини топади.

Мотивнинг тадқиқот тарихидан келиб, унга ёндашсак, бу ҳолда у инсонлар (гоҳо ҳайвонлар хатти-ҳаракати) ҳаёти ва фаолиятини руҳий жиҳатдан бошқарувчиси сифатида талқинидан иборат ўзига хос туридир. Мотив тушунчаси, асосан, сут эмизувчи ҳайвонларга тааллуқли эканлиги илмий манбаларда таъкидлаб ўтилади. Инсонларга алоқадор мотивлар тушунчаси кўзғатувчилар ва кўзғовчиларнинг барча турлари (кўринишлари, модалликлари, шакллари) ни ўз ичига олади (чунончи, мотивлар, эҳтиёжлар, қизиқишлар, мақсадлар, интилишлар, мотивлашган установакалар ва бошқалар).

Мотив кенг маънода хулқ-атвор детерминацияси белгиланишига қарамай, кўпгина чет эл тадқиқотчилари шахс мотивларини жуда тор маънода талқин қилиб, уни илмий жиҳатдан текширадилар, ҳаттоки улар шартсиз рефлектор актларининг миқдорини, аффектив, стресс ва экспрессив реакцияларни мотив тизимига киритмайдилар. Бир қатор психологлар мотивни энергетик, маъновий ва маънавий томонларини ўзаро солиштирадилар, улар мотивни соф маънодаги энергетик биоқувват фаоллигининг манбаи сифатида талқин қилиб, унинг маъновий ва маънавий жабҳаларини ҳисобга олмай туриб, ўзига хос равишда тушунтиришга интиладилар. Жумладан, З.Фрейд (856-1939) мотивнинг қонун -қоидаларини фақат динамик энергетик ҳолат тариқасида талқин қилади. Бир гуруҳ чет эл психологларининг фикрига қараганда, мотив – бу тажриба ва реакцияларнинг энергетик жабҳасидан иборатдир (ушбу таърифга нисбатан муносабат ўта баҳсли бўлганлиги сабабли муаллифларга танқидий фикр билдиришни тадқиқотнинг бошқа бўлимида билдирамиз).

Собиқ совет психологлари мотивларни тушунтиришда ва унинг таркибий қисмларини белгилашда динамик ва маъновий (маънавий) томонларининг уйғунлигидан келиб чиққан ҳолда талқин қиладилар. Уларнинг айрим намояндалари қарашларини таҳлил қилиш билан чекланамиз, холос.

С.Л.Рубинштейн мотивнинг психологик моҳияти тўғрисида қуйидаги мулоҳазаларни билдиради: мотивация – бу психика орқали ҳосил бўладиган детерминациядир; мотив – бу шахс хулқ-атворининг когнитивистик жараёнини бевосита ташқи олам билан боғловчи субъектив тарзда акс этиш демакдир. Бизнингча, шахс ўзининг мотивлари ёрдамида борлиқ билан узвий алоқада бўлади. Инсоннинг хулқ-атвори (хулқи)ни ҳаракатлантирувчи кучи сифатида намоён бўлувчи мотивлар шахснинг тузилишида (таркибида) етакчи ўрин эгаллайди. Мотивнинг тузилиш (структуравий) таркибига шахснинг йўналиши, унинг характери, эмоционал ҳолати (ҳис-туйғуси), қобилияти, ички кечинмалари, фаолияти ва билиш жараёнлари киради. Психология фанида тўпланган назарий маълумотларнинг кўрсатишича, шунингдек, бир қатор психологларнинг фикрича, характер шахс мотивларининг динамик томонлари асосини ташкил қилади, деган таълимот мавжуд. Жумладан, характернинг у ёки бу сифатлари соф динамик хусусиятли тавсифларни ташкил қилса, қолганлари эса фақат динамик табиатинигина эмас, балки унинг маънавий ва маъновий жабҳаларини ҳам юзага келтиради.

Мотив ҳиссиёт билан ҳам боғлиқ бўлиб, улар хулқ-атвор моҳиятидан ташқарида бўлмайди, балки ҳиссий кечинмалар, мотивлашган омиллар тизими билан узвий алоқага эгадир. Ҳиссиётнинг энг муҳим функцияларидан бири шундан иборатки, унда инсон учун муҳим аҳамият касб этувчи дақиқалар унинг учун қанчалик зарурият эканлигини белгилашга хизмат қилади. Ҳиссиётнинг бу соҳадаги бошқа бир функцияси нисбатан умумийроқ бўлиб, одамнинг ташқи оламга, шахслараро муносабатга, ҳис-туйғуларга негизлик муаммоси ҳисобланиб, унинг учун аҳамиятли воқеа ва нарсаларга нисбатан боғловчилик хусусиятига эга бўлган мулоқоти заиф эмоционал ҳолатлар доирасидан ташқарига чиқиб, фаол, барқарор, турғун жараёнларни ўз ичига олади.

Юқоридаги мулоҳазалардан ташқари, мотивлар функционал-энергетик томонларини динамик бошқариш вазифасини амалга оширади.

Инсоннинг қобилияти бевосита мотивлашган механизмлар билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг муҳитини белгилайди ва динамик, маънавий таъсир этиш муносабатини ўзида акс эттиради. Мотив билан қобилиятнинг муносабатлари психик фаолликнинг бевосита бажариш негизи ҳисобланган фаолият орқали намоён бўлади. Мотивлашган тизимнинг таркибларини амалиётда рўёбга чиқарувчи нафақат фаолиятнигина аниқлаш билан чекланиб қолмасдан, балки фаолиятнинг кейинги истиқбол ривожини ёки унинг бошқа соҳалар билан қоришиб кетиш эҳтимоли даражасини ҳам белгилайди. Лекин муайян инсоннинг функционал имконияти, фаолияти ва худди шу фаолиятнинг объектив томонларининг яққол рўёбга чиқиши мотив барқарорлашуви, ривожланиш (такомиллашув) га йўналганлиги ҳам фаолиятнинг объектив шарт-шароитига мослаша боради. Умуман шаклланиш жараёни, шахснинг ривожланиши мотивнинг фаолиятига, фаолиятнинг эса мотивга ўзаро таъсири билан тавсифланади, бизнингча, мазкур таъсирнинг кўрсаткичи, мезони вазифасини бажаради. Мотивларнинг ривожланиши туфайли тарбиявий талабларни англашда, эҳтиёжларни ичдан қайта қўришда хулқ-атвор қоидалари, мезонлари ёрдами билан фаолият доирасининг кенгайишида, шахснинг борлиқ билан муносабати кабиларда ўзгаришлар содир бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, мотивларнинг ривожланиши, мотивлашган янги маълумотларнинг пайдо бўлиши, фаолият муҳити доирасидаги ўзгаришлар туфайли амалга оширилади. Мотив механизми шахс сифатларини қайта қуриш, уларни ривожлантириш жараёнининг фаоллашуви тарзида юзага чиқади, шу билан бирга инсон камол топиш жараёнига, фаолият муҳити ва шароити аста секин ёки тез ўзгариши – мотивларнинг такомиллашуви, барқарорлашуви каби омилларга таъсир этади. Инсонни меҳнат фаолиятида қайта тарбиялаш ва муайян фазилатларни шакллантириш юқоридаги мулоҳазалар моҳиятидан иборатдир. Бу ўринда фаолият фаол вазият ҳисобланиб, мавжуд эҳтиёжлар, қизиқишлар доирасидаги психологик ҳолатлардан узоқлашиб боради, сўнгра янги қизиқиш, эҳтиёж ва интилишларни шакллантиради, мотивлар моҳияти ва шаклларни ўзгартиради.

Ушбу мулоҳазани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, мотивациянинг фаолият даражасидан ташқари чиқиши эҳтимоли ёки фаолиятнинг мотивация доирасидан ташқари чиқиши имконияти тўғрисидаги талқинлар нисбий хусусиятга эга. Бинобарин, мотивация

фаолиятдан ташқарида ва фаолият эса мотивациядан алоҳидаликка эга деган хулосага келмаслик мақсадга мувофиқ. Бу ҳолатни яққолроқ намоёиш қилиш ниятида қуйидаги ҳаётий ҳақиқатга мурожаат қиламиз. Ҳар бир талаба олий мактабга ўқишга кираётганида унда диплом олиш мотиви пайдо бўлади, ўқишга жойлашганда эса ўқув предметларини ўзлаштириш жараёни ўқишга нисбатан интилиш, эҳтиёж, қизиқиш, сафарбарлик каби психик омиллар юзага келади.

А.Н.Леонтьевнинг фикрича, фаолиятнинг тузилиши: мақсадга қаратилган хатти-ҳаракатлар ва операциялардан иборатдир. Одатда фаолият ўзининг предмети ва мотивига эга бўлиб, агарда мотив билан предмет (жисм, нарса) ўртасида мутаносиблик (мослик) вужудга келса, демак шундагина у туб маънодаги фаолиятга айланади. Масалан, бир талаба имтиҳондан (рейтингдан) ўтиш учунгина бирламчи манбаларни ўқийди, лекин бошқаси эса ўзини текшириш ва ҳақиқий билимларни эгаллаш учун дарс тайёрлайди. Биринчи ҳолатда талаба ёки ўқувчида мотив имтиҳонга қаратилган бўлиб, ўқув предмети мазмуни бундан мустаснодир, худди шу боисдан унинг фаолияти фақат хатти-ҳаракатлар тизимидан иборатдир, деган хулоса чиқаришга имкон беради. Иккинчи ҳолатда эса мотив ўқув предметини ўзлаштиришга қаратилганлиги сабабли унинг интилиши фаолиятига ўсиб ўтади (Э.Ғ. курсив бизники: бу мезон вазифасини ўтайди), деган фикрга келишга кафолат беради.

8. Мотив муомаласи ва унинг ечимига доир мулоҳазалар.

Собиқ совет психологияси мотивлар муаммосини диалектик материализм принципларига асосланиб тадқиқодланган. Бу эса энг аввало мотивлар тизими инсон ҳаёти ва фаолиятига мураккаб тузилган бошқарувчиси (регулятори) сифатида тушунишни билдиради. Мазкур йўналишга дахлдор психологлар ўртасида шахснинг фаоллиги, онгнинг фаоллиги ҳақидаги ғоялар кенг тарқалган. Жумладан, С.Л.Рубинштейн мотивлашган тизимнинг инсон борлиқни акс эттиришдаги асосий ролини кўрсатиб, шундай мулоҳазаларни таъкидлаб ўтади: биринчи бўлиб кузатиш объектлари эмас, балки эҳтиёж объектлари ва инсон хатти-ҳаракатлари берилади. Мотивлашган установкаларнинг фаолликка оид ўзига хослиги ҳам шундай тузилган ва у ўзи хоҳлаган борлиқнинг элементи ва ҳолатини белгилашга хизмат қилади. Уларнинг фикрича, ташқи оламга муносабатнинг фаол мотивацион хусусиятини кўрсатиб ўтишнинг ўзи кифоя.

С.Л.Рубинштейн «онг-бу фақатгина акс этиш эмас, балки инсоннинг ташқи муҳитга нисбатан муносабати ҳамдир» деб ёзади.

Мотивларнинг тузилиши билан бевосита борлиқ онгнинг босқичли тузилиши муаммоси психологлар томонидан тезкорлик билан ҳал қилиш, ечиш, текшириш, тадқиқ этиш зарур бўлган долзарб масалага айланиб бормоқда.

С.Л.Рубинштейн онгнинг ролини кўрсатиш билан бир қаторда психиканинг кўпқирралилиги нуқтаи назаридан турли босқичларда руҳий жараёнларнинг вужудга келиши, кечиши ҳолатларини тушунтириб беришга эришган. Ҳар қандай шахснинг хулқ-атворини психологик жиҳатдан тушунтиришда кузғатувчилар (қўзғовчиларни) турли босқичларда ўзаро мураккаб боғлиқликда олиб қараш, кўриш лозим, деб таъкидлайди. Бу кўп босқичли тузилма бошқаришни англашилган босқичи сингари англалмаган мотивацион тенденцияларни ўз ичига олади.

Собиқ совет психологлари мотив тузилишининг босқичли концепциясини ишлаб чиқаришда қуйидаги мулоҳазаларга таянганлар:

а) онгнинг тарихий келиб чиқиш жараёни билан инсон хулқ-атворини бошқаришнинг мураккаб тизимига эга эканлиги;

б) онтегенезда бола шахсининг индивидуал (яккаҳол) шаклланиш жараёни бўлмиш генетик далилларга асосланганлиги ва бошқалар.

Мотивлар тузилишини генетик босқичда шаклланиш эҳтимолини таҳлил қилиш натижасида унинг содда, бир босқичли тизимдан мураккаб, кўп босқичли юксак даражага ўсиб ўтиш жараёни ишончли омиллар ёрдами билан яққол кўрсатиб берилди. Умумлаштирилган маълумотларга кўра, собиқ совет психологлари мотивларнинг тузилиши муомаласини тадқиқ қилишда уларнинг динамик ва маъновий томонларининг бирлиги принциpidан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Улар фаол мотивнинг динамик ҳолати ҳақида мулоҳаза юритганларига мазкур фаолиятнинг баъзи жараёнларида унинг динамикаси ўта бўрттириб талқин қилинади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқки, собиқ совет психологлари мотив тузилишига оид масалага ёндашиш жараёнида бутун эътиборини унинг мазмуний жабҳасини алоҳида кўрсатишга, маъновий томонларининг бирламчилигини белгилашга йўналтиради.

9. Шахснинг шаклланишида мотивациянинг роли.

А. Инсоннинг мотивлар оқими тўғрисида мулоҳазалар.

Инсоннинг мотивлари тузилишини, уларнинг асосий функционал механизмларини ҳамда шаклланиш жараёнига йўналтиришнинг стратегик режасини ишлаб чиқиш муаммосини психологик жиҳатдан тушунтириш учун боланинг психик ривожланиши таҳлилига ўзига хос равишда тактик ёндашиш маъқул.

Шахснинг мотивлари оқими муаммоси унинг ҳам методологик, ҳам назарий муносабатни текшириш демакдир. Чунки то ҳозирги давргача собиқ совет психологиясида унинг кўпгина қисмлари ўз ечимини топа олмаган.

ғарб мамлакатлари ҳамда АҚШ психологлари орасида «биологик эҳтиёжлар асосида инсон мотивлари ётади», деган қарашлар мажмуаси кенг кўламда қўлланиб келинмоқда. Чунки, АҚШ психологи Б.Дамеллнинг фикрича, тўқимада вужудга келган эҳтиёжлар кўзғатувчининг асосий манбаи ҳисобланади. Мазкур ғоя юзасидан мулоҳаза юритган Данлэп эса «кўзғалиш биологик тўқималардан четга чиқмайди», деган фикрга қатъий ишонади. Гильфорднинг таъкидлашича, фаолликнинг бирламчи манбаи овқатдан» иборатдир. Лекин муаллиф ўз фикрини изчил очиб беришга интирмайди.

Бу вазиятни баҳолашда психологик муаммолар оқими билан мотивларнинг биологик оқими ўртасида юз берувчи ўзаро ўрин алмашишнинг содир бўлишини мулоҳаза доирасидан ташқари чиқмаслик лозим. Чунки биологик шартланган режа фаоллик манбаи ўзаро ўрин алмашиш жараёнлари ассимиляция ва диссимиляция сифатида намоён бўлади. Ҳолбуки биологик ҳолатлар психик жараёнларнинг моддий асосини ташкил қилади. Худди шу боисдан, улар бирламчи манба ва психик фаолликнинг негизи тариқасида юзага келади.

Б. Илк болалик ёш даврида хулқ-атвор мотивлари.

Икки-уч ёшли боланинг мотивлари тузилиши кристаллашмаган (аморф)лиги билан, шунингдек, уларнинг қатъий иерархияси йўқлиги билан тавсифланиши намоён бўлади. Бола шахсига алоқадор мотивлар тизими бир қатор мотивлар йиғиндисини ифодаловчи, ўзаро бир-бири билан тасодифий ўрин алмашиб туриш хусусиятига эгадир. Мотивларни ўзаро ўрин алмашиш жараёнида ягона англашиш даражасидаги назорат тизимига бўйсунмайди.

С.Л.Рубинштейн болалик даврининг мотивларига куйидагича психологик тавсиф беради: «Бевосита болага таъсир этувчи ҳар бир кўзғатувчи (кўзғовчи) илк болалик даврида унинг ўсишида хукмронлик қилади. Чунки ундаги ички мотивлар ҳали мустаҳкам эмас, шунинг учун ҳар хил вазиятда бола бошқа кўзғатувчи хукмронлигига тобе бўлиб қолиши мумкин. Шу боисдан беқарор, кучсиз, бетартиб мотивлар худди шундай хатти-ҳаракатларга боғлиқ. Муаллиф вазиятнинг стихияли таъсири ҳақида мулоҳаза юритиб, у болалик беихтиёр интилишининг хулқ-атворга таъсирини кўрсатиб туришини таъкидлайди.

Назарий ва амалий малумотларга асосланиб, илк болалик давридаги индивиднинг хулқ-атвори, биринчидан, импульсивлик билан, иккинчидан, вужудга келган вазият хусусияти билан тавсифланади. Шахсни бошланғич генетик қобиғидаги шаклланиш палласидаги мотивининг динамик асоси – хатти-ҳаракати кўзғалишини муваққат, тор муҳитидан ташкил топади. Чунки бола ҳали мотивлашган установкаларни узоқ вақт ушлаб тура олмаслиги сабабли у тез йўқолади. Муҳим аҳамият касб этувчи кўзғалишларда бола чалғиса, демак, уларни у тезда эсдан чиқаради. Эҳтиёж қондирилишида, аффектив реакцияларда, чалғиш жараёнида кўзғалиш берилган вақт доирасидан четлашади.

Психологик доирадаги бошқаришнинг ўзига хос воситалари, фаолиятни ташкил этишни таъминловчи мотивлар – инсон фаолиятининг энергетик даражасини структуравий акс эттиради. Боланинг интеллектуал даражаси ва билимларнинг етарли эмаслиги оқибатида кичик бир амалий тажриба яққол амалий фаолият муҳитини сиқиб чиқариши мумкин. Бола бирон-бир объектга йўналтирилган фаолиятни, уни бошқаришни юксак функционал-энергетик босқичида мотивларни ўз ҳолича узоқ вақт сақлаб юриш имкониятига эга эмас.

Инсон фаолиятининг самарадорлиги (маҳсулдорлиги)ни ошириш ҳақидаги психологик усулнинг ролини Л.С.Славина III-IV синф ўқувчиларида тажриба йўли билан далиллаб берди. Л.С.Славина мураккаб ва узоқ давом этадиган фаолиятларни таҳлил қилиш кезида уни нисбатан мустақил ва содда таркибий қисмларга ажратиб чиқади ҳамда уларнинг ҳар бирини алоҳида назорат қилиш керак, бинобарин, уни худди мустақил фаолият структурасининг такомиллашуви ва ривожланиши натижасидагина мотивлар тузилишининг такомиллашуви ва ривожини намоён бўлади. Муаллифнинг фикрига

қараганда, хулқ-атворнинг муайян мақсадга бўйсундирилиши кичик мактаб ёшининг пировард босқичида амалга оширилиб, мазкур босқич ихтиёрий хулқ-атвор шаклланишининг бошланғич даври бўлиб ҳисобланади.

10. Ўқув фаолияти мотивлари тўғрисида мулоҳазалар.

Психологик маълумотларга кўра, ҳар қандай фаолият муайян мотивлар таъсирида вужудга келади ва етарли шарт-шароитлар яратилгандагина амалга ошади. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида ўзлаштириш, эгаллаш ва ўрганишни амалга оширишни таъминлаш учун ўқувчиларда ўқув мотивлари мавжуд бўлиши шарт.

Билиш мотивлари шахснинг (субъектнинг) гносеологик мақсад сари, яъни билиш мақсадини қарор топтиришга, билим ва кўникмаларни эгаллашга йўналтирилади. Одатда бундай турдош ва жинсдош мотивлар назарий маълумотларнинг кўрсатишича, ташқи ва ички номлар билан аталиб, муайян тоифани юзага келтиради.

Ташқи мотивлар жазолаш ва тақдирлаш, хавф-хатар ва талаб қилиш, гуруҳий тазйиқ, эзгу ният, орзу-истак каби қўзғатувчилар таъсирида вужудга келади. Буларнинг барчаси бевосита ўқув мақсадга нисбатан ташқи омиллар, сабаблар бўлиб ҳисобланади. Мазкур ҳолатда билимлар ва малакалар ўта муҳимроқ бошқа, ҳукмрон (етакчи) мақсадларни амалга оширишни таъминлаш вазифасини бажаради (ёқимсиз ҳолат ва кечинмалар ёки нохуш, ноқулай вазиятдан қочиш, ижтимоий ёки шахсий муваффақиятга эришиш; муваққат эришув муддаоси мавжудлиги ва ҳоказо). Бу турдаги ёки жинсдаги ташқи мотивлар таъсирида таълим жараёнида билим ва кўникмаларни эгаллаш (ўзлаштириш)да қийинчиликлар келиб чиқади ва улар асосий мақсадни амалга оширишга тўсқинлик қилади. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг асосий мақсади ўқиш эмас, балки кўпроқ ўйин фаолиятига мойилликдир. Мазкур вазиятда ўқитувчининг ўқишга уларни жалб қилиш нияти ўқувчиларнинг ўйин мақсадининг ушалишига ҳалақит бериши мумкин, лекин изоҳ талаб далиллар етишмайди.

Мотивларнинг навбатдаги тоифасига, яъни ички мотивлар туркумига индивидуал хусусиятли мотивлар кирадики, улар ўқувчи шахсида ўқишга нисбатан индивидуал мақсадни рўёбга чиқарувчи қўзғалиш негизида пайдо бўлади. Чунончи, билишга нисбатан қизиқишнинг вужудга келиши шахснинг маънавий (маданий) даражасини ошириш учун ундаги интилишларнинг етилишидир.

Бунга ўхшаш мотивларнинг таъсирида ўқув жараёнида низоли, зиддиятли ҳолатлар (вазиятлар) юзага келмайди. Албатта бундай тоифага тааллуқли мотивлар пайдо бўлишига қарамай, баъзан қийинчиликлар вужудга келиши эҳтимол, чунки билимларни ўзлаштириш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Бундай хоссаларга эга бўлган иродавий зўр беришлар ташқи ҳалақит берувчи кўзгатувчилар (кўзғовчилар) кучи ва имкониятини камайтиришга қаратилган бўлади. Педагогик психология нуқтаи назардан ушбу жараёнга ёндашилганда тўлақонли вазиятгина оптимал (оқилона) дейилади.

Таълим жараёнида бундай вазиятларни яратиш ўқитувчининг муҳим вазифаси ҳисобланиб, унинг фаолияти ички англанилган мотивлар ўқувчилар хулқ-атворини шунчаки бошқариш билан чекланмасдан, балки улар шахсини шакллантиришга, уларда мақсад қўя олиш, қизиқиш уйғотиш ва идеалларни таркиб топтиришга қаратилган бўлади.

Аниқ нарсалар, ҳодисалар ва хатти-ҳаракатлар инсоннинг фаоллиги муайян манбалар билан узвий боғланишга эга бўлса, уйғунлашиб борса фаолият мотивлари даражасига ўсиб ўтади. Психологияда манбалар ўз моҳиятига кўра туркумларга ажратиб талқин қилинади.

А) Инсон эҳтиёжлари билан белгиланувчи ички манбалар. Организмнинг табиий эҳтиёжларини намоён қилувчи туғма хусусиятли ва жамоада шаклланувчи ижтимоий эҳтиёжларни вужудга келтирувчи орттирма хусусиятга эга бўлиши мумкин.

Туғма эҳтиёжлар орасида ўқишга нисбатан маъно касб этувчи алоҳида аҳамиятга эга бўлган фаолликка нисбатан эҳтиёж ва ахборот, маълумот, хабарлар олишга эҳтиёж муҳим роль ўйнайди.

Мотивга генетик ёндашилганда шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, бола туғилгандан эътиборан бевосита фаоллик кўрсатишга мойиллик ҳукм суради: у кулади (новербал муомала шакли), қимирлайди (фазода ўрин алмашиш), қўл ва оёқларини ҳаракатлантиради (мослашиш), ўйнайди (муҳим-бола муносабати), гаплашади (шахслараро муносабатга киришиш), саволлар беради (диалогик мулоқот ва бошқалар). Бунга ўхшаш хатти-ҳаракатларнинг ўзи уларни қониқтиради, воқеликни инсоннинг ахборотларга нисбатан эҳтиёжини тажрибаларда кўрсатиш мумкин: агар текширилувчини маълум вақтга ташқи оламдан ажратиб қўйилса, натижада унинг иродасида, ҳиссиётида, интеллектида бузилиш содир

бўлиши, зерикиши, иродавий акт тизими йўқолиши, фикр юритиш жараёни парчаланиши, иллюзион, галлюцинал ҳолатлар учраши мумкин.

Ижтимоий турмуш шароитида фаоллик ва информацион тақчиллик одамларни салбий ҳис-туйғу ва кечинмаларга олиб келади, фаолият тузилиши ва унинг динамикасига путур етказилади. Ижтимоий турмушда шаклланувчи эҳтиёжлар орасида ўқув фаолиятида муҳим роль ўйновчи ва уни кучайтирувчи ижобий хусусиятли социал ва гностик эҳтиёжлар алоҳида аҳамият касб этади, шахсни камол топтириш жараёнида ҳукмрон воқеликни эгаллайди. Уларнинг туркумига билимларга нисбатан эҳтиёж, жамиятга фойда келтиришга интилиш, умумбашарий ютуқларга эришишга интилиш кабилар киритилади.

Б) Инсон ҳаёти ва фаолиятининг ижтимоий шароитларида аниқланувчи ташқи манбалар. Бундай манбаларни талабчанлик, орзу (кутиш) ва имкониятлар ташкил қилади. Жумладан, талабчанлик инсонга фаолият ва хулқ-атворнинг муайян турини ҳамда шакли (кўриниши)ни тақозо этади. Мазкур ҳолатни қуйидаги мулоҳазалар ёрдамида изоҳлаш мумкин: ота-она боладан овқатни қошиқда ейишни, стулда тўғри ўтиришни, «рахмат» дейишни талаб қилса, мактаб ўқувчидан маълум белгиланган вақтда дарсга етиб келишни, ўқитувчиларга қулоқ солишни, берилган вазифаларни бажаришни қатъий белгилайди. Жамият эса хулқ, феъл-атвор орқали маълум ахлоқий нормалар ва қоидаларга риоя қилишни, шахслараро муомалага киришиш шакллари (воситалари)ни эгаллашни ҳамда аниқ вазифаларни бажаришга амал қилишларини ўз фуқароларига ўргатади.

Психология фанининг атамалари моҳиятида орзу ёки кутиш жамиятнинг шахсга нисбатан муносабатининг ифодаланиш механизми ётади. Этнопсихологик стереотипларда уйғунлашган хулқ-атвор белгилари ва фаолиятнинг шакллари ўзига хосликка эга. Одатда одамлар бир ёшли бола тик юриши керак, деб ҳисоблайдилар ва улар бу туҳфани боладан кутганлиги туфайли унга алоҳида муносабатда бўладилар. Психологияда кутиш тушунчаси талабдан фарқли ўларок, фаолият юзага келиши учун умумий муҳим яратади.

Имкониятлар тўғрисида фикр юритилганда маълум фаолиятнинг кишилар иродаси билан боғлиқ (ирода акти, сифати, принципи) объектив шарт-шароитларни ўзида акс эттиради. Агарда одамларнинг шахсий кутубхонаси бой бўлса, уларнинг ўқиш имконияти юқори

даражага кўтарилади. Кишиларнинг хулқ-атвори психологик нуқтаи назардан таҳлил қилинганда, кўпинча уларнинг объектив имкониятларидан чиқиб, унга ёндашилилади. Агарда бола кўлига тасодифан биология китоби тушиб қолса, унинг шу предметга нисбатан қизиқиши ортиши кузатилади.

В) Шахсий манбалар – одамлар қизиқишлари, интилишлари, установакалари ва дунёқарашлари жамият билан муносабатини акс эттиришдан иборатдир. Инсон фаоллигининг манбаи - қадрият орқали ифодаланиб, шахс статуси (роли)да эгаллана борилади.

11. Мотив классификацияси

Жаҳон психологияси фанининг назарий мушоҳадаларига ва ўзимизнинг шахсий маълумотларимизга асосланиб, мотивларни куйидаги туркумларга ажратишни лозим топдик.

I. Шахснинг ижтимоий эҳтиёжлари билан уйғунлашган, уларнинг моҳияти мезони орқали ўлчанувчи мотивлар:

- 1) дунёқарашга тааллуқли, алоқадор бўлган ғоявий мотивлар;
- 2) ички ва ташқи сиёсатга нисбатан муносабатни акс эттириувчи, шахсий позицияни ифодаловчи сиёсий мотивлар;
- 3) жамиятнинг ахлоқий нормалари, принциплари, турмуш тарзи, этнопсихологик хусусиятларига асосланувчи ахлоқий мотивлар;
- 4) борлиқ гўзаллигига нисбатан эҳтиёжларда инъикос этувчи нафосат (эстетик) мотивлари.

II. Вужудга келиши, шартланганлик манбаи бўйича умумийликка эга бўлган, бошқарув ва бошқарилув хусусиятли мотивлар:

- 1) кенг қамровли ижтимоий мотивлар (ватанпарварлик, фидоийлик, альтруистик);
- 2) гуруҳий, жамоавий, худудий, умумбашарий мотивлар;
- 3) фаолият тузилиши, моҳияти ва тузимига йўналтирилган процессуал мотивлар;
- 4) фаолият маҳсулини баҳолашга, мақсадга эришувга мўлжалланган рағбатланув, мукофот мотивлари.

III. Фаолият турлари моҳиятини ўзида акс эттирувчи мотивлар:

- 1) ижтимоий-сиёсий воқеликларни мужассамлаштирувчи мотивлар;
- 2) касбий тайёргарлик ва маҳоратни ўзида намоён этувчи мотивлар;

3) ўқишга, билишга (когнитив), ижодга (креатив) оид мотивлар.

IV. Пайдо бўлиш хусусияти, муддати, муҳлати, барқарорлиги билан умумийликка эга бўлган мотивлар:

1) доимий, узлуксиз, лонгитюд хусусиятли мотивлар;

2) қисқа муддатли, бир лаҳзали, бир зумлик ва сониялик мотивлар;

3) узоқ муддатли, вақт тақчиллигидан озод, хотиржам хатти-ҳаракатларни талаб этувчи мотивлар.

V. Вужудга келиши, кечиши суръати биоқувват билан ўлчанувчи мотивлар:

1) кучли, қудратли, таъсир доирасидаги шижоатли мотивлар;

2) пайдо бўлиши, кечиши ўрта суръатли мотивлар;

3) юзага келиши, кечиши заиф, бўш, кучсиз, беқарор мотивлар.

VI. Фаолиятда, муомалада ва хатти-ҳаракатда вужудга келиши хусусияти, хислати ҳамда сифатини акс эттирувчи мотивлар:

1) аниқ, яққол, воқе бўлувчи реал мотивлар;

2) зарурат, юксак талаб ва эҳтиёжларда ифодаланувчи долзарб мотивлар;

3) имконият (потенция), зоҳира (резерв), яширин (латент) хусусиятларини ўзида мужассам лаштирувчи мотивлар.

VII. Акс эттириш даражаси, сифати нуқтаи назардан иерархия вужудга келтирувчи мотивлар.

1) биологик мотивлар;

2) психологик мотивлар;

3) юксак психологик мотивлар.

ТҮҮРТИНЧИ БҮЛИМ ШАХСНИНГ ҲИССИЙ-ИРОДАВИЙ ЖАБҲАЛАРИ

VII БОБ ҲИССИЁТ

1. Ҳиссиёт тўғрисида умумий тушунча

Ҳиссиёт борлиққа, турмушга, шахслараро муносабатга нисбатан шахсни субъектив кечинмаларининг акс эттирилишидир. Шахс тирик мавжудод бўлиши билан бирга жамият аъзоси ҳамдир, шунингдек, яккаҳол (индивидуал) инсон сифатида теварак-атрофдаги нарсалар ва ходисаларга нисбатан муносабатларини холисона (объектив) акс эттиради, инъикос қилади. Акс эттириш жараёни фавқулодда ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: а) шахснинг эҳтиёжини қондириш имкониятига эгаликни; б) қондиришга ёрдам берадиган ёки қаршилик кўрсатадиган объектларга субъект сифатида қатнашишни; в) уни ҳаракат қилдирувчи, билишга интиштирувчи муносабатларини ва ҳоказо. Субъектив муносабатларнинг инсон миёсида ҳис-туйғулар, эмоционал ҳолатлар, юксак ички кечинмалар тарзида акс этиши ҳиссиёт ва эмоцияни юзага келтиради. Ҳиссиёт -яққол воқеликнинг эҳтиёжлар субъекти бўлмиш шахс миёсида объектларга нисбатан унинг учун қадрли, аҳамиятли бўлган муносабатларининг акс эттирилишидир. Мулоҳазалардан кўриниб турибдики, муносабат атамаси бир неча марта матнда қайд қилинди, шунинг учун унга айрим изоҳлар бериш мақсадга мувофиқдир. Психологияда ҳали бир талай терминлар, атамалар, тушунчалар мавжудким, уларга моҳият, маъно, қўлам, сифат, шакл жиҳатидан қўлланилиши юзасидан баъзи бир тузатишлар киритилиши айни муддао бўлар эди.

Психология фанида муносабат тушунчаси икки хил маънода қўлланилиб келинади: 1) субъект (шахс) билан объект (нарса) ўртасида табиий ҳолда (тарзда) юзага келадиган ўзаро алоқа ўрнатиш (объектив муносабатлар); 2) ўрнатилган алоқаларнинг акс эттирилиши (уларнинг кечинмаси), хусусий субъектнинг эҳтиёжлари ва уларнинг объектлараро муносабати (субъектив муносабатлар), бинобарин, намоён бўлган эҳтиёжларни қондиришга шай турган нарсалар билан одам ўртасидаги муносабат маъносида ишлатилади. Ҳиссиёт тушунчаси кундалиқ турмушда ва илмий психологик манбаларда ҳар хил маънода қўлланилади. Жумладан, ҳиссиёт ўрнида сезгилар, англанилмаган майллар, англанилмаган хоҳишлар,

тилаклар, мақсадлар, талаблар тушунчалардан фойдаланилади. Бу ҳолатлар ўртасидаги ўзаро ўхшашликка асосланиб ишлатилиши кундалик турмуш воқеалари бўлиб ҳисобланади, холос. Илмий нуқтаи назардан келиб чиқиб таҳлил қилинганда «Ҳиссиёт» одатда тирик мавжудодлар миёсида, яъни шахсларнинг эҳтиёжларини қондирувчи ва унга монелик қилувчи объектларга нисбатан унинг (одамнинг) муносабатларини акс эттириш маъносида қўлланилади.

Жаҳон психологиясида «ҳиссиёт» билан «эмоция» терминлари (айниқса чет мамлакатларда) бир хил маънода ишлатилади, лекин уларни айнан бир хил ҳолат деб тушуниш мумкин эмас. Бундай нуқсон оммабоп адабиётларда, чет элларда чоп этилган дарсликларда аксарият ҳолларда учрайди. Одатда ташқи аломатлари яққол намоён бўладиган ҳис-туйғуларни ички кечинмаларда ифодаланишдан иборат психик жараён юзага келишининг аниқ шаклини эмоция деб аташ мақсадга мувофиқ. Масалан, рангларнинг ўзгариши, юзларнинг таъбассумланиши, лабларнинг титраши, кўзларнинг ярқираши, кулгу, йиғи, ғамгинлик, иккиланиш, саросималик ва бошқалар эмоциянинг ифодасидир. Лекин ватанпарварлик, жавобгарлик, масъулият, виждон, меҳроқибат, севги муҳаббат сингари юксак ҳислатларни эмоция таркибига киритиш ғайритабиий ҳодиса ҳисобланар эди. Ушбу ҳиссий кечинмалар ўзининг моҳияти, куч-қуввати, давомийлиги, таъсирчанлиги, йўналганлиги билан бир-биридан кескин фарқ қилишларига қарамай, уларни эмоция сифатида талқин қилиш оддий сафсатага айланиб қолган бўлар эди. Шу боисдан уларнинг ўзаро энг муҳим фарқи шундаки, бириси ижтимоий (ҳиссиёт), иккинчиси эса (эмоция) индивидуал, хусусий аҳамият касб этади.

Таъкидлаб ўтилган мулоҳазаларга қарамасдан, ҳиссиёт билан эмоциянинг ўзаро бир-биридан қатъий чеклаб қўйиш ҳам баъзи англашилмовчиликни келтириб чиқариши мумкин. Фаолият, хулқ-атвор, муомала субъекти ўзининг шахси ҳамда жамияти учун аҳамияти ҳисобланган нарсалар ва ҳодисаларни акс эттирувчи муносабати ҳиссиётда мужассамлашади. Шахснинг индивидуал ҳаёти ва фаолиятига алоқадор (хоҳ фойдали, хоҳ зарарли бўлишдан қатъи назар) омиллар, қўзғовчилар, турткиларни ифодаловчи ҳамда келиб чиқиши инстинктлар, шартсиз рефлекслар, ирсий белгилар (овқатланиш, жинсий, ҳимояланиш, қўрқиш ва бошқалар) билан боғлиқ содда ҳиссий ҳолатлар «эмоция» дейилади. Эмоциялар нафақат инсонларга, балки жонли ривожланган мавжудодларга ҳам

тааллуқли рухий (психик) ҳолатлардир. Ҳайвонлардаги эмоциялар ўзгариши мураккаб бўлган табиийлик (ирсий) аломатларга асосланувчи содда тузилишга эгадир. Одам билан ҳайвон эмоциялари ўзларининг моҳияти, тузилиши, таъсирчанлиги, жадаллиги, сифати, шакли билан кескин тафовутланади. Эмоциялар ташқи кўринишга хослиги билан, муваққат хусусиятга эга эканлиги билан ҳиссиётдан фарқланади. Шунини айтиб ўтиш жоизки, ҳиссиёт ҳайвонот оламига хос кечинма эмас, у ақл-заковат субъекти саналмиш ҳазрати инсонгагина хос, холос, чунки эмпатик (ҳамдардлик) ҳис-туйғулар шахснинг мукамаллик босқичига кўтарилишига кафолат негизидир.

Ҳиссиёт билан эмоция (унинг юксак даражалари назарда тутилади) инсон шахсининг ижтимоий ҳаётини шарт-шароитларида юзага келган, одамнинг ижтимоий тарихий тараққиётида шаклланган (эволюцион йўсинда), муайян ижтимоий муҳитда (жамиятда) истиқомат қилувчи кишилар томонидан ўзлаштирилган ғоялар, меъёрлар, қонун-қоидалар, низомлар, кадриятларни акс эттирувчи англанган ҳис-туйғулар, мураккаб ички кечинмаларни вужудга келиш жараёнидир.

2. Ҳиссиётнинг ўзига хослиги

Ҳиссиётда шахс психикасининг ўзига хос жабҳалари, инсон фаолиятининг айрим жиҳатлари сифатида ҳаракатдаги, теъвоқил-атрофдаги воқеликни одам бош миёсида турли-туман шаклда ичдан акс эттирилади. Шунинг учун ҳиссиёт борлиқда содир бўлаётган нарса ва ҳодисалар юзасидан шахс учун аҳамиятли, кадр-қийматли аломатлари туйғусидан дарак берувчи сигналлар системаси тарзида талқин қилинади. Яққол воқелиқда сезги аъзоларига таъсир этувчи ҳар хил кўзғовчиларидан баъзи бирлари алоҳидаланади, ўзаро мос тушганлари эса бирлашади, фавқулодда намоён бўла бошлаган ҳис-туйғулар билан улар аралашиб кетади. Бунинг натижасида муайян кўзғовчилар тирик мавжудодлар учун хотиржамлик ёки безовталиқ сигнаliga айланади, ҳиссий кечинмалар эса инсоннинг шахсий тажрибасини шакллантирувчи шартли рефлекслар тизимини барқарорлаштирувчи омил тариқасида акс этади. Ҳиссиётнинг бундай тарзда сигнал функциясининг бажариши унинг импрессив (лотинча *impressio*-сўзидан олинган бўлиб, таассурот деган маъно англатади) жиҳати деб номланишда ўзига хослиги шундаки, ҳиссиёт тасаввур қилинаётган образларга, фикран режалаштирилаётган мақсадларга майл, фаоллик, интилиш уйғотади, шахснинг фаолияти ва хатти-

ҳаракатларининг муваққат ёки узлуксиз мотивига айланади. Ушбу физиологик жараённинг моҳиятини тушунтирилишда И. П. Павлов мана бундай ёндашади: тирик мавжудодларнинг табиий муҳитга мослашувида қатъийлашадиган ёки заифлашадиган динамик стереотиплар туфайли ҳиссий ва эмоционал кечинмаларнинг ижобий ёки салбий кўриниши вужудга келади. И. П. Павловнинг талқинича, динамик стереотип-бу ташқи таассуротларнинг маълум таркибда такрорланиши натижасида ҳосил қилинган шартли рефлекслар таъсиридаги нерв боғланишларининг барқарор тизимидир. Тирик мавжудод ҳаёти ва фаолиятида қийинчиликларга, қаршиликларга учраса, динамик стереотип «заифлашуви» юзага келади, бунинг оқибатида салбий эмоционал ҳолатлар, кечинмалар ҳосил бўлади.

Ҳис-туйғулар ва эмоционал ҳолатлар кечишининг турли шакллари, кўринишлари нафақат сигнал функциясини бажаради, балки улар шахснинг фаолияти, хулқ-атвори устидан бошқарувчанлик функциясини амалга оширади. Юксак ҳислар бу маънода устувор роль ўйнайди (виждон ҳисси, масъулият ва ватанпарварлик туйғуси, эмпатик, яъни ҳамдардлик кечинмалари ва бошқалар). Ҳатто эмоционал ҳолатлар, ҳодисалар, ҳаракатлар шахснинг тана аъзолари ўзгаришида ўз ифодасини топади ва ички ҳиссий кечинмаларнинг ташқи аломатларини акс эттирувчи муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Овоз оҳанги, суръати, тембри, частотаси ўзгариши, мимика, имо-ишора, пантомимика, организмнинг қизариши, оқариши, нафас олиш ва қон босимидаги беқарор ҳолатлар ихтиёрсиз ёки ихтиёрий, онгли равишда кечишидан қатъи назар эмоциянинг экспрессив (лотинча *expressio*-деган атамадан олинган бўлиб, ифодалаш деган маънони билдиради) жабҳаси дейилади.

Шахс ҳиссиётнинг субъекти ҳисобланиб, мазкур ҳолатнинг намояндаси, уни акс эттирувчи тариқасида оламни англаш, билиш жараёнида ўзининг шахсий фаолиятини (хулқ-атворини) мақсадга мувофиқ амалга ошириш учун ҳиссий кечинмаларни ўзгартириш қудратига эга. Ҳис-туйғулар шахсдан ажралган ҳолда вужудга келмайди, шунинг учун улар ҳиссиёт субъекти билан бирга ҳуқум суради, бинобарин, ҳиссий кечинмалар аниқ инсонга тааллуқли бўлади, холос. Инсонда эмоционал таассурот қолдирадиган, юз тузилишида таъбассум ёки қайғу, гоҳо ажабланиш уйғотадиган нарса ва ҳодисалар ҳиссиётнинг объекти бўлиб ҳисобланади. Шахсдаги эмоционал ўзгаришлар унинг ҳаёти ва фаолиятида, шахслараро муносабатида, инсонлар билан муомалага киришишда, айрим

ҳолларда бирон бир воқелик тўғрисида ҳаёл сурганда, армон туйғуси одамга хотиржамлик бермаганида юзага келади.

Ҳиссиёт субъектив ички кечинмаларда ифодаланса ҳам уни аниқлаш мумкин, чунки дилдаги қайғу аламлар, афсусланиш, ачиниш, қувониш, ўзидан нолиш, кўз ва юз ҳаракатларидаги безовталаниш, ҳадиксираш, ҳаяжонланиш ташқи тана аъзоларида, нутқ фаолиятида, суслик, лоқайдлик ҳукмронлик қилганида бевосита ифодаланади. Ҳис-туйғулар ихтиёрсиз равишда вужудга келмайди, шунинг учун улар қатъий равишда детерминациялашган (сабабий боғланган) психофизиологик хусусиятга эгаллиги туфайли у ёки бу ташқи кўзгатувчи таъсирга нисбатан муносабат билдириш (жавоб реакцияси) тарзида ҳосил бўлади. Вазият, шарт-шароитлар ҳиссиётнинг механизми тариқасида хизмат қилиши мумкин. Шунинг ҳам аниқлаштириш лозимки, вазият ҳам, шароит ҳам табиий (биологик), субъектив (шахслараро муносабат) кўринишларда вужудга келганлиги сабабли ҳиссиётнинг моҳияти, сифати ва шаклига бевосита ўз таъсирини ўтказди. қаттиқ совуқ, фавқулоддаги чанг-тўзон, хонада тоқ бўлмаслиги, қўпол муомала, лоқайд муносабат, авторитар ҳулқ-атвор ва бошқалар вазиятга, шароитга яққол мисол бўла олади.

Ҳиссиётнинг детерминизм (сабабий боғланиш) принципига асосланганлигидан қатъи назар шахс ўзининг фаолиятида, ҳулқида, муомаласида ҳиссиётини, эмоционал ҳолатларини идора қилишга, баъзи ҳолларда ўзини тутиб туришга, воқеликка ёки ҳодисаларга нисбатан олдинги баҳосини ўзгартиришга, ички мураккаб кечинмаларини онгли равишда бошқаришга интилади. Шахсда вужудга келувчи субъектив ҳолатлар, ҳис-туйғулар ўзининг юзага келиши, намоён бўлиши, моҳияти жиҳатидан ҳаммиша объектив воқеликнинг тимсоли, инсон миясига сингдирилган, қайта ишланган кўринишидир. Объектив борлиқ юзага келтирадиган субъектив ҳис-туйғулар, кечинмалар моддий тана аъзоларидагина акс этиш билан чекланмасдан, балки муайян ўзгаришлар шахснинг фаолиятида, нутқида, мулоҳазасида, ҳулқида бевосита ифодаланади.

Шахс ҳиссиёт объектга нисбатан қандай шахсий муносабатда бўлиши фавқулоддаги ҳолатда «Мен» лик ифодаланиши ҳис-туйғуларнинг сифати дейилади. Масалан, шахснинг муҳаббати, раҳм-шафқати, ҳаяжонланиши, қаҳр-ғазаби, безовталаниши, руҳан эзилиш каби сифатларнинг муайян таснифи (классификацияси) мавжуддир. Сифатлар икки хил йўсинда вужудга келиши мумкин, жумладан,

шахснинг ўз эҳтиёжини қондиришга ва унга қаршилик (тўсқинлик) қилишга алоқадор нарса ва ҳодисаларга нисбатан муносабатлари сон-саноксиз бўлиши мумкин. Ҳиссиётнинг сифатлари шахснинг нарса ва ҳодисаларга нисбатан эмоционал муносабатининг ўзига хос ва зарурий аломатлари бўлиб ҳисобланади. Психологияда шахснинг ҳаётий ва табиат омилларига нисбатан эмоционал муносабатлари ижобий ва салбий туркумларга ажратилади. Ижобий сифатлар нарса ва ҳодисаларга нисбатан эҳтиёж мақсадга мувофиқ равишда қондирилса, у ҳолда роҳатланиш, қувонч ҳислари ифодаси юзага келади. Эҳтиёжларни қондиришда тўсиқлар, халақит берувчи омиллар намоён бўлса, у тақдирда нохуш кечинмалари, норозилик ҳислари туғилади. Ижобий ва салбий сифатлар бевосита йўсиндаги эмас, балки билвосита йўл билан ҳам вужудга келиши мумкин. Масалан, ҳаёт қувончларини эслаш далилликни уйғотса, муваффақиятсизликни ҳаёлга келтириш ҳадиксирашни ҳосил қилади.

Шахс индивидуал эҳтиёжларидан ташқари, ижтимоий эҳтиёжни қондириш билан боғлиқ мотивлар таъсири туфайли ҳам ижобий ёки салбий ҳиссиёт сифатларини акс эттириши кузатилади. Масалан, талабанинг танловда қатнашиши қувонч ҳисларини юзага келтирса, иккинчи турдаги муваффақиятсизлик хафагарчилик туйғусини намоён этади. Шахснинг мақоласи (газета, журналда) босилиб чиқса фахрланади, кимнингдир томонидан у танқид қилинса руҳан эзилади. Ота-она фарзандини мақтаса қувонади, койиса эса хафа бўлади ва ҳоказо.

Ҳиссиётнинг ижобий ва салбий сифатларидан ташқари, унинг иккиёқламалик (юнонча *amphi* иккиёқлама вазифа, латинча *valentia* «куч» деган маъно англатиб келади) ва ноаниқликдан иборат асосий хислатлари мавжуддир. Бу руҳий ҳолатларда шахсда иккиланиш ҳоллари, ноаниқ тушуниш муносабатлари акс этади, лекин роҳатланиш билан қаноатланмаслик ҳисларини бир-бирига қўшиш мумкин эмас.

Амбивалент (иккиёқлама) ҳиссиётда роҳатланиш билан азобланиш туйғулари ўзаро қўшилиб кетиш билан чекланибгина қолмасдан, балки уйғунлашган, аралашган ҳолда уларнинг кечиши муҳим хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Масалан, рашк ҳиссида муҳаббат билан нафрат бир-бири билан узвий боғланиб кетади. Хўранда қорни очлиги учун шўр овқатни еб биологик эҳтиёжни қондириб, бир томондан роҳатланиши, иккинчи томондан эса нохуш ҳисни кечириши мумкин. Ташналиқдан илиқ сувни ичиб

ҳам роҳатланиши, ҳам нохушликка берилиши кузатилади. Кийими юпун шахсга қалинроқ тўн берилса, бир томондан қувонади, иккинчи томондан эса уялади. Ошиқларда севиш ва ўзидан нафратланиш ҳолати кечади ёки ҳижрон ширин қайғу, лекин ёқимли истироб тарзидаги кечинмалар иккиёқлама ҳиссиётга ёрқин мисолдир.

Шахснинг эмоционал дунёси узлуксиз тарздаги зиддиятлар, низолар ва уларнинг ҳал қилиниши, олдининг олинисини акс эттиришдан иборат жараёнлар мажмуасидир. Асосан ижобий, салбий ва иккиёқлама ҳиссиётни келтириб чиқарадиган омиллар қуйидагилардан иборатдир: 1) шахс билан муҳит ўртасидаги (табiiй муҳит, ижтимоii муҳит орасидаги) ҳар хил мазмун ҳамда шаклдаги муносабатлар; 2) тана аъзолари, ички организм таркиблари муҳитидаги муносабатларнинг нисбий мувозанати ўзгариб туриши; 3) фавқулоддаги вазиятлар туфайли юзага келадиган ҳар хил кечинмалар ва бошқалар.

Ҳис-туйғуларнинг яна битта (тўртинчи) сифати шахснинг ҳиссиёт объектларига нисбатан эмоционал муносабатларининг қисқа муддатли акс этишини таъминловчи ташқи таъсирининг ноаниқлиги ифодаланишидир. Шунингдек, объектларнинг таассуротлари узок муддатли хусусиятга эга бўлса, бундай эмоционал ҳолатлар муносабатларнинг сифати бўлиши мумкин; Шахс ўзининг турмуш тажрибасига номаълум, яп-янги нарсаларга дуч келса, бу воқелик уни тўлқинлантириши, ҳайратлантириши, унда ҳавас ва қизиқиш уйғотиши мумкин. Бу ҳиссий воқелик (ҳодиса) янги таассуротни англашнинг ҳиссий жабҳаси бўлиб ҳисобланади. Табiiй ва ижтимоii муҳитнинг англаб олиш чигал ҳодисаси эҳтиёж билан юғбоғланишдан ҳамда муайян барқарор муносабат юзага келтиришдан олдин ҳиссий ҳолатнинг предметига айланади. Шунинг учун маълум кечинмаларнинг негизида танҳо «бу нима рефлекс» ини тушуниш эҳтиёжи ётади. Билиш фаолияти билан уйғунлаша борган англаш ҳисси беқарорлиги, қисқа муддатлилиги билан тафовутланади ҳамда объектга нисбатан енгилроқ салбий ёки ижобий муносабат сифатига айланади.

Ҳиссиётнинг мазмуни турли-туман бўлиб, у шахснинг ҳаёти ва тараққиёти имкониятлари билан боғлиқ объектларга, ҳатто бевосита роҳатланиш (азобланиш) ҳисларини юзага келтирувчи нарсаларга нисбатан муносабатларида ифодаланади. Демак, шахснинг ҳиссиётлари турлича моддий ва маданий эҳтиёжларига асосланади, уларни қондиришга ёрдам берадиган омил ижобий эмоцияни юзага

келтиради, сўнг барқарор ҳиссиёт сингари мустаҳкамланади. Инсон эҳтиёжини қондиришга халақит берадиган нарса салбий эмоционал ҳолатни вужудга келтиради ҳамда ҳиссиёт тариқасида мужассамлашади.

Ҳиссиётнинг мазмуни тўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарсани эслатиб ўтиш жоизки, ҳис-туйғулар барқарорлиги, мақсадга мувофиқлиги: биринчидан, шахсга ҳеч қандай хавф-хатар таҳдид солмаётганлигини, иккинчидан, инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида уни бахт-омад кутаётганлигини, учинчидан, шахслараро муносабати, жамиятда тутган мавқеини, тўртинчидан, тана аъзоларининг саломатлигини рўй рост акс эттиради. Бу кўринишларнинг барчаси ижобий сифатлар устуворлик қилаётганлигидан дарак беради, бинобарин, ютуқларга эришиш эҳтимоли даражаси юсақлиги, ижтимоий ёки шахсий кутилма эса кафолатланганлигини англатади. Шахс шахслараро муносабатнинг маҳсули бўлганлиги туфайли ундаги ҳиссиётларнинг мазмуни, инсон камол топиши билан узвий боғлиқ тарзда, кўлами кенгайиб боради, бунинг натижасида эмоционал ҳолатлар шахсий тор доирадан ташқари чиқиб, табиат ҳодисалари, жамият муаммолари (иқтисодий, сиёсий, тарихий, маънавий жабҳалар) га тааллуқли муносабатларни ўзида маънавий мазмуний шаклий жиҳатдан мужассамлаштиради. Худди шу боис маъсулият ва лоқайдлик, мулоқотмандлик ва одамовилик, ғазаб ва шавқ, симпатия ва антипатия, оптимизм ва пессимизм, хурсандлик ва хафалик, қаҳрамонлик ва кўрқоқлик, қувонч ва қаҳр, иштиёқ ва зерикиш, эгоистлик ва альтуристлик, софдиллик ва ғаразгўйлик, меҳнатсеварлик ва дангасалик, самимийлик ва лаганбардорлик кабиларнинг барчаси келиб чиқиши (генезиси) жиҳатидан ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, қуйидаги жабҳалари билан ажралиб турувчи: а) шахснинг шахсий нуқтаи назари; б) ижтимоий ҳаётда эгаллаган мавқеи; в) ҳаёт ва фаолиятда фаоллиги; г) жамиятдаги ҳамкорлик фаолиятда қатнашиши; д) гуруҳ ёки жамоада шаклланган шахслараро муносабатлари билан боғлиқ ҳиссиётлардир. Шунини таъкидлаб ўтиш ўринлики, шахснинг баъзи ҳис-туйғулари уларни рўёбга чиқарувчи омилларнинг такроран таъсири натижасида мустаҳкамланиб, унинг (инсоннинг) ҳукмрон, устувор, барқарор эмоционал хусусиятига айланади. Шу сабабдан шахсларнинг хушфёъл ёки жаҳолатли, қизиқувчан ёки совуққон, кўрқоқ ёки жасур, меҳрибон ёки бағритош, хушмуомала ёки кўпол, камгап ёки махмадона деган йўсинда инсон (шахс) сифатида тавсифлаш, баҳолаш мумкин. Миллий тарбиянинг,

миллий ғоянинг асосий вазифаларидан бири мамлакатимиз фуқароларида миллий истиқлол ғояларига содиқлик, фидойлик, ватанпарварлик, масъулиятлилик руҳидаги юксак ҳис-туйғуларни шакллантиришдан иборатдир. Мустақиллик идеалларига муносиб шахсларни камол топтириш учун, ватан ишқи билан ёнувчи фаол, шижоатли, иродаси букилмас, барқарор мотивацияга эга бўлган инсоний сифатларни уларда шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Шуни эслаб ўтиш лозимки, ҳиссиёт ўзгарувчанлик хусусиятига эга бўлиб, унинг кучайиши ёки сусайишига қараб қандай оқибатларга олиб келишини олдиндан башорат қилиш ёки пайқаш мумкин. Шахснинг ҳис-туйғуларида ҳам барқарор, ҳам ўзгарувчан жабҳалари биргаликда ҳукм суради.

Шу сабабдан шахснинг ҳиссиётида ҳукмрон, устувор ҳис-туйғулар мавжуд бўлишига қарамай, улар вазият, шароит янгилашиш боис кескин ўзгаришларга учрайди, динамик стереотиплар заифлаша бошлайди. Шунинг учун психологияда ҳиссиёт ўзгаришининг динамикаси деган атамалар бирикмаси узлуксиз равишда қўлланилиб келинади.

Шахсда намоён бўлаётган ҳиссиёт аста-секин жадаллашиб боргани эвазига у руҳий кечинма сифатида мустаҳкамланиб қолиши мумкин. Масалан, жаҳон халқларида ер куррасининг у ёки бу жойларида кўпуровчилик кўринишларига жирканч назар билан қараш туйғуси уйғонган бўлса, кейинчалик терроризмга (лотинча *terror* куч ишлатиш билан кўрқитиш демакдир) шафқатсиз кураш, нафрат умумий милитаризмга (латинча *militaris* ҳарбийлаштириш маъносини англатади) йўналтирилди. Халқларда наркотик (юнонча *harkotikos* мяни айнитадиган) моддаларга нисбатан жирканч туйғуси кучайиб бориши, динамикаси сабабли наркобизнесга (инглизча *business* фойда дегани) билан аёвсиз кураш инсоният генини (зотини) бузилишига йўл қўймасликка ўсиб ўтди. Шахс кечираётган ҳис-туйғулар мазмундор, акс эттирилаётган ҳодисаларранг-баранг, ўзаро таъсирлар, алоқалар, муносабатлар серқирра, кўпёқламалик хусусият касб этса, у ҳолда ҳиссиёт динамикасига пухта негиз ҳозирлайди.

Лекин шуни ҳам таъкидлаш маъқулки, ҳиссиёт динамикаси ҳар хил кечиши, унинг хусусияти, йўналиши бироз ўзгариши мумкин. Чунки ҳиссиёт бир йўналишда кучайиб бориш билан бир қаторда унинг сусайиши, ҳатто сўниб бориши, ҳаддан ташқари заифлашуви ҳам кузатилади. Масалан, интизомни бузган ходимни «ҳайдаш» билан кўрқитиш эмоционал таъсирини йўқотади, агарда бирор жазо чораси

қўлланилмаса, мабодо талабани дарс қолдириши пўписа қилиш билан чекланса, унда кўрқинч руҳий ҳолати йўқолади. Ана шундай ҳодисалар ва номутаносибликларнинг такрорланиши сабабли эмоционал мослашув (адаптация) жараёни вужудга келади, демак, ҳиссиётда ўзгариш содир бўлмайди. Агарда ҳиссиёт объектининг (нарса, ҳодиса, ҳолат кабиларнинг) мазмуни, маъноси шахсда қизиқиш уйғота олмаса, бундай ҳолда эмоцион тўйиниш юзага келади, олдин қизиқ туюлган нарса кейинчалик зерикарли, ёқимсиз, нохуш кечинмалар ҳосил қила бошлайди. Шахс бир неча марта сурункасига ахборот, кўшиқ, ҳангома эшита бергач, унда ҳаяжонланиш, роҳатланиш, кайфият кўтарилиши пайдо бўлмайди, аксинча инсонда зерикиш ҳисси уйғонади, уларни эшитиш эса жаҳл чиқазади. Шунинг учун хоҳ маълумот, хоҳ юмор бўлишдан қаъти назар янгилик аломатларисиз инсонда қизиқиш йўқолади.

3. Ҳиссиёт ва эмоционал ҳолатларнинг физиологик асослари

Эмоционал ҳолатлар бошқа руҳий жараёнлар сингари мия фаолиятининг натижаси ёки маҳсули бўлиб ҳисобланади. Эмоционал ҳолатларнинг юзага келишига табиатда ва жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар, муносабатлар, алоқалар, таассуротлар асосий сабабчидир. Ўзгаришлар ўз навбатида, биринчидан, шахс ҳаёти ва фаолиятининг жадаллаши ёки пасайишига, иккинчидан, инсондаги айрим эҳтиёжларнинг пайдо бўлишига, ёки йўқолишига учинчидан, одам ички органлари функционал ҳолатларининг беқарорлашувига олиб келади. Ҳис-туйғулар учун энг хусусиятли физиологик жараёнлар негизи сифатида шартсиз ва шартли рефлекслар хизмат қилади ва уларнинг муайян тизими бош мия катта ярим шарлари пўстида юзага келади ҳамда шу жойда мустаҳкамланади. Мураккаб шартсиз рефлекслар эса: 1) ярим шарларнинг пўстлоқости бўшлиқлари; 2) мия стволига тегишли кўриш тепачалари (дўнгликлари); 3) нерв кўзғалишларини миянинг юқори бўлимларидан вегетатив тизимига ўтказиб берувчи марказлари орқали амалга оширилади. Шахсда ҳис-туйғуларнинг кечиши ҳамиша мия пўсти билан пўстлоқости марказларининг бирликдаги (ҳамкорликдаги) фаолияти натижасида рўёбга чиқади

Шахс руҳий оламида, уни қуршаб турган теварак-атрофда содир бўлаётган ўзгаришлар (хоҳ табиий, хоҳ субъектив бўлишидан қаъти назар) кечинмалар субъекти (инсон) учун қанчалик қадр-қиймат, юксак аҳамият касб этса, ҳиссий ҳолатларнинг мазмуни шунчалик

пурмаъно бўлади. Бунинг таъсирида юзага келадиган муваққат боғланишлар тизимининг қайта қурилиши кўзғолиш жараёнини ҳосил қилади. Мазкур жараён мия катта ярим шарлари пўстида тарқалиб, сўнг пўстлоқости марказларини эгаллаб олади. Катта ярим шарлар пўстидан пастда турувчи мия бўлимларида организм физиологик фаолиятининг турли марказлари (нафас олиш, овқат ҳазм қилиш ва ҳоказо) жойлашган. Шу сабабдан пўстлоқ ости марказларининг кўзғалиши баъзи ички аъзолар фаолиятининг кучайишига олиб келади. Жумладан, нафас олиш ритмикасининг ўзгариши (ҳаяжонланганда бўғилиб қолишини, оғир ва тартибсиз нафас олишни юзага келтиради), юрак фаолиятининг бузилиши (юрак уришини тезлаштиради), организмни қон билан таъминлаш издан чиқиши (уялгандан қизаришни, қурққандан оқаришни келтириб чиқаради, ички секреция безлари ишининг нуқсонлари кўз ёшининг оқизади, ҳаяжонланганда оғизини қуритади, қўрққанда «совуқ» тер чиқаради ва ҳоказо.)

Илмий манбаларда талқин қилинишича, мия катта ярим шарларининг пўсти мўътадил шароитида пўстлоқости марказларига бошқарув ва тормозлов йўсинида таъсир кўрсатади ҳамда ҳиссиётининг ташқарида ифодаланишига йўқ қўймайди. Мия пўсти кучли даражада кўзғалса, унинг таъсирида бошқарувчанлик функцияси бузилади. Шахс қаттиқ чарчаса ёки кучли маст бўлса, иррадиация оқибатида пўстлоқости марказлари ҳам кўзғалади, натижада ҳаракатни назорат қилиши йўқолади.

Мия фаолиятининг электрофизиологик тадқиқотлари эмоцияларнинг пайдо бўлишида гипоталамолимбик (юнонча *hypothalamus* бош мия бўлими номи) тизими ва ретикуляр формация (лотинча *reticulum* тўрсимон, *formatio*, боғлам маъносини англатади) нинг роли кўрсатиб ўтилган. Маълумотларда кўрсатилишича, эмоционал ҳолатларнинг физиологик моҳияти катта ярим шарлар пўстининг ва пўстлоқости тизими марказларининг функциясигина эмас, балки улар: а) мия механизмлари фаолиятини фаоллаштирувчи ретикуляр формациянинг, б) миянинг таламус (кўриш дўнгликлари) нинг, гипоталамуснинг (дўнгликности қисмининг), в) ярим шарлар янги пўстлоғи орасидаги лимбик системанинг функцияларидир.

Эмоционал ҳолатлар учун пўстлоқости тугунчаларининг таркибига кирувчи (мия катта ярим шарларининг оқ моддаси билан бирлашуви кулранг модда йиғиндиси) марказлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Агарда мия катта ярим шарлари пўстлоғи ҳаракатларини бирлаштириб, сезгиларни ва саъи-ҳаракатларни нозик ифода қилиб турса, мия формациялари ташқи ҳамда ички муҳитда содир бўладиган ўзгаришларга организмнинг жавоб реакцияларини бошқаради.

Маълумотларга қараганда, миёна катта ярим шарлари пўстлоғи шикастланса, ташқи оламдан ҳамда ички органлардан келадиган кўзғовчиларнинг нозик таҳлил қилиниши заифланса ҳам эмоционал ҳолатлар сақланиб қолаверади. Масалан, ҳайвонлар лимбик тизимга, дўнгости (гипоталамус) қисмига, кўриш тепаликларига йўналган электр кўзғатувчиларга, ретикуляр формациясининг кўзғалишларига хурсандлик ёки диққинафаслик, дарғазаблик ёки қурқоқлик, лаззатланиш ёки азобланиш, роҳатланиш ёки кўнгилхижиллик сифатида жавоб реакцияси ҳосил бўлади.

Психофизиолог олимларнинг маълумотларига қараганда, миёнанинг муайян жойларидан электрод ёрдамида биотокларни ёзиб олишнинг кўрсатишича, сут эмизувчиларнинг гипоталамусларида ҳам «роҳатланиш», ҳам «азобланиш» марказлари мавжуд экан. Тажрибада «роҳатланиш» маркази кўзғатилганда ёқимли ҳислар уйғонган, электр токи билан «азобланиш» маркази кўзғатилганда эса ҳайвонлар қалтираб, ўзини ҳар томонга ташлаган. Кейинчалик сут эмизувчилар азоблантирувчи эмоциядан қочишга ҳаракат қилганлар.

Юқорида таъкидланганидек, ижобий ва салбий ҳис-туйғуларнинг шунга ўхшаш марказлари бош миёнанинг бошқа бўлимларида жойлашганлигига қарамай, шартли равишдаги роҳатланиш ва азобланиш марказлари ҳам мавжуддир бўлиб

Эмоциялар бир-бирига яқин масофада фаолият кўрсатадилар. Тажрибада қўш (жуфт) марказларидан бирида электрод билан ҳосил қилинган кўзғалиш эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда салбий ёки ижобий эмоциядан фақат биттасини вужудга келтирган, холос. Баъзида ёндош жойлашган марказларда кўзғолиш тарқалган бўлса, у ҳолда амбивалент ёки иккиёклама реакция рўёбга чиқади. Шартли равишда номланган марказлар (роҳатланиш, азобланиш) бир-бирига яқин жойлашишига қарамасдан, ҳар хил тузилишга эга эканлиги аниқланган. Маълумотларнинг кўрсатишича, «азобланиш» марказлари миёнанинг турли бўлимларига жойлашсада, лекин улар ягона тизим билан бошқарилади. Салбий эмоциялардан фарқли ўлароқ ижобий ҳис-туйғулар ва «роҳатланиш» марказлари бир-бирлари билан жипс алоқага эга эмас. Таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар эмоциялар жуфт ҳамда қарама-қарши хусусиятга эга эканлигидан далолат бермоқда. Шунинг учун ҳар қайси эмоция қарама-қарши туркумига эга деб қатъий ишонч билан айтиш мумкин, жумладан, севги-нафрат, ёқимли-ёқимсиз, хотиржамлик-безовталаниш масъулиятлик-лоқайдлик ва бошқалар.

И. П. Павлов, Ч. Шеррингтон, П. К. Анохин, Н. А. Бернштейн, Е. Н. Соколов, Т. В. Симонов, Д. Линдслей, Р. У. Липер, Б. И. Додонов, У. Жемс ва бошқаларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, таҳлил қилинган марказларнинг кўзғатилиши шартли рефлекслари ҳосил қилинишини

мустаҳкамловчи омил ҳисобланади. Бунинг натижасида электр қўзғовчи ёрдами билан мия катта ярим шарларининг пўстида билиш жараёнлари ва хатти-ҳаракатлар стереотипларининг негизини ташкил қилувчи муваққат боғланишлар ҳосил қилинади. Шартли рефлексларнинг сўниши, тормозланиши, пўстлоқнинг танлаш (селектив) тизими мия стволининг узунаси бўйича тепаликоти ва пўстлоқоти нерв тугунларидаги «марказлар» нинг фаолиятига боғлиқдир. И. П. Павлов ўша даврдаёқ, «диномик стереотип»ни ҳосил қилгандан кейин олий нерв фаолиятида уни бузилиш салбий ҳиссиётлар кечиши учун негиз бўлади, динамик стереотипни олдиндан тайёрлаб, сўнг уни ўзгариши ижобий ҳис-туйғуларни пайдо қилади, деб қатъий ишонтирган эди.

Маълумотларнинг кўрсатишича, миянинг тепаликоти қисмида (гипоталамусда) ги марказлар роҳатланиш ёки азобланиш вазиятлари кўп марта такрорланса ҳам ҳеч ўзгармаслиги мумкин, лекин мия катта ярим шарлари пўстлоқоти нерв тугунчалари бўйлаб ёйилган марказлар қўзғотилиши натижасида эмоционал реакциялар кучсизланиши, ҳатто сўниши ҳам кузатилади. Бу воқелик шу билан изоҳланадики, ақлий фаолият ва ахлоқий кечинмалар эмоционал туси ўзининг ўзгарувчанлиги билан ажралиб туради. Бинобарин, организмнинг бирламчи эҳтиёжлари юзасидан сигнал берувчи эмоционал реакциялар такроран қаноатлантиргандан кейин ҳам сўнмайди. Шунингдек, органик жароҳат туфайли оғриқ камаймайди, муайян реакциялар ўзгармагунча жисмоний машқдан мароқланиш шахс кўнглига тегмайди. Бунинг учун албатта, салбий, ижобий, аралаш (амбивалент) сигналлар инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида ўз аҳамиятини йўқотиш керак.

Турли марказларни қўзғотганда юзага келадиган роҳатланиш ёки азобланиш эмоцияларининг сифатига, даражасига ва барқарорлигига асосланган ҳолда ҳар бир шароитда ҳиссий ифодаланган шартли рефлексор алоқалар бир марта мустаҳкамланганда ҳосил бўлишини бошқа вазиятда мустаҳкамланиш учун кўп уринишга қарамай алоқани тиклаш мушқил эканлигини изоҳлаш мумкин. Бу ўринда шахснинг барқарор эмоционал йўналганлиги, майллар мустаҳкамлиги руҳий ҳодисасини унинг турмуш тарзини, ҳаётини идеалларни тушунтириш мумкин. Масалан, майхўр (алкогол) ёки наркоман учун роҳатланиш билан боғлиқ хатти-ҳаракат бирламчи бўлганлиги туфайли турли ижтимоий воқеалар (оиладаги жудолик, ишхонадаги кўнгилсизлик, табиий офат ва бошқалар) уни бу йўлдан тўхтатиб қоломайди, лекин муваққат ҳолат вужудга келиши мумкин (айтайлик бир неча дақиқа ўзини тийиб туриш), бироқ тезда табиий эҳтиёжга мутелик қилиб, «тарки одат-амри маҳол» йўсинда иш тутаверади.

4. Одам ва ҳайвон эмоциялари

Шахснинг эмоционал ҳолатлари ва кечинмаларининг психологлар ва физиологлар томонидан экспериментал тарзда тадқиқот қилинишига қараганда, юксак даражада ташкил топган ҳайвонларга эмоцияларнинг физиологик механизмларидан инсонники жуда катта тафовут қилмайди. Лекин муаммо ҳиссиётнинг мазмуни, сифати, шакли, ифодаланиши нуқтаи назаридан таҳлил қилинганда инсон билан ҳайвон эмоцияси (ҳиссиёт) орасида кескин фарқ мавжудлиги намоён бўлади. Табиатшунос ва инсоншунос олимлар ҳайвонларда эмоционал реакциялар, ҳолатлар мавжудлигини тан олсалар-да, бироқ уларда мураккаб ҳиссиёт, юксак ҳис-туйғулар борлигига шубҳа билан қарайдилар ёки инкор қиладилар. Бу фикрга тўлиқ қўшилиш мумкин, чунки инсонларда шундай ҳис-туйғулар борки, бундай ҳиссиёт ҳайвонларда бўлиши мумкин эмас, ваҳоланки ғазабланиш, кўрқиш, жинсий майл, қизиқувчанлик, хурсандлик, ғамгинлик ҳар иккаласида учрайди, аммо улар сифат ва мазмун жиҳатдан бир-бирларидан кескин тафовутланади.

Инсон эмоциялари ижтимоий ҳаётнинг шарт-шароитларига мослаштирган (патологик ҳоллар истисно қилинганда), «онгли зот» га тааллуқли табиат ва жамиятга нисбатан муносабатларида намоён бўлади, мақсадга мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш хусусиятига эга. Очлик ҳисси, жинсий майл ва бошқа инстинктлар соҳлардаги эмоциялар ҳайвон билан инсонда ўхшаш бўлса-да, лекин уларнинг ифодаланишида фарқланиши мавжуд. Буларнинг барчаси инстинктив ҳаракат бўлиши билан бирга инсонийлашидан иборат узоқ эволюцион, ижтимоий тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтган, мураккаб қийинчиликларни енгиш эвазига мазкур кўрсаткичга эришган.

Инсон ҳиссиётнинг ижтимоий тарихий шарт-шароитлари мавжуд бўлиб, улардан энг асосийси сабабий боғланишларга (детерминирлашган) эгалликдир. Худди шу боис инсон ҳиссиётларининг биологик ва физиологик таҳлили, уларнинг туб мазмунини очиб бермайди, шунингдек, ҳиссиётлар инсон шахснинг онгли ва онгсиз хатти-ҳаракатларини амалга оширувчи кучга, яъни мотивга ўсиб ўтиш йўлларини изоҳлаб беришга қодир эмас. Маълумки, эмоцияларнинг «инсонийлашуви» ҳиссиётлар ичидан кечиши мазмуни ва сифатлари жиҳатидан ҳайвонларники билан қиёсланганда ўзининг ранг-баранглиги, мураккаблиги билан шахсники устувордир. Инсонларнинг меҳнат, маънавият, сиёсат, оила, ишлаб чиқариш билан ўзаро муносабатлари, шунингдек, табиат билан одамлар орасидаги, шу билан бирга шахслараро муносабатлар бир қатор инсоний ҳиссиётларнинг ва уларни ифодалаш, татбиқ этиш воситаларини вужудга келтиради Шахс юз ифодалари, бошини тебратиш билан, хўрсиниш орқали ўзгаларга ҳамдардлик (эмпатия) туйғусини билдиради. Болаларга одоб билан жавоб беришни, суҳбатдошига илиқ, самимий жилмайишини, қария

ва ногиронларга ҳурмат билан жой бўшатишни, кичкинтойларга меҳрибонликни шакллантириш лозим. Шахс ўз ҳис-туйғуларини ўзи бошқаради, уларни меъёрий ҳужжатлар, ижтимоий турмуш қоидалари, этник расм-русумлар, одатлар, анъаналар, процессуал қонунлар нуқтаи назаридан гоҳ маъқуллайди, гоҳ қоралайди. Шу билан бирга инсонлар кучли ва жўшқин эмоциялари кечишида ташқи хотиржамликни сақлай билдилар. Уларнинг баъзилари ўз ҳиссиётларини беркитиш учун ўзларини бефарқ тутадилар, салбий эмоцияларни ифодалашга интиладилар. Шахс ўзининг мимика ва пантомимикаларини бошқариш имкониятига эга, лекин органлардаги табиий ўзгаришларни ушлаб туриш мумкин эмас. Масалан, нафас олиш, қон айланиш, овқат ҳазм қилиш, кўз ёшларини ушлаб туриш, рангни қизартириш, оқартириш ва ҳоказо.

Эмоцияларнинг ифодаланиш қуйидаги кўринишларга эга бўлиш мумкин: 1) ифодали ҳаракатлар (мимика ва пантомимикалар); 2) организмдаги турли ҳодисалар (ички аъзолар фаолияти ва ҳолатининг ўзгариши; 3) гуморал хусусиятдаги ўзгаришлар (организмнинг қон таркибидаги, суюқликдаги кимёвий ўзгаришлар, модда алмашиш ва ҳоказо). Эмоцияларнинг ташқи ифодасига мимика, имо-ишора, важоҳат, қадди-қомат ўзгариши, ташқи секреция безлари фаолияти (ёш, сўлак, тер ажралиши), хатти-ҳаракатлар (тезлиги, кучи, йўналиши, мувофиқлашуви), нутқнинг хусусиятлари ва бошқалар. Эмоциялар, ҳис-туйғулар мазмуни, сифати, шакли жиҳатидан этнопсихологик хусусиятига эга.

5. Ҳиссий кечинмаларнинг шакллари

Ҳиссиётлар шахс фаолиятининг муҳим жабҳаси сифатида инсонни кенг эмоционал соҳасини ранг-баранглиги, кўпқирралиги ҳақида ҳиссий тон (юнонча *tonos* зўриқиш, урғу бериш маъносини билдиради), эмоциялар (латинча *emovere* кўзғатиш, ҳаяжонлаш демакдир), аффектлар (латинча *affectus* руҳий ҳаяжон, шижоат, эҳтирос маъносини англатади), стресс (инглизча *stress* зўриқиш деганидир) ва кайфият каби тушунчалар муайян тасаввур бир имкониятга эга.

Ҳиссиёт тон (тус). Ҳиссиёт аксарият ҳолларда фақат эмоционал тус сифатида руҳий жараённинг ўзига хос сифат (сифатий) жиҳати тариқасида вужудга келади. Ҳиссиёт бу ўринда ўзига ўзи эмас, балки билишга интилаётган, ўзгартираётган, эгаллаётган шахсда маълум муносабатни намоён қилувчи нарсалар, ҳодисалар ва ҳаракатларнинг алоҳида хоссаси, хислати ҳамда хусусияти маъносида гавдаланади. Мазкур нарсаларга нисбатан инсон шахсининг субъектив муносабатлари тўғрисида мулоҳаза юритилаётганини одам ҳамиша ҳам пайқай олмайди. Масалан, ёқимли мулоқотдош, кулгили хангома, бадбўй хид, беҳаё кино, иштиёқли машғулот, иболи қиз, ярамас хулқ, хушчақчақ йигит, хотиржамлантирувчи хабар, заҳматли меҳнат ва бошқалар.

Эмоционал тон ёки ҳиссиёт тус (масалан, аффектив тон) баъзи ҳолларда барча шахсларда туғма, наслий хусусият касб этиши мумкин. Жумладан, оғриқ ҳисси ва бошқа хусусиятли кучли кўзғатувчилар бир даврда акс этган ёқимсиз (нохуш) ҳиссий тон билан ажралиб туради. Масалан, меркаптан (латинча merc симоб, captans эгалловчи деган маъно англатади), яъни симоб билан бошқа органик моддалар бирикмасидан тарқалган ҳидлар ҳар қайси руҳан соғлом инсонлар учун ёқимсиз, жирканч таассурот уйғотади. Шунингдек, баъзи ранглар бирикмаси (омихтаси), шилимшиқ пардаларнинг кўзғолиши, қамишларнинг ишқаланиши, эговнинг овози ҳам худди шундай из қолдиради. Шу билан бирга идрок образлари ва тасаввурларининг аксарият ҳиссий тонлари (туслари) олдинги эмоционал жараёнларидан сақланиб қолган излар, турмуш тажрибанинг сабоқлари ((акс садолари) инсонларда ўхшашлиги туфайли «туғма» деб баҳоланиши мумкин. Ҳиссий тон шахснинг эҳтиёжларини атрофдаги нарсалар ва вазиятлар қониқтириши ёки қониқтимаслиги, фаолиятнинг эса муваффақиятли ёки муваффақиятсиз кечишини яққол намоён этишига хизмат қилади. Шахснинг психологик хислатларига биноан ҳиссий тон (тус) ўзига хос идиосинкразия (юнонча idios ўзига хос synrasis қоришмоқ, қоришув маъносини билдиради) хусусиятини касб этади, бундай таъбли одам бошқалар учун бефарқ туюлган нарсаларга ҳам жирканч муносабатини намоён қилади, масалан, духобага тегишни, балиқ, ёғ, гул ҳидларини ёқтирмайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, кўриш, эшитиш, ҳидлаш, кинестетик (ҳаракат) сезгиларга ҳамда идрокларга тааллуқли ҳиссий тон муҳим амалий аҳамиятга эга. Масалан, хоналар, иш жойи, транспорт воситаларининг ранги (туси) таассуротидан вужудга келган ёқимли ва ёқимсиз ҳиссий тон меҳнат самарадорлигига, хизматчиларнинг кайфиятига сезиларли таъсир ўтказади. Кимёвий ўғитлар, сабзовотлар ёқимсиз ҳиди, ишлаб чиқаришдаги шовқинлар, товушлар ҳиссий тон жиҳатидан меҳнат унумдорлигини пасайтиради. Хотиржамлик, ёқимсиз мусиқа, илик шахслараро муносабатлар, муомала мароми, аҳиллик муваффақият кафолати, ижтимоий тараққиёт омили ҳисобланади.

Эмоциялар. Эмоционал жараёнлар, ҳолатлар ёки тор маънода эмоциялар ҳиссий кечинмаларининг ўзига хос хусусиятли шакллари билан биттасидир. Эмоция- у ёки бу ҳиссиётнинг инсон томонидан бевосита кечирилиши (кечиши) жараёндан иборатдир. Масалан, шахс томонидан мусиқани севиш эмоцияни вужудга келтирмайди, балки бунинг учун мусиқани эшитиш, ижрочи маҳоратига тасанно билдириш, ундан ҳаяжонланиш ёки асар ижроси ёқмаса ғазабли ҳиссий кечинма ҳосил бўлиши ижобий, салбий эмоция дейилади. кўрқинч, даҳшат ҳиссий кечинма сифатида объектларга шахснинг муносабатини акс эттириб турлича шаклда намоён бўлиши мумкин: одам даҳшатдан қочади,

кўрқувдан серрайиб қолади, ўзини идора қила олмай ҳар томонга уради, ҳатто хавф-хатарга ўзини ташлаши ҳам мумкин.

Кўпинча эмоциялар ўзининг таъсирчанлиги билан бир-бирдан ажралиб туришига қарамай, бундай сифатли ҳиссий ҳолатлар стеник (юнонча *sthenos* сўзидан олинган бўлиб, куч деган маъно англатади) хусусиятли дейилади. Бундай эмоциялар дадил хатти-ҳаракатларга, мантиқий мулоҳазаларга, ижобий изланишларга куч-қувват, қанот бағишлайди. Масалан, хурсандчиликдан шахс «парвоз қилади», «юлдузни нарвонсиз олади», кимларгадир холис ёрдам қилишга шошади, фаоллик, тиниб тинчмаслик унинг сифатига айланади. Аксарият ҳолларда хушxabар, муваффақият шахсда стеник хусусиятли эмоцияларни вужудга келтиради. Баъзи ҳолларда эмоциялар ўзининг сустлиги, заифлиги, нурсизлиги билан тавсифланади, бундай ҳиссий ҳолат астеник (юнонча *astenia* сўзидан олган бўлиб, кучсизлик, заифлик маъносини билдиради) деб аталади. Бундай ҳиссий инсонни бўшаштиради, уни ҳаёлга чўмдиради, ҳаёлпараст қилиб кўяди, шу сабабдан фавқулодда шахсдаги раҳмдиллик бефойда эмоционал кечинмага, уялиш виждон азобига, андиша эса кўрқоқликка айланиб қолиш хавфи кучли.

Ҳар қандай вазиятда ҳам эмоционал хатти-ҳаракат, фаолият мотивлари бўлишидан ташқари, улар баъзида фаолиятни ташкиллаштирувчи, гоҳо уни издан чиқарувчи омилга ҳам айланиши мумкин. Эмоционал ҳолатлар ё ҳаддан ташқари кучайса ёки сусайса, хуллас меъёри, мароми издан чиқса, у ҳолда шахс фаолияти мақсадга йўналишини йўқотади, бунинг натижасида объектлар нотўғри акс эттирилади, улар холисона талқин қилинмайди, баҳолашда мантиқий нуқсонларга йўл қўйилади.

Аффектлар. Ҳаддан зиёд тез кечирини билан мияда пайдо бўлувчи, шахсни тез қамраб олувчи, жиддий ўзгаришларни юзага келтирувчи, жараёнлар устидан иродавий назоратларнинг бузилишига етакловчи (ўзини ўзи бошқаришни заифлаштирувчи, организм аъзолари функциясини издан чиқарувчи эмоционал жараёнларга аффектлар деб аталади. Аффектлар қисқа муддатли бўлиб, улар фавқулоддаги ёнғинга, ярқираган портлашга, тўсатдан келган дўлга, тўфонга, кутилмаган силқинишга ўхшаб кетади. Мабодо эмоция руҳий тўлқинланиш дейилса, унда аффект ҳолатлари турли босқичлардан тузилган бўлиб, улар ўзаро ўрин алмашиб туради. Маълумки, ваҳимага, таҳликага, саросимага тушиб қолган, ўта қувонган, кулги нашидаси билан банд бўлган, умидсизлик тузоғига илинган инсон турли вазиятларда борлиқни бир текис акс эттира олмайди. Чунки у макур шароитларда ўз кечинмаларини ҳар хил ифодалайди, ўзини турли даражада ушлайди, ҳаракатларини эса турлича бошқаради. Бундай оралиқ мия ва мия катта ярим шарлари пўстлоғидаги маълум марказларнинг кучли кўзғолишини ва бошқа марказларнинг тормозланиши

меъёрдан чиқиб кетиши туфайли ўзаро алмашилиб қолади. Ҳаракатчанликнинг аста-секин кўтарилишидан иборат стеник ҳолат астеник ҳолат билан алмашинади (кучли ҳолат кучсиз билан аралашиб кетади), лекин қайта тикланишга улгурмайди. Масалан, жўшқин ҳаракатда, кўз ялтирашида, юз қизаришида вужудга келаётган кучли жаҳл кўринишлари кўзнинг хираланиши, юз оқариши, ранг ўчиши билан боғлиқ қаттиқ ғазабга айланиши мумкин. Умидсизлик кечинмасида организмнинг жўшқин реакцияси баъзан ҳушидан кетиб қолиш ҳолати билан алмашинади. Ушбу вазият лотинча «stupos» ступор, яъни серрайиб қолиш, қарахт ҳолати деб психологияда қўлланилади.

Аффект ҳолати бошланишида шахс инсоний қадриятларнинг барчасидан узоқлашиб, ўз ҳиссиётининг оқибати тўғрисида ҳам ўйламайди, ҳатто тана ўзгаришлари, ифодали ҳаракатлар унга бўйсунмай боради. Кучли зўриқиш натижасида майда, кучсиз ҳаракатлар барҳам топади. Тормозланиш мия ярим шарлари пўстини тўла эгаллай бошлайди, кўзғолиш пўстлоқости нерв тугунчаларида, оралик мияда авж олади, холос. Бунинг натижасида шахс ҳиссий кечинмасига (даҳшат, ғазаб, нафратланиш, умидсизлик ва ҳоказолар) нисбатан ўзида кучли хоҳиш сезади.

Маълумотларнинг кўрсатишича, қўпинча ҳиссиётлар аффектив шаклда ўтиши тажрибаларда синаб кўрилган. Жумладан, 1) театр томошабинларида, 2) тантана нашидасини сураётган оломонларида, 3) эс-хушини йўқотган, телбаномасевги афсоналарида, 4) илмий кашфиёт лаҳзасида, 5) тасодифий қизгин учрашувларда жўшқин шодликлар мужассамлашади.

Аффектлар вужудга келишининг дастлабки босқичида ҳар бир шахс ўзини тутушини, ўзини кўлга олишни уйдлаш қурбига эга бўлади. Уларнинг кейинги босқичларида иродавий назорат йўқотилади, иродасиз ҳаракатлар амалга оширилади, йўланмасдан хатти ҳаракат қилинади. Аффектив ҳолатлар маъсулиятсизлик, ахлоқсизлик, мастлик аломатида содир бўлади, лекин шахс ҳар бир хатти-ҳаракати учун жавобгардир, чунки у ақл-заковатли инсондир. Аффектлар ўтиб бўлганидан кейин шахснинг руҳиятида осойишталик, чарчаш ҳолати ҳукм суради. Баъзи ҳолларда ҳолсизланиш, жамики нарсага лоқайд муносабат, ҳаракатсизлик, фаоллик барҳам топиш, ҳатто уйкуга мойиллик юзага келади. Шу билан бирга аффектив шок (французча choc деган маъно англатади) ҳолати ҳам содир бўлади, бунинг оқибатида организмнинг ички аъзолари функцияси бузилади, ҳатто юрак хуружи (инфаркт-лотинча arctus «хавф тўлдирғич», миокард юнонча mys томир kardia юрак деган маъно билдириб келади) юзага келади. Шунинг ҳам унитмаслик керакки, аффектив кўзғолиш муайян давргача давом этиши, баъзан ўқтин-ўқтин кучайиши ёки сусайиши (пасайиши) содир бўлиб туриши мумкин.

Стресс. Стресс инглизча stress сўзидан олинган бўлиб, жиддийлик, кескинлик, зўриқиш деган маъно англатади. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кескин вазият туфайли вужудга келадиган эмоционал ҳолатларни тадқиқ этиш психология, физиология, тиббиёт фанларида кенг қўламда амалга оширила бошланди. Стресс- оғир жисмоний ва мураккаб ақлий юкламалар, ишлар меъёридан ошиб кетиб, хавфли вазиятлар туғилганида зарурий чора-тадбирларни зудлик билан топишга интилганда вужудга келадиган ҳиссий зўриқишлар. Мана шундай шароитлар ва вазиятларнинг барчасини бирон бир эмоция тури рўёбга чиқаради. Стресс эмоционал ҳолатининг пайдо бўлиши ҳамда кечилишининг психологик хусусиятларини аниқлаш нафақат учувчилар, космонавтлар, диспетчерлар (инглизча dispatcher ишлаб чиқаришни мувофиқлаштирувчи маъносини англатади) учун, балки судьялар, корхона раҳбари, таълим тизими ходимлари учун алоҳида ижтимоий психологик аҳамият касб этади.

Психология фанига стресс тушунчасини олиб кирган олим канадалик физиолог Г. Селье (1936) саналади. У стрессни тадқиқ қилишда мослашув аломати (адаптацион синдром- юнонча syndrome белги, аломат, кўриниш мослашуви демакдир) масаласига, унинг фаолиятга ижобий ҳамда салбий таъсир этишига алоҳида аҳамият берган. Шунингдек, экстремал (латинча extremus фавқулоддаги ҳолат, энг охириги вазият маъносини англатади) вазиятлардаги, мураккаб жараёнлардаги стресснинг ўзига хослиги, фаолиятни қайта ташкил қилишгача (дезорганизация латинча de organisation французча ташкилот, тузилма маъносини билдиради) олиб бориши, шунга ўхшаш шароитларда шахс хулқини башорат этиш (прогноз юнонча prognosis маъносини англатади) имкониятлари Г. Селье томонидан ўрганилган.

Тадқиқотчи У. Кенноннинг гомеостазис (юнонча ўхшашлик, stasis маъносини билдиради) ҳақидаги таълимотида стресс ҳолати ҳар томонлама ўрганилган. Ушбу терминни у психологияга 1929 йилда олиб кирган. Гомеостазис механизмда мослашиш хусусиятлари яққол ўз ифодасини топади. Унинг мулоҳазасича, фаолият шакллари амалиётга татбиқ этиш жараёнида нерв системаси ва мия функциясини оқилона таъминлаб туришда ҳамда сақлашда гомеостазис муҳим роль ўйнайди.

Стресс ҳолатида шахснинг хатти-ҳаракатлари ўзига хос тарзда ўзгаради, унда кўзғалишнинг умумий реакцияси пайдо бўлади, унинг ҳаракатлари тартибсиз равишда амалга оширилади. Стресснинг кучайиши эса тескари реакцияга олиб келади, натижада тормозланиш, сустлик, заифлик, фаолиятсизлик устуворлик қила бошлайди. Лекин стресс ҳолатида физиологик ўзгаришлар ташқи томонидан қарийб кўзга ташланмаслиги мумкин. Бироқ муаммони ечишдаги қийинчилик, диққатни тақсимлашдаги саросималик стресснинг ташқи ифодаси деб тахмин қилинса бўлади. Шахс стресс ҳолатида телефон номерини адаштиради,

вақтни чамалашда янглишади, онг фаолияти енгил тормозланади, идрок кўлами тораяди ва бошқалар.

Стресс ҳолатида шахснинг психологик хусусиятлари, турмуш тарбияси, шаклланган малакаси муҳим роль ўйнайди. Кескинликнинг олдини олишда шахснинг олий нерв фаолияти, нерв системасининг хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади. Ундаги юксак ҳис-туйғулар (масъулият, бурч, жавобгарлик, ватанпарварлик, садоқат ва ҳоказо) стресс ҳолатида хатти-ҳаракат бузилишининг олдини олишга хизмат қилади.

Кайфият. Шахснинг хатти-ҳаракатларига ва айрим руҳий жараёнларига муайян вақт давомида тус бериб турувчи эмоционал ҳолат кайфият деб аталади. Шахснинг ҳаёти ва фаолияти давомида шодонлик, ҳазилкашлик, умидсизлик, журъатсизлик, зерикишлик, қайғуришлик сингари ҳис-туйғулар унинг руҳий ҳолатини умумий тизимига айланади. Ушбу вазият баъзи эмоционал таассуротларнинг вужудга келишига қўлай замин ҳозирлайди, бошқаси учун эса қийинчилик туғдиради. Инсон хафа, маъюс ҳиссий ҳолат ҳукмронлигида бўлса, у ҳолда тенгдошларининг ҳазилига, кексаларнинг ўғит-насихатларига, маслаҳатларига қувноқ кайфият чоғдагига нисбатан мазмун, сифат жиҳатидан бошқачароқ тусда муносабат билдиради. Шунинг учун ишлаб чиқариш ва халқ таълими тизими жамоаларида, расмий, реал гуруҳларида ишчанлик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, ҳамдардлик, илиқ руҳий муҳит яратиш, самимий муомала маромини шакллантириш ҳам жисмоний, ҳам ақлий меҳнат самарадорлигини оширишнинг кафолатидир.

Кайфият ниҳоятда хилма-хил, узоқ ва яқин манбалар негизидан вужудга келади. Уни барқарорлаштириб турадиган асосий манбалардан бири- шахсларнинг ижтимоий жамиятда ҳукмронлик қилаётган умумий нуқтаи назарлари, ҳаётнинг турли жабҳаларида акс этувчи таъсирлар, чуночи меҳнат муваффақияти ва таълим ютуғи, раҳбар ва ходим, ўқитувчи ва сабоқ олувчи ўртасидаги муносабатлари, оиладаги шахслараро муомала мароми, ҳар хил вазиятларда пайдо бўлган турмушдаги қарама-қаршилиқлар, шахснинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, майллари ва таъбларининг қондирилишидан қаноат ҳосил қилишлик ёки қаноат ҳосил қилмаслик кайфиятнинг манбалари бўлиб ҳисобланади. Шахснинг маълум муддат руҳи тушиб, нохуш, заиф кайфиятда юриши унинг турмушида муаммолар юзага келганлигидан халоват, тинчлик бузилганлигидан далолат беради. Бундай вазиятлар намоён бўлганида шахсга оқилона мулоҳаза маҳсулидан келиб чиққан ҳолда хуштавозелик билан ижобий таъсир ўтказиш, руҳини тетиклаштирувчи воситаларни қўллаш, кайфиятини бузиб турган омилларни батамом бартараф этиш мақсадга мувофиқ.

Инсон кайфиятининг пайдо бўлишига ва ўзгаришига таъсир қилувчи иккита омилни таҳлиллаш мутлақо шарт. Улардан биттаси объектив ва

субъектив хусусиятли вазиятдир: а) табиий омилларга тааллуқли бўлган вазият (ҳавонинг совуқлиги ёки иссиқлиги, биоритмика ўзгариши), б) шахслараро муносабатнинг ноқулайлиги ва бошқалар. Иккинчи бир манба сифатидаги талқин қилиш мумкин – бу объект ва субъектив шарт-шароитлардир. Масалан, меҳнат ва ўқиш фаолиятига керакли воситаларнинг мавжудлиги (иш дасгоҳи, меҳнат қуроли, ёруғлик, аудитория, парталар ва бошқалар). Иккинчидан, субъектив муносабатлар: илк психологик муҳит, мулоқатмандлик мароми, рағбатлантириш, мулоқот ўрнатиш услуги, шахсиятга тегмаслик, тенг ҳуқуқлилиқ, ҳамкорлик, демократия принципларига риоя қилишлиқ, ўзаро тушиниш, шахснинг психологик хусусиятларини ҳисобга олиш ва ҳоказо.

Психология фанида асосий ҳиссиётлар атамаси кўчма маънода қўлланилиб келмоқда. Тадқиқотлар ичида К. Изартнинг таънифи муайян қизиқиш уйғотади, лекин ҳис-туйғуларнинг барчасини ўзида қамраб олмайди. К. Изартнинг талқинича: 1) қизиқиш – малака ва кўникмалар шаклланишига, ўқишга мойиллик уйғотадиган билимларни эгаллашга ёрдам берувчи ижобий ҳиссий ҳолатдир; 2) қувонч - қондирилиши даргумон бўлган етакчи (ҳукмрон) эҳтиёжнинг қондирилиши мумкинлиги билан боғлиқ ижобий ҳиссий ҳолатдир; 3) хайратланиш – фавқулудда рўй берган ҳолатлардан ҳиссий жиҳатдан таъсирланишнинг ижобий ёки салбий жиҳатдан ифода этилмаган белгисидир; 4) изтироб чекиш – ҳозиргача қондирилиш эҳтимоли озми ёки кўпми мавжуд тасаввур қилинган, муҳим ҳаётий эҳтиёжларнинг қондирилиши мумкин эмаслиги тўғрисида маълумот олиниши боғлиқ салбий ҳиссий ҳолатдир; 5) ғазабланиш – объектив тарзида кечадиган, шахс учун ғоят муҳим эҳтиёжни қондириш йўлида тўсиқларни енгиб чиқадиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 6) нафратланиш – объектларга яқинлашув субъектнинг маънавий ёки эстетик идеалларга зид келиб қолиши оқибатида рўй берадиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 7) жирканиш – шахслараро муносабатларда рўй берадиган ва шахснинг ҳаётий нуқтаи назарлари, қарашлари ва хулқ-атворида номуносиблиги оқибатида ҳосил бўладиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 8) кўрқув – шахс ўзининг хотиржам ҳаёт кечиришига зиён етиши мумкинлиги унга реал таҳдид солаётган ёки таҳдид солиши мавжуд хавф-хатар тўғрисидаги хабарни олиш билан пайдо бўладиган салбий ҳиссий ҳолатдир; 9) уялиш – ўзининг эзгу мақсадлари, хатти-ҳаракатлари ва ташқи қиёфаси, нафрати катта муҳит қутилмасига мос келмаганлиги билан эмас, балки ўзига лойиқ хулқ-атвор ҳамда ташқи сиймоси шахсий тасаввурларга ҳам мос эмаслигини англашда ифодаланадиган салбий ҳиссий ҳолатдир.

6. Юксак ҳислар

Кишилик жамияти билан ҳайвонот олами ўртасида психологик тафовутлар юксак ҳисларда ўз ифодасини топади. Юксак ҳислар онгли ҳаракатларни бажаришнинг объектив шароитлари, йўналишлари, мазмуни билан уйғунлашган шахс эмоционал ҳолатининг барқарор, мураккаб таркибида пайдо бўлади ва кечади. Кўплаб кечириладиган эмоцияларда, аффектларда, кайфиятларда яққоллашган умумлашма ҳислар юксак ҳислар деб аталади. Улар ўз таркибига содда тузилган ҳисларни қамраб олади, лекин оддий ҳислар йиғиндисидан иборат эмас, чунки юксак ҳислар мазмуни, сифати, шакли билан алоҳидаликка эга

Шахсда топшириқни бажариш билан боғлиқ жавобгарлик ҳисси ҳар хил маънода кечирилади; 1) ташвишланиш эмоцияси (бир томондан, хурсандлик, иккинчи томондан эса кўрқин ҳисси) сифатида; 2) ўз кучига, ғайратига, ифтихорига ишонч эмоцияси тариқасида; 3) вазифага жиддий қарайдиган тенгдошлардан ғазабланиш эмоцияси сифатида; 4) шарт-шароитларни ҳисобга олишга нисбатан шубҳаланиш сифатида ва ҳоказо. Таҳлилдан кўриниб турибдики, жавобгарлик ҳиссининг моҳияти уларнинг оддий йиғиндисидан иборат эмас, балки жамоа аъзоларининг эҳтиёжига айланган воқеликни англашдир. Масалан, китоб ўқиб лаззатланиш билан китобни ўқиб тугатиш шодлик ҳиссини фарқламоқ лозим.

Психология фанида юксак ҳислар қуйидаги турларга ажратилади: 1) меҳнат фаолиятини давомида кечириладиган ҳислар-праксик ҳислар (юнонча-praxis сўзидан олинган бўлиб, иш, фаолият, юмуш деган маънони англатади); 2) интеллектуал ҳислар (латинча intellectusдан сўздан олинган бўлиб, тушуниш, ақл деган маънони билдиради); 3) ахлоқий ҳислар (латинча moratis сўзидан олинган бўлиб, ахлоқийлик деган маънони англатади); 4) эстетик ҳислар (юнонча aistesis деган сўздан олинган бўлиб, ҳиссий идрок, ҳиссий деган маънони акс эттиради).

Праксиз ҳислар. Шахснинг амалий ҳаётининг исталган тармоғи, мақсадга мувофиқ онгли фаолияти шахснинг уларга нисбатан муайян муносабатда бўлишнинг муҳим соҳасига айланиб қолади.

7. Шахс фидойилик туйғусини психологик баҳолаш

Умумий психология асосларини пухта эгаллаш орқалигина ҳар бир шахсда юксак ҳис-туйғулар, меҳнатга ижобий муносабат, ижтимоий фаоллик, комфорт ҳисларини шакллантириш мумкин. Ўзини ўзи англаш ва миллий онгни қарор топтириш орқали меҳнатсевар, ватанпарвар, фидойий инсонларни таркиб топтириш лозим. Бозор иқтисодиётининг бирмунча мураккаб механизмлари қай йўсинда ишлашини тушуниб етиш, муваффақиятли фаолият кўрсата

олиш учун нималар қилиш заруратини англаш, унга тўғри йўл топа билиш шахсдан муайян юксак туйғу ҳамда хислатни тақозо этади.

Ҳозирги ижтимоий муҳитда шахслараро муносабатлар силсиласида «бирдамлик руҳи» ва «муштараклик туйғуси» сингари ҳамкорлик фаолиятини йўлга қўишнинг самарали усуллари ва услублари психология фанида ишлаб чиқилшига қарамай, бугунги кун талабига жавоб берадиганлари етарли эмас.

Умумий психология фанида халқ хўжалиги тармоқларини ташкил қилиш ва уларни бошқариш жараёнида «инсон-техника» тизимдан ташқари («инсон-табиат», «инсон-образ» сингари ёндашиш бундан истисно) муносабатлари муҳим аҳамият касб этиш, уларнинг таҳлили кўп жиҳатдан эмпирик, амалий, миқдорий, татбиқий маълумотларга асосланиши муайян даражада ёритилганлигига қарамай, ҳозирги даврда «инсон-инсон», «инсон-жамоа», «жамоа-инсон», «жамоа-жамоа» муносабатларининг бошқарув имкониятларини текшириш талаб қилинади.

Хўжаликни бошқаришнинг янги қонуниятлари, механизмлари, омиллари ижтимоий манбалари, шахслараро муносабат усуллари, якка шахснинг ижтимоийлашуви хоссалари, раҳбар ва тобе кишилар ўзаро муомаласининг мароми, низоли вазиятларнинг олдини олиш, мазкур жараёнда илиқ психологик муҳитнинг роли, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг имкониятларига доир эмпирик ва методологик материаллар тўплашнинг қулай шарт-шароити юзага келади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, хўжалик ёки муассасини бошқариш учун раҳбар қуйидагиларга асосланиши керак:

- демократик децентрализм (маҳаллий бошқарув устунворлиги);
- бошқарувда яккабошчилик;
- сиёсий, иқтисодий, маънавий, маърифий маъмуриятда хўжалик юритишнинг бирлиги;
- хўжалик ҳисобининг оқиллиги;
- омманинг бошқарув жараёнида фаол қатнашуви;
- ҳамкорлик фаолиятининг иштирокчиларини маънавий ва моддий жиҳатдан рағбатлантириш;
- кадрларни тайёрлаш, танлаш ва жойлаштириш жараёнларида психодиагностикага асосланиш.

Меҳнат ва таълим жараёнлари бошқарув предмети ҳамкорлик фаолиятида шахснинг хулқига ва онгига гуруҳий таъсир ўтказишнинг хусусиятларини, раҳбар билан ижрочи ўртасидаги муомала маромини

текшириш, шахслараро муносабатлар босқичлари, шакллари ва рухий муҳитни таъминлаш механизмлари тадқиқ этишдир. Худди шу сабабдан шахс хислатларини ўлчаш тизимини яратиш долзарб муаммолардан бир ҳисобланиб, уларнинг айрим кўринишларини амалиётга тавсия қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Шахснинг фидойилиги жамият тараққиёти, ватан гуллаб яшнаши учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, альтруизм тушунчасига жуда яқин туради.

Фидойлик хислатини баҳолаш шкаласи

Йўриқнома: Сиз қуйида бериладиган психологик вазиятларни ўқиб чиқинг ва ўзингизни шу дақиқада қандай фикрляяпсиз, шунга қараб ўнг томондаги тегишли жавоб олдидаги рақамнинг тагига чизиб қўйинг.

Шкаладаги ҳар бир рақам бир баллни билдиради (масалан, 1-1 балл, 2-2 балл, 3-3 балл, 4-4 балл).

№		Асос ан ҳеч қачон	Баъзан	Тезтез	Ҳамма вақт
1	2	3	4	5	6
1.	Иш вақти билан ишдан кейинги вақтнинг фарқига борасизми? Иш давомидаги юмушлар самараси сизни қониқтирадими? Ишхонангизни расмий манзилгоҳ деб ҳисоблайсизми?	1	2	3	4
2.	Бажарилмай қолаётган ишларни эртанги кунга қолдирасизми? Моддий етишмовчиликларни шахсий ҳисобингиздан тўлдиришга ҳаракат қиласизми?	1	2	3	4
3.	Ишхонада ва ундан ташқарида қўшган улушингизни расмийлаштиришни ёқтирасизми? Офисни ташқарисидан таъмирлашни бошлайсизми?	1	2	3	4
4.	Бир неча йўналишда иш юритишни истайсизми? Бошқа муассасалар билан низоли вазият юзага келса, хотиржам тура оласизми? Иш юзасидан Сизни ортиқча безовта қилишса, ғашингизга тегадими?	1	2	3	4
6.	Телефон орқали хушхабар олсангиз ўзгача ҳолатга тушасизми? Ходимларингизнинг ёшига, меҳнат стажига аҳамият берасизми? Аёллар таъбининг нозиклиги кечинмаларингизга ўз таъсирини ўтказадими? Шахслараро низолар ечимига эътибор берасизми?	1	2	3	4

	Куч-қувватингизни аямасдан сарфлашга ўрганганмисиз? Бўш вақтингизни мақсадга мувофиқ ўтказишни режалаштирасизми? Иш вақтингиз чўзилиб кетишини ёқтирасизми?				
7.	Объектив ва субъектив қийинчиликларга муносабатингиз бир хилдами? Иш юзасидан расмий ва норасмий ташрифлар Сизда қандай таассурот уйғотади?	1	2	3	4
8.	Муассасанинг бугунги аҳволи Сизни қониқтирадими? Истиқбол режа тузилишга ва уни рўёбга чиқаришга ҳаракат қиласизми?	1	2	3	4
9.	Заҳиралар ва имкониятлардан узлуксиз фойдаланишга интиласизми? Ходимларингиз турмуш шароити ва тарзи билан қизиқасизми? Фасллар алмашишига шахсий муносабатингизни билдирасизми?	1	2	3	4
10.	Келажак авлод баркамол ўсиши учун махсус чора ва тадбир қўллаш керакми? Ободончилик ишлари ташкилотининг расмий иши деб ҳисоблайсизми? қишлоқ хўжалиги ва унинг компанияси билан қизиққанмисиз?	1	2	3	4
11.	Юқори ташкилотларга таклиф ёки илтимос билан мурожаат қилганмисиз? У ёки бу номидаги муваққат компанияни баҳолайсизми? Сизнинг тасарруфингизда бўлмаган ташкилотлар фаолиятини яхшилаш ҳақида мулоҳаза юритасизми?	1	2	3	4
12.	Исрофгарчилик арзимаган бўлсада, лекин Сиз унга жиддий масала сифатида қарайсизми? Бўш вақтингиз ва ҳордиқ чиқаришингизда ишхона муаммолари ҳаёлингизга келадими?	1	2	3	4
13.	Жамоат иши билан ўта бандлигингиз шахсий армонни келтириб чиқарадими? Умрингизнинг асосий қисмини ишхонада ўтказишингиз ички норозиликни уйғотганми?	1	2	3	4
14.	Шахсий режалаштирилган ишингиз рўёбга чиқишига жамоат талаби ҳалал берса афсусланасизми? Ихтисослик бўйича рақибингизнинг муваффақиятлари Сизни ичдан қувонтирадими? Маҳаллангиз ҳаёти ва фаолиятида ҳам жонбозлик кўрсата оласизми?	1	2	3	4

15	қайта лавозим эгаллаш имконияти берилса, худди шу амални танлаган бўлармидингиз?				
16	Кишиларнинг юриш-туришига, атрофга муносабатига ва маънавиятига разм соласизми?	1	2	3	4
17	Фавқулоддаги вазиятда бор бисотингизни ҳадя қилишга тайёرمىсиз?	1	2	3	4
18	Вужудингиз билан ишга киришиб кетганингиздан чарчаш, саломатлик хаёлингиздан фаромуш бўладими?	1	2	3	4
19		1	2	3	4
20		1	2	3	4
21		1	2	3	4
22		1	2	3	4
23		1	2	3	4

24		1	2	3	4
25		1	2	3	4
26		1	2	3	4
27		1	2	3	4
28		1	2	3	4
29		1	2	3	4
30		1	2	3	4
31		1	2	3	4

32		1	2	3	4
33		1	2	3	4
34		1	2	3	4
35		1	2	3	4
36		1	2	3	4
37		1	2	3	4
		1	2	3	4

38					
39					
40					
1		1	2	3	4

Ушбу баҳолаш шкаласи ёрдамида олинган миқдорий натижаларни ҳисоблаш, уларнинг ишончлилик даражасини аниқлаш ва изоҳлаш қуйидагича амалга оширилади.

Тест, асосан икки қисмга, яъни тўғри (адекват, умумий фидойилик) ва тескари (контр, индивидуал фидойилик) таркибга ажратилади.

Сиз мазкур саволларнинг санок номерларига эътибор билан йиғиндисини ҳисобланг: 6, 9, 10, 15, 17, 18, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, Сўнгра қолган савол номерлари жавоби йиғиндисини ҳисобланг: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 31, 38. Ҳар иккала йиғинди орасидаги тафовутга 35 рақамини қўшинг.

Тажриба қатнашчилари томонидан тўпланган максимал кўрсаткичнинг умумий йиғиндиси 164 балл қийматни, минимал 82 баллни, энг паст даража эса 41 баллни ташкил қилиши мумкин. Биз ишлаб чиққан жадвалга, яъни натижаларни ҳисоблаш принципига биноан қуйидаги даражаларга ажратилади:

1) 123 баллдан 164 баллгача-юксак даражадаги фидойилик хислатига эга бўлган раҳбар;

2) 82 баллдан 123 баллгача-ўрта кўрсаткичдаги фидойилик хислати мавжуд раҳбар;

3) 41 баллдан 82 баллгача-фидойилик хислати паст даражадан раҳбар тоифаси намоён бўлади.

8. Ватанпарварлик ҳис-туйғусини баҳолаш мезонлари

Инсон ер куррасининг ҳокими, қудратли табиат томонидан инъом қилинган бетакрор неъматни, ақл-заковати билан мўъжизалар яратувчи, биосфера ва ноосфера тўғрисидаги бой билимлар, таассуротлар, тажрибаларнинг эгаси бўлишдан қатъи назар- у муайян фазонинг, вақтининг, ҳаракатларнинг ҳуким остида ҳаёт ва фаолият кўрсатишга мослашган, узоқ ижтимоий-тарихий тараққиёт даврида унга одатланган. Инсон органик ва ноорганик дунё ажойиботлари, хоссалари ҳамда хусусиятларини ўзлаштирганлигига қарамасдан, у куч-қувват соҳиби, муқим заминда яшашга, уни авайлашга, сифат жиҳатидан ўзгартиришга, унга меҳр-муҳаббатини, салоҳиятини бағишлашга қарор қилган онгли зотдир.

Худди ана шу ижтимоий-тарихий тараққиёт палласининг синовларига бардош бериб, табиат офатларини енгиб, унга аждодлар

ҳоки, хотираси олдида қасамёд қилинган, улуғланган муътабар замин Ватан деб аталади. Нафақат Ватаннинг бир қисм тупроғи, бир томчи суви, заррин нури, мусаффо ҳавоси, балки аждодларнинг тажрибаси, маънавияти, маданияти, донолар бисоти халқ, элат учун бутун қалб ҳароратини унга бахшида этади. Ўзбекистон ўзбекларнинг ва унда яшовчи бошқа халқларнинг она диёри ҳисобланиб, аҳолининг унга нисбатан илиқ, самимий ҳис-туйғулари вужудга келиши табиийдир.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг халқларида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш ва уни баҳолашга ўргатиш болаларда, ўқувчи ёшларда, вояга етган кишиларда Ватанга муҳаббат, садоқат, ғурур каби юксак ҳислар таркиб топишига хизмат қилади.

қуйида республикамиз фуқароларида ватанпарварлик ҳиссининг шаклланганлик даражасини аниқловчи мезонлар тизимини ҳукмингизга ҳавола қиламиз. Мазкур тест-сўровда ҳис-туйғунинг мотиви (ҳаракатга келтирувчи туртки), иродавий жабҳаси (қатъиятлик), билишга оид томони (когнитивлик), хулқ-атвори бошқариш (регулятивлик) вазифаси қамраб олинган.

Йўриқнома. Диққат билан қуйидаги келтирилган гапларни ўқиб чиқинг ва асосан ҳар доим ўзингизни қандай ҳис қиласиз, сезасиз шунга мос келадиган ўнг томонда берилган жавоблар қаторидаги сон тагига чизиб қўйинг.

Тест-сўров шахснинг руҳий ҳолатларида ватанпарварлик ҳис-туйғусини вужудга келиш даражасини аниқлашга ёрдам беради.

Тест-сўров ёрдамида олинган миқдорий натижаларни қисқача изоҳлаш қуйидагича амалга оширилади.

Тест-сўров варақаси, асосан, икки қисмга бўлинади. Уларнинг биринчиси шахснинг ҳаяжонланиш даражасини кўрсатади, иккинчиси эса ҳиссий ҳолатлари.

Саволларга тез ва аниқ жавоб қайтаринг.

№		Ундай эмас	Баъзан	Кўпинча	Ҳаммиша
1	2	3	4	5	6
1	Ватан тушунчасининг ибтидоси				
2	Бешиқдан бошланади. Ватан дахлсизлиги, унинг митти чегараси, посбони қўлбоғ, бешиқпеч остидаги мурғак гўдақдир.	1	2	3	4
3	Бешиқнинг безакларига тикилиш болада ғурур ҳиссини уйғотади. Ўйинчоққа нисбатан муносабат юксак туйғуни вужудга келтиради.	1	2	3	4
4	Дастлабки қувонч Ватан туйғуси бўлса, ажаб эмас. Уйга, хонага самимий муносабат Ватан рамзи аломатидир.	1	2	3	4
5	Гузар ёки маҳалла чиройининг мадҳи идрок қўламининг кенгайишидир.	1	2	3	4
6	Туман ва вилоятга нисбатан илиқ муносабат ватанпарварлик туйғусининг вужудга келишидир.	1	2	3	4
7		1	2	3	4
8		1	2	3	4
		1	2	3	4
9	Маҳаллий гўзалликни эътироф этиш ва баъзан уни мақташга тўғри келади. Кичик муҳитни мақташ Ватанга муҳаббат ҳиссини намоён этишдир.	1	2	3	4
10	Диёримиз ҳудудларидаги эътиборли Кишилар билан ва унинг обидаларидан ғурурланиш Ватанни мадҳ қилишдир.	1	2	3	4
11	Тарихий саналар қийматини оқилона баҳолаш-фахр туйғусини вужудга келтиради. Тарихий шахснинг ҳаёти ва фаолияти ҳозирги замон кишининг мақтовига лойиқдир Ватан бойлиги (фойдали қазилмалар) фахрланиш туйғусини уйғотади. қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотининг сифати қувонтиради ёки ташвишлантиради.	1	2	3	4

	Ватан фани ва техникаси аҳволи фахр (истироб) туйғусини намоён қилади. Спорт, маданият ва санъатга бефарқ қарайсизми? Ватан табиатининг гўзаллига ёки бузилишига лоқайдмисиз? Ватаннимиз мадҳияси, байроғи ва гербининг мазмуни ёдимда туради. Ватан тарихини тўғри баҳолай оласизми? Турон ёки Хуросон билан ҳамиша фахрлансизми? кадимий диёриймиз фани, маданияти ва дини тарихи билан қизиқасизми?	1 1 1	2 2 2	3 3 3	4 4 4
12	Ватаннимиз тарихида юксалиш ва инқироз сабаблари ҳақида ўйлаганмисиз? Аждодларимиз эгаллаган мавқесини баҳолай оласизми? Яхлит тизимнинг парчаланиши сабабларини изоҳлай биласизми?	1	2	3	4
13	Фан ва адабиётнинг ютуғи билан қувонасизми? Аждодларимиз удуми, анъаналари Сизда илиқ таассурот қолдирадими? XX асрда Ватаннимиз тарихида содир бўлган воқеаларга лоқайдмисиз?	1	2	3	4
14	Миллий мустақиллик руҳиятингизга таъсир қиладими? қатағон қилинган зиёлилар ғоясини шарҳлай оласизми?	1	2	3	4
15	Уруш ва меҳнат қаҳрамонлари тўғрисида таассуротларингиз. Ўтмиш ижобийми? даврининг гуллаганлиги нисбийми? XX асрдаги халқимиз жасорати Сизда қандай туйғу кўзғатади?	1	2	3	4
16	Халқлар дўстлиги Ватан бойлиги. Ватаннинг гўзаллашуви-миллий ифтихордир.	1	2	3	4
17	Ватанпарварлик барча ютуқларнинг гаровидир. Демократия учун инсонда ички туғён бўлиши шартми?	1	2	3	4
18	Мустақиллик туйғуси- ватанпарварлик ҳосиласидир. Тил ва маданият ривожига муносабатингиз оқилонами?	1	2	3	4
19	Виждон эркинлигини қандай баҳолайсиз? Истиқлол-юксак туйғунинг манбаидир.	1	2	3	4

Сиз ушбу саволларнинг санок номерларига эътибор билан йиғиндини ҳисобланг: 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 22, 27, 28, 30, 34, 35, 37, 38, 39, 42. Сўнгра қолган савол номерлари жавоби йиғиндисини ҳисобланг: 1, 2, 7, 9, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 40, 41. Ҳар иккала йиғинди орасидаги тафовутга 35 рақамини қўшинг. Тажрибаларда иштирок этган шахслар томонидан тўплаган умумий йиғинди биз ишлаб чиққан жадвалга биноан 75 балл қийматига тенг бўлса, у ҳолда иштирокчиларда хавотирланиш, ҳаяжонланиш кучли, юксак ҳис-туйғу эса паст кўрсаткичга эга эканлигини билдиради. Синалувчилар йиққан баллар миқдори 75 дан то 115 гача қийматдани ташкил этса, у тақдирда қатнашчиларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғулари ўртача кўрсаткичга эга эканлигини англатади. Агарда улар томонидан жамғарилган баллар қиймати йиғиндиси 115 дан юқори бўлса, натижалар таҳлиliga кўра ундай тоифадаги инсонларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғуси юксак кўрсаткичга эришганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ватанпарварлик ҳис-туйғуси паст даражада шаклланган фуқаро билан алоҳида тарбиявий тадбирларни татбиқ қилиш, индивидуал ёндашишни амалга ошириш зарур бўлиб, уларга ёрдам бериш учун самарали психологик таъсир ўтказувчи, ҳиссиёт динамикасини мақсадга мувофиқ йўналтирувчи, миллий қиёфа хусусиятларини ўзлаштиришга ундовчи кечалар, учрашувлар ташкил қилиш, иштирокчиларни фаоллаштирувчи ижтимоий-психологик вазиятлар юзага келтириш таълим ва тарбия самарадорлигини оширади.

Ушбу тест-сўровдан амалиётда фойдаланиш натижасида ватанпарварлик ҳис-туйғусининг мотивацион, иродавий, когнитив ва регулятив жабҳаларини психологик таҳлил қилиш орқали унинг шаклланганлик даражаси бўйича инсонлар ўртасидаги индивидуал фарқлаш имконияти туғилади.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА	4
БИРИНЧИ ҚИСМ ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ	6
I. БОБ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ	6
1. Психология ҳақида тушунча	6
2. Психология фанининг вужудга келиши	17
3. Психиканинг физиологик механизмлари	21
4. Психология ва унинг моддий асослари	26
5. Психика ва акс эттириш	28
II-БОБ ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ СОҲАЛАРИ ВА УНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ	32
1. Психология фанининг соҳалари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари	32
2. Психологиянинг методологияси ва принциплари	44
3. Инсон психикасининг илмий-тадқиқот методлари	52
III БОБ ОНГНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ	58
1. Онгнинг пайдо бўлиши ва унинг ижтимоий тарихий моҳияти	58
IV БОБ ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ	67
1. Фаолият тўғрисида умумий тушунча	67
2. Фаолиятнинг тузилиши	69
3.2.1. Фаолиятнинг ўзига хослиги	71
3. Фаолиятни интериоризациялаш ва экстреоориозациялаш	73
4. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш	74
5. Инсон ҳаёти ва фаолиятини ўзгартувчи асосий омиллар	83
6. Реориентация психологик муаммо сифатида	87
ИККИНЧИ БЎЛИМ ШАХС	91
IV БОБ ШАХС ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА	91
1. Умумий тушунча	91
2. «Эндопсихика» ва «Экзопсихика» ҳақида тушунча	94
3. Чет эл психологиясида шахс назариялари	99
4. Собиқ Совет психологиясида шахс ривожланиши назариялари шарҳлари	108
6. Шахснинг психологик тузилиши моделлари таҳлили	115
7. XXI аср одамлари	124
8. Ўзини ўзи англаш	137
УЧИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИНГ ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯСИ	148
VI. БОБ ЭҲТИЁЖ ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА	148
1. Эҳтиёжлар фаолликнинг манбаи сифатида	148
2. Эҳтиёжларнинг турлари	150

3. Инсон эҳтиёжларининг ривожланиши.....	154
4. қизиқишнинг психологик тавсифи	157
5. Шахснинг установкаси ёки англанилмаган майллари.	163
6. Шахснинг эътиқоди ва дунёқараши	166
7. Мотивация. Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммолари ..	167
8. Мотив муомаласи ва унинг ечимига доир мулоҳазалар.	175
9. Шахснинг шаклланишида мотивациянинг роли.....	177
10. Ўқув фаолияти мотивлари тўғрисида мулоҳазалар.	179
11. Мотив классификацияси	182
ТўРТИНЧИ БЎЛИМ ШАХСНИНГ ҲИССИЙ-ИРОДАВИЙ	
ЖАБҲАЛАРИ	184
VII БОБ ҲИССИЁТ	184
1. Ҳиссиёт тўғрисида умумий тушунча	184
2. Ҳиссиётнинг ўзига хослиги	186
3. Ҳиссиёт ва эмоционал ҳолатларнинг физиологик асослари	193
4. Одам ва ҳайвон эмоциялари	197
5. Ҳиссий кечинмаларнинг шакллари	198
6. Юксак ҳислар	205
7. Шахс фидойилик туйғусини психологик баҳолаш.....	205
8. Ватанпарварлик ҳис-туйғусини баҳолаш мезонлари	214